

ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਰੰਗਮੰਚ

ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪਰਿਖੇਖ

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ

- ਕਵਿਤਾ** : ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਡੂੰਘੇ, ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਵਿਚ ਚੋਰ, ਬਿੰਦੂ, ਮੌਨ ਹਾਦਸੇ, ਦਿਲ-ਟ੍ਰਾਂਸਪਲਾਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸ਼ਹਿਰ ਜੰਗਲੀ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਮੌਸਮ ਦੀ ਵਾਰੀ, ਜਲ ਭਰਮ-ਜਲ, ਚਿੱਟੇ ਕਾਲੇ ਧੱਬੇ, ਸੀਮਾਂ ਆਕਾਸ਼, ਸੀਸੇ 'ਤੇ ਦਸਤਕ, ਆਪਣੇ ਖਿਲਾਫ਼, ਸੂਰਜ ਤੇਰਾ ਮੇਰਾ, ਗੰਢਾਂ, ਸ਼ਬਦੋਂ ਪਾਰ, ਪੱਤਰ ਤੇ ਦਰਿਆ, ਛਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ, ਬਾਜ਼ ਦੀ ਨਜ਼ਰ, ਨਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨਸਲ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ, ਨਿਹੱਦ ਦਾ ਗੀਤ, ਫੇਸਬੁੱਕ ਕਵਿਤਾ
- ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ** : ਅਕੱਥ-ਕਥਾ, ਸੈਂਚੀ ਪਹਿਲੀ, 1955-66 (ਭਾਰਤ), ਵਣ-ਵਾਣੀ, ਸੈਂਚੀ ਦੂਜੀ, 1967-74 (ਕੀਨੀਆ), ਪਿਆਸਾ ਬੱਦਲ, ਸੈਂਚੀ ਤੀਜੀ 1975-86 (ਕੈਨੇਡਾ), ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਸੈਂਚੀ ਚੌਥੀ, 1986-2003 (ਕੈਨੇਡਾ), ਪਿੰਡ ਬ੍ਰਹਮੰਡ, ਸੈਂਚੀ ਪੰਜਵੀਂ, 2003-2014 (ਕੈਨੇਡਾ)
- ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ** : ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ, ਦਰ ਦੀਵਾਰਾਂ, ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ, ਚੌਕ ਨਾਟਕ, ਰੂਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ, ਸਿਫ਼ਰ ਨਾਟਕ, ਤਿੰਨ ਨਾਟਕ ('ਮੱਕੜੀ ਨਾਟਕ', 'ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਯਥਾਰਥ' ਤੇ 'ਪਛਾਣ ਨਾਟਕ'), ਮਨ ਦੇ ਹਾਣੀ, ਮੱਥੇ ਤੇ ਹਾਦਸੇ, ਚੱਕ੍ਰਵਯੂਹ ਤੇ ਪਿਰਾਮਿਡ, ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ, ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ, ਪਰਤੱਖ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ (ਦੋ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ : 'ਭਰਮ-ਜਲ' ਅਤੇ 'ਸਿਆਸੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ')
- ਸਮੁੱਚਾ ਨਾਟਕ** : ਮੰਚ ਨਾਟਕ (1974-1990), ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ-1 (1974-1983), ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ- ਨਾਟਕ-2 (1984-1987), ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ-3 (1990- 2005), ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ- ਨਾਟਕ-4 (2008-2010)
- ਤ੍ਰੈਲੜੀ ਨਾਟਕ** : ਸੂਰਜ ਨਾਟਕ (1974-1983)
- ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ** : ਦੋ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ
- ਕਹਾਣੀ** : ਚਰਾਵੀ, ਜੁਰਮ ਦੇ ਪਾਤਰ, ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜੰਗਲ, ਕੋਨ ਪ੍ਰਤੀਕੋਨ, ਮੈਲੀ ਪੁਸਤਕ, ਜਿੱਥੇ ਦੀਵਾਰਾਂ ਨਹੀਂ, ਕੰਪਿਊਟਰ ਕਲਚਰ, ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਟਾਪੂ, ਗੋਰੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ
- ਸਮੁੱਚੀ ਕਹਾਣੀ** : ਅਘਰਵਾਸੀ (1955-1984), ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ (1955-2005), ਮੇਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ (1955-2010)
- ਚਰਚਤ ਕਹਾਣੀ** : ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ (1955-1989)
- ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਕਹਾਣੀ**: ਖੰਭਾਂ ਵਾਲੇ ਪਿੰਜਰੇ (1955-2000), ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ (ਇਸਤਰੀ ਮਰਦ ਪ੍ਰਸੰਗ), ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ-2 (ਬ੍ਰਹਮੰਡਕ ਸਰੋਕਾਰ)
- ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ** : ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼
- ਵਾਰਤਕ** : ਮੇਰੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ-2, ਐਟਸੈਟਰਾ-3, ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ, ਮੇਰਾ ਸਾਹਿਤ (ਸਾਹਿਤਿਕ ਸ਼੍ਰੀ ਜੀਵਨੀ), ਐਟਸੈਟਰਾ-4
- ਸਮੀਖਿਆ** : ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ-ਦਰਪਨ, ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ-ਲੋਕ, ਐਟਸੈਟਰਾ-1, ਮੇਰਾ ਥੀਏਟਰ ਤੇ ਇੰਕੀਵੀਂ ਸਦੀ, ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਰੰਗਮੰਚ : ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪਰਿਪੇਖ
- ਸੰਪਾਦਨ** : ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਕਵਿਤਾ ਸਨਮੁਖ, ਕਥਾ ਸਨਮੁਖ, ਪਰਵਾਸੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੋਅਰ (ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ), ਕਥਾ ਸਨਮੁਖ-2
Wind Song (Poetry), Wind Song-2 (Poetry)
- ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ** : Restless Soul (Poetry), Cosmic Symphony (Short Stories)
- ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲ** : The Rebel Sound (Poetry)
- ਸਾਂਝੀਆਂ** : The Voices of Dissent (Poetry), Green Snow (Poetry)
- ਹਿੰਦੀ** : ਅੰਧੇਰਾ ਯੁਕਲਿਪਟਸ ਔਰ ਆਗ (ਕਹਾਣੀਆਂ), ਸੂਰਜ ਕਾ ਤਕੀਆ (ਕਵਿਤਾ)।
- ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ (ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ)**
- ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ** : ਗੰਢਾਂ, ਸ਼ਬਦੋਂ ਪਾਰ, ਪੱਤਰ ਤੇ ਦਰਿਆ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ, ਨਿਹੱਦ ਦਾ ਗੀਤ, ਨਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨਸਲ
- ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ** : ਹੀਰਿਆਂ ਦਾ ਚੋਗ (1974-89)
- ਚੋਣਵੀਂ ਕਹਾਣੀ** : ਖੰਭਾਂ ਵਾਲੇ ਪਿੰਜਰੇ (1955-2000), ਵਗਦੇ ਦਰਿਆ (1967-2010)
- ਸਮੁੱਚਾ ਨਾਟਕ** : ਮੰਚ ਨਾਟਕ (1974-1990), ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ : ਮਨ ਦੇ ਹਾਣੀ

ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਰੰਗਮੰਚ

ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪਰਿਪੇਖ

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ

ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ

ਪਲੱਈਅਰ ਗਾਰਡਨ ਮਾਰਕਿਟ,
ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ, ਦਿੱਲੀ-110 006

MERA KAAV NAATAKI RANGMANCH
Itihasak, Sidhantak Te Takneekee Paripekh

Written by Ravinder Ravi (R.S. Gill)

© Ravinder Ravi (R. S. GILL)
116 - 3530 Kalum Street
Terrace, B.C., Canada V8G 2P2
Telephone : (250) 635 4455
E-mail: ravi37@telus.net and ravinderravi37@gmail.com
My Website/blog : www.ravinder-ravi.com

Art : K.S. Manupuria, (India), and Donna Caplette (Canada)
Photos : Bir Inder Pal Singh and Manch-RangManch photographer
Typesetting : Kuldeep Singh (India) (M. 9811544085)

ਰੂਪਕਾਰ : ਕੇ. ਐੱਸ. ਮਾਨੁਪੁਰੀਆ (ਭਾਰਤ), ਅਤੇ ਡੌਨਾ ਕੈਪਲੈਟ (ਕੈਨੇਡਾ)
ਫੋਟੋ : ਬੀਰ ਇੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੰਚ-ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਫੋਟੋਗਰਾਫਰ
ਟਾਈਪਸੈਟਿੰਗ : ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ (ਭਾਰਤ) (ਮੋ. 9811544085)

First Edition : 2018

ISBN 978-81-7116-000-0

PRICE : Rs. 525.00

Published by :
NATIONAL BOOK SHOP
Pleasure Garden Market, Near Gauri Shankar Mandir,
Chandni Chowk, Delhi-110006
Ph. : 011-23264342, 9891996919, 9811337763
Email: nbs.bookstore@gmail.com

Printer :
B.K. OFFSET, Delhi-110032

ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ-ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਚਿਹਰਿਆਂ:

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ
ਸੁਖਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ
ਡਾ. ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਔਜਲਾ
ਜਗਦੀਪ ਸੰਧੂ
ਨਿਰੰਜਨ ਬੋਹਾ
ਅਤੇ
ਡਾ. ਹਰਜੀਤ ਕੌਰ

ਦੇ ਨਾਂ

ਤਰਤੀਬ

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਬਿਓਰਾ	9
ਆਰੰਭਕ ਸ਼ਬਦ : ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਰੰਗਮੰਚ :	
ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪਰਿਪੇਖ	-ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 15

ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਰੰਗਮੰਚ : ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਵਿਸ਼ਵ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਅਰੰਭ : ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ	-ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 21
ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ : ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ	-ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 26
ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ : ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ	-ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 34

ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਰੰਗਮੰਚ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪਰਿਪੇਖ

ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ : ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਤਕਨੀਕ	-ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 51
ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਰੰਭਕ ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ : ਥੀਮ ਗੀਤ	-ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 55
“ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ” ਦਾ ਥੀਮ ਗੀਤ	-ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 56
“ਸਿਆਸੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ” ਦਾ ਥੀਮ ਗੀਤ	-ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 58
“ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ” ਦਾ ਥੀਮ ਗੀਤ	-ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 61
ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ : ਕੋਡਾ	-ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 64
“ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ” ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ : ਕੋਡਾ	-ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 65
“ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ” ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ : ਕੋਡਾ	-ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 67
ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ	-ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 71
ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਥੀਏਟਰ	-ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 75
ਪ੍ਰੋਢ ਬਾਲਗਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕ ਬਨਾਮ ਜਣੇ ਖਣੇ ਦਾ ਨਾਟਕ	-ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 77
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਆਰਟ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਲੋੜ	-ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 82
ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਟੇਜੀ ਨਾਟਕ : ਇਕ ਟਿੱਪਣੀ	-ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 87
ਨਵੇਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਮਾਪ-ਦੰਡ	-ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 89

ਕਤਰਨਾਂ

ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਟੁਕਾਂ	-ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ
“ਚੱਕ੍ਰਵਯੂਹ ਤੇ ਪਿਰਾਮਿਡ” : ਥੀਮ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ,	
“ਸੂਰਜ ਨਾਟਕ” : ਆਦਿ-ਸ਼ਬਦ, ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢ ਤੇ ਅੰਤ,	
“ਮੰਚ ਨਾਟਕ” ਦਾ ਸੂਤਰਧਾਰ : ਆਦਿ-ਕਥਨ,	
ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਆਲੋਚਨਾ	

ਮੇਰਾ ਨਾਟਕੀ ਸਫਰ

ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਵਲ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ : ਇਕ ਅਭੁੱਲ ਯਾਦ	-ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 123
ਮੇਰਾ ਨਾਟਕੀ ਸਫਰ	-ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 128

ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ

ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਮੰਚਨ : ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ	ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ	143
“ਆਖ ਦਮੋਦਰ ਮੈਂ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ” :		
2017 ਵਿੱਚ ਖੇਡੇ ਗਏ “ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ”		
ਤੇ “ਭਰਮ-ਜਲ” ਦੇ ਰੀਵਿਊ	-ਬੀਰ ਇੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ	147
ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਮੰਚਨ ਬਾਰੇ ਟਿਪਣੀਆਂ		153
ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਬੀਰ ਇੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ,		
ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ, ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਵੀ, ਡਾ. ਕਮਲੇਸ਼ ਉੱਪਲ,		
ਡਾ. ਅਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ		
ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਮੰਚਨ ਦੇ ਵੇਰਵੇ		165
ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ, ਚੌਕ ਨਾਟਕ, ਰੂਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ, ਮੱਕੜੀ ਨਾਟਕ,		
ਪਛਾਣ ਨਾਟਕ, ਮਨ ਦੇ ਹਾਣੀ, ਮਖੌਟੇ ਤੇ ਹਾਦਸੇ, ਚੱਕ੍ਰਵਯੂਹ ਤੇ ਪਿਰਾਮਿਡ,		
ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਯਥਾਰਥ, ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ, ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ, ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ		
ਅਤੇ ਭਰਮ-ਜਲ		
ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਮੰਚਨ ਦੇ ਅਖਬਾਰੀ ਰੀਵੀਊ		190
ਮੱਕੜੀ ਨਾਟਕ, ਮਨ ਦੇ ਹਾਣੀ, ਮਖੌਟੇ ਤੇ ਹਾਦਸੇ, ਚੱਕ੍ਰਵਯੂਹ ਤੇ ਪਿਰਾਮਿਡ,		
ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਯਥਾਰਥ, ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ, ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ, ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ,		
ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ ਅਤੇ ਭਰਮ-ਜਲ		
ਅੰਤਿਕਾ		
ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਰਚਿਤ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ		229
ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਰਚਿਤ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ		232
ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਰਚਿਤ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ		234
ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਰਚਿਤ ਫੁਟਕਲ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ		236
ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 7 ਵੀਡੀਓ-ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ		237
ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ		238
ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਪੀ.ਐੱਚ.ਡੀ. ਪੱਧਰ ਦਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ		241
ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਐੱਮ.ਫਿਲ. ਪੱਧਰ ਦਾ		
ਤੇ ਐੱਮ.ਏ. ਦਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ		243
ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ		245
ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਨਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ		248
ਇਆਪਾ (I.A.P.A.A.) ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪੁਰਸਕਾਰ		250

ਪੁਸਤਕ ਦਰਸ਼ਨ

ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ	ਡਾ. ਹਰਜੀਤ ਕੌਰ	255
ਭਰਮ-ਜਲ (ਪਰਤੱਖ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ)	ਹਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ	258

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਓਰਾ

ਜਨਮ	: ਮਾਰਚ 8, 1937, ਸਿਆਲਕੋਟ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ)
ਜਨਮ-ਮਿਤੀ	: ਸਰਕਾਰੀ ਰੀਕਾਰਡ ਵਿਚ ਮਾਰਚ 8, 1938 ਦਰਜ ਹੈ
ਪਿਤਾ	: ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ
ਮਾਤਾ	: ਚਰਨਜੀਤ ਕੌਰ
ਪਤਨੀ	: ਕਸ਼ਮੀਰ ਕੌਰ
ਪੁੱਤਰ	: ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਅਤੇ ਸਹਿਜਪਾਲ
ਨੂੰਹਾਂ	: ਪਲਬਿੰਦਰ ਤੇ ਮਨਵੀਨ
ਪੋਤਰੀਆਂ	: ਮਨਪ੍ਰੀਯਾ ਤੇ ਮੋਹਨਾਮ
ਪੋਤਰੇ	: ਈਮਾਨ, ਕੁਰਬਾਨ ਤੇ ਸਾਗਰ
ਵਿੱਦਿਆ	: ਐਮ. ਏ., ਬੀ. ਏ. (ਆਨਰਜ਼), ਬੀ. ਟੀ.
ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ	: ਜਗਤਪੁਰ (ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ)

ਰਵੀ ਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਬੋਰਡ ਦਾ ਵਜ਼ੀਫ਼ਾ ਵੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਰੇ ਕਾਲਜ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। 1947 ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਉਪਰੰਤ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਸਿਆਲਕੋਟ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਸਮੇਤ, ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਜਗਤਪੁਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆ ਵੱਸਿਆ। ਏਥੋਂ ਡੇਢ ਕੁ ਮੀਲ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਸਰਹਾਲ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਖਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ, 1952 ਵਿਚ, ਮੈਟ੍ਰਿਕੁਲੇਸ਼ਨ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲਾਇਲਪੁਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਐਫ. ਐਸ. ਸੀ. (ਮੈਡੀਕਲ) ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, ਇਸ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ

ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਰਵੀ ਐਮ. ਬੀ. ਬੀ. ਐਸ. ਕਰਕੇ ਡਾਕਟਰ ਬਣੇ। ਪਰ ਰਵੀ ਨੂੰ ਮੈਡੀਕਲ ਸਾਇੰਸ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਐਫ. ਐਸ. ਸੀ. 'ਚੋਂ ਦੋ ਕੁ ਵਾਰ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਕੇ, 1955 ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਦੋਆਬਾ ਖਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਜੇ. ਬੀ. ਟੀ. (ਯੂਨੀਅਰ ਬੇਸਿਕ ਟੀਚਰਜ਼ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ) ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲਿਆ। 14 ਮਈ, 1956 ਨੂੰ, ਜੇ. ਬੀ. ਟੀ. ਪਾਸ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਜਗਤਪੁਰ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ 8 ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਏਥੇ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਗਿਆਨੀ, ਬੀ. ਏ., ਐਮ. ਏ. ਅਤੇ ਬੀ. ਟੀ. ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ 6 ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਗੌਰਮੈਂਟ ਮਾਡਲ ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਤਲਵਣ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਗੌਰਮੈਂਟ ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਦਸ ਸਾਲ ਅਧਿਆਪਨ ਉਪਰੰਤ ਜਨਵਰੀ 1967 ਵਿਚ ਕੀਨੀਆਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਅੱਠ ਸਾਲ ਕੀਨੀਆਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਨੇ ਯੂਰਪ, ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ, ਅਫਰੀਕਾ ਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ਾਰਟਨ ਕੀਤਾ।

1974 ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਮੱਧ ਪੂਰਬ, ਯੂਰਪ ਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਗਰਦੋਰੀ ਕਰਦਾ, ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਆ ਗਿਆ। ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ (ਬੀ. ਸੀ.) ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ 1975 ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਟੀਚਿੰਗ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬੀ. ਸੀ. ਕਾਲਜ ਆਫ ਟੀਚਰਜ਼ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ (Hunting) ਦਾ ਡਿਪਲੋਮਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ।

ਏਥੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਿਆਰਾਂ ਕੁ ਸਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਰੀਸੋਰਸ ਸੈਂਟਰ ਦਾ ਕੋਆਰਡੀਨੇਟਰ ਬਣ ਕੇ ਉਹ ਖੋਜ-ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਤੰਬਰ, 1991 ਤੋਂ 30 ਜੂਨ, 2003 ਤਕ, ਉਸ ਨੇ ਨਿਸਗਾ ਟੀਚਰਜ਼ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਕੁਲਵਕਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਟ੍ਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਮੂਵਮੈਂਟ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। 1 ਜਲਾਈ, 2003 ਤੋਂ ਉਹ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਇਸ ਕਿੱਤੇ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਕੁਲਵਕਤੀ ਲੇਖਕ ਬਣ ਗਿਆ।

ਰਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪਰਵਾਸੀ ਲੇਖਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਆਰਟਸ ਕੌਂਸਲ ਨੇ, 1980 ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ

ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਆ। ਉਸਦੇ ਨਾਟਕ “ਅੱਪੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ” (1983) ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ‘ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦਾ ਪੁਰਸਕਾਰ’ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਤ ਕੀਤਾ। 1992 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ, 1993 ਵਿਚ ਏਸ਼ੀਅਨ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ (ਡੈਨਮਾਰਕ) ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਤੇ 1994 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ (ਅਮਰੀਕਾ) ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ 2000 ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਹਿਸਦੀ (ਮਿਲੇਨੀਅਮ) ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਅਤੇ 2001 ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਤ ਕੀਤਾ। ਜੂਨ, 2003 ਵਿਚ ਨਿਸਗਾ ਸਕੂਲ-ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸਕੂਲ ਬੋਰਡ ਨੇ ਅਤੇ ਜਨਵਰੀ, 2004 ਵਿਚ ਨਿਸਗਾ ਟੀਚਰਜ਼ ਯੂਨੀਅਨ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਭਿਨੰਦਨ ਕੀਤਾ। 22 ਅਗਸਤ, 2004 ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆਂ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਨੇ ਤੇ 2005 ਵਿਚ ਇੰਡੋ ਕਨੇਡੀਅਨ ਕਲਚਰਲ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ (ਕੈਨੇਡਾ) ਨੇ ਰਵੀ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਸਾਹਿਤਕ ਦੇਣ ਲਈ ਸਨਮਾਨਿਆ।

22 ਜਨਵਰੀ, 2006 ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੂੰ “ਅਦਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਸਕਾਫਤ” ਨੇ “ਜੀਵਨ-ਕਾਲ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ-ਪੁਰਸਕਾਰ” ਨਾਲ, “ਵਰਲਡ ਇਨਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ ਐਂਡ ਹੈਰੀਟੇਜ” ਨੇ “ਤਮਗਾ-ਏ-ਹੁਸਨ-ਏ-ਕਾਰਕਰਦਗੀ” ਨਾਲ, “ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਆਫ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਐਂਡ ਆਰਟਿਸਟਸ” ਨੇ “ਗੋਲਡ ਮੈਡਲ” ਨਾਲ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੇ “ਸ਼ਾਲ” ਨਾਲ ਅਭਿਨੰਦਤ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਸਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ (ਰਜਿ.) ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ, ਜਗਤਪੁਰ (ਰਜਿ.) ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ। ਸਾਲ 2006 ਵਿਚ ਹੀ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਵੈਨਕੂਵਰ (ਕੈਨੇਡਾ) ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੌ ਸਾਲਾ ਯਾਦਗਾਰੀ ਦਿਵਸ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਸਮੇਂ ਰਵੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਲਈ “ਵਿਲੱਖਣ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ-ਪੁਰਸਕਾਰ” ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਤ ਕੀਤਾ। 2007 ਵਿਚ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਲਿਸਟਰ (ਇੰਗਲੈਂਡ), ਸਿਪਸਾ ਤੇ ਅਦਾਰਾ ਵੀਯਨਜ਼ ਆਫ ਪੰਜਾਬ ਟੀ.ਵੀ., ਟਰਾਂਟੋ, ਕੈਨੇਡਾ ਨੇ ਸਨਮਾਨਤ ਕੀਤਾ। 2008 ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ‘ਪਰਵਾਸੀ ਮੀਡੀਆ ਗਰੁੱਪ’ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ “ਸਰਬ-ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪੁਰਸਕਾਰ” ਭੇਟ ਕੀਤਾ। 2011 ਵਿਚ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਕਾਦਮੀ (ਲੁਧਿਆਣਾ, ਭਾਰਤ) ਨੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੂੰ “ਨਾਟ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ” ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਣ ਦੀ ਘੋਸ਼ਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ “ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ (UBC)”, ਵੈਨਕੂਵਰ, ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ “ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ

ਲੇਖਕ ਸਭਾ (ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ) ਸਰੀ, ਕੈਨੇਡਾ” ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ “ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ” ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਆ। ਸਾਲ 2012 ਵਿਚ “ਅਰਪਨ ਲਿਖਾਰੀ ਸਭਾ”, ਕੈਲਗਰੀ (ਅਲਬਰਟਾ, ਕੈਨੇਡਾ) ਨੇ ਰਵੀ ਨੂੰ “ਇਕਬਾਲ ਅਰਪਨ ਯਾਦਗਾਰੀ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪੁਰਸਕਾਰ” ਨਾਲ ਅਭਿਨੰਦਤ ਕੀਤਾ। 2013 ਵਿਚ “ਪੰਜਾਬੀ ਆਰਸੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕਲੱਬ (ਕੈਨੇਡਾ)” ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ‘ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪੁਰਸਕਾਰ’ ਦਿੱਤਾ।

ਉਹ ਇਆਪਾ ਦਾ ਮੋਢੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੱਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗੈਰ-ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਲੇਖਕ ਹੈ—ਜਿਸਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਕਾਇਦੇ ਆਜ਼ਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਵਿਚ ਐਮ. ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੇ ਕੋਰਸ ਵਿਚ ਲੱਗੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਉੱਤੇ ਪੀ.ਐੱਚ.ਡੀ. ਪੱਧਰ ਦਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਡਰਾਮੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ, ਡਾ. ਨਿਗਹਤ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਨਾਰੂ ਨੇ, 2009 ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਹੌਰ, ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ।

ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬੇਦੀ ਨੇ “ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਥੀਮ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ”, ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ, ਆਪਣਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ, 2008 ਵਿਚ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ (ਭਾਰਤ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਕੇ, ਪੀ.ਐੱਚ.ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ 2014 ਵਿਚ ਛਪੀ। ਡਾ. ਕਿਰਨਦੀਪ ਕੌਰ ਨੇ “ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਸੰਸਾਰ : ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਸੁਹਜ-ਸੰਸਾਰ”, ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ, 2013 ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਕੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਪੀ.ਐੱਚ.ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਪੁਸਤਕ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਛਪ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਹੁਣ ਤਕ, 16 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁਣ ਤਕ 14, ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਵਲੋਂ ਖੇਡੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

2015 ਵਿਚ CIPSA (Canadian International Punjabi Sahit Academy - Brampton, ONT, Canada) ਨੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੂੰ “ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਅਵਾਰਡ ਆਫ ਡਿਸਟਿੰਕਸ਼ਨ” ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਪੁਰਸਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਾਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯੋਗਦਾਨ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਆਰੰਭਕ ਸ਼ਬਦ : ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਰੰਗਮੰਚ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪਰਿਪੇਖ

ਆਰੰਭਕ ਸ਼ਬਦ : ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਰੰਗਮੰਚ

ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪਰਿਪੇਖ

“ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਰੰਗਮੰਚ:ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪਰਿਪੇਖ”, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਜਿੱਥੇ ਵਿਸ਼ਵ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ, ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕੀਕਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪਹਿਲੂਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਚਰਚਾ ਛੇੜਦੀ ਹੈ।

ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਤਕਨੀਕ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਇਕ ਲੰਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੋਂ, ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪੇ ਹੋਰ ਫੁਟਕਲ ਲੇਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ‘ਟੁਕਾਂ’ ਵੀ ਮੈਂ, ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ “ਕਤਰਨਾਂ” ਭਾਗ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਗਾਹੇ-ਬਗਾਹੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਸਫਰ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਵੀ, ਪੱਤਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਉੱਤੇ, ਮੈਂ ਕੁਝ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਸਨ, ਜੁ ਮੇਰੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚਕੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਯੋਗ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਹਾਈ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਲੇਖ ਵੀ, ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ, “ਮੇਰਾ ਨਾਟਕੀ ਸਫਰ” ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਲੋੜ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਇਕ ਹੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਚਰਚਾ ਛਿੜ ਸਕੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਟਕਸਾਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ

ਵਾਲੀ, ਇਕ ਵੀ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਨੇ ਵੀ, ਹੁਣ ਤਕ ਛਪੇ, ਬਹੁਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਖੇਡਣ-ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੀ ਪੂਰੇ ਪੂਰੇ ਵੇਰਵੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਇਸ ਲਈ, ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਵੀ, ਮੈਂ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਪੁੱਟਦਿਆਂ, ਆਪਣੇ ਹੁਣ ਤਕ ਖੇਡੇ ਗਏ ਚੌਦਾਂ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸੰਦਰਭ-ਕੋਸ਼ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ 14 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, 1976 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 2017 ਤਕ ਦੇ, 41 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਖੇਡੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਚਨ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਪ੍ਰੈੱਸ-ਰੀਵਿਊ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ, ਅਦਾਕਾਰਾਂ, ਤਕਨੀਸ਼ਨਾਂ, ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ, ਗਾਇਕਾਂ ਅਤੇ ਮੰਚਨ-ਮਿਤੀਆਂ ਤੇ ਮੰਚਨ-ਸਥਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰੇ ਪੂਰੇ ਵੇਰਵੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ : “ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ” ਭਾਗ ਉਚੇਚੀ ਪੇਖਣੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ।

ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਸੰਦਰਭ-ਕੋਸ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭਕ ਮਾਡਲ, ਮੈਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਕਰਨੇ ਤੇ ਕਰਵਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਏਥੇ ਇਹ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨਾਨੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਜਰਮਨ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁੱਢ, ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਹੀ ਬੱਝਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਮੁੱਢਲਾ ਨਾਟਕ, ਵਾਰਤਕ ਨਾਟਕ ਹੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਾਫੀ ਪਛੜਕੇ ਹੋਈ ਹੈ।

ਸੋਫੋਕਲੀਜ਼, ਯੂਰੀਪਡੀਜ਼, ਅਸਕਾਈਲਸ, ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ, ਯੇਟਸ ਤੇ ਟੀ.ਐਸ. ਈਲੀਅਟ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੇ ਸਮੂਹਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ, ਸਾਡੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ 16 ਅਤੇ ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਨੇ 14 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ, ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ, ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਮੇਰੇ ਭਾਵੇਂ, ਹੁਣ ਤਕ 14 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ

ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਤੇ 5 ਹੋਰ ਪਰਵਾਸੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦਾ, ਅੱਜ ਤਕ, ਇਕ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ। 1974 ਤੋਂ 2017 ਤਕ ਦੇ 43 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪੇ, 7 ਪਰਵਾਸੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 35 ਹੈ।

ਮੁੱਢਲੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ, ਪੱਛਮੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਹੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਮਕਬੂਲ ਨਾਟ-ਰੂਪ ਸੀ, ਜੁ ਲਿਖਿਆ ਹੀ ਰੰਗਮੰਚ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਾਰਤਕ ਨਾਟਕ, ਪੱਛਮੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਬਹੁਤ ਪਛੜਕੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਹੋਇਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ, ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ, ਵਾਰਤਕ ਨਾਟਕ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਕਰਮੀਂ, ਨਾਟ-ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਟ-ਆਲੋਚਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਨੂੰ, ਖੋਜ ਪਰਖ ਕੇ, ਇਸ ਦਾ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਦੇਣ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਲਿਖਦਿਆਂ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁੱਢ, 1974 ਵਿੱਚ ਛਪੇ, ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ : “ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ” ਨਾਲ ਹੀ ਬੱਝਿਆ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ “ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ” ਹੀ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਪਹਿਲਾ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਹੈ, ਜੁ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ, 1976 ਵਿੱਚ, ਇਸੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਖੇਡਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ, ਹੁਣ ਤਕ, ਕੁਲ 16 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 14 ਖੇਡੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣਾ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਏਨੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਏਨੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ ਗਏ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੀਕਾਰਡ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ

ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਰੰਗਮੰਚ
ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ

***ਵਿਸ਼ਵ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਰੰਭ : ਇਕ ਪੰਛੀ-ਝਾਤ - ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ**

ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਵਿਸ਼ਵ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ, ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਪੰਛੀ-ਝਾਤ ਮਾਰਨੀ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗੀ।

ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਸਕਾਈਲਸ, ਸੋਫੋਕਲੀਜ਼ ਅਤੇ ਯੂਰੀਪੀਡੀਜ਼ ਦੇ ਯੂਨਾਨੀ ਦੁਖਾਂਤ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪੂਰਵ ਈਸਾ-ਕਾਲ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ-ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਰਸ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਗਾਇਨ, ਪ੍ਰਗੀਤ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :

1. ਅਸਕਾਈਲਸ (523-456 ਬੀ.ਸੀ./ਪੂਰਵ ਈਸਾ ਕਾਲ)
  - i. Orestesia (Trilogy)
  - ii. The Persians
  - iii. Prometheus Bound
  - iv. Agamemmon Greek Tragedy
2. ਸੋਫੋਕਲੀਜ਼ (496-406 ਬੀ.ਸੀ./ਪੂਰਵ ਈਸਾ ਕਾਲ)
  - i. Oedipus at Colonus
  - ii. Antigone
  - iii. Women of Trachis
  - iv. Electra
  - v. Oedipus Rex

3. ਯੂਰੀਪਡੀਜ਼ (480-406 ਬੀ.ਸੀ./ਪੂਰਵ ਈਸਾ ਕਾਲ)

- i. Medea
- ii. Hippolytus
- iii Electra
- iv. The Trojan Women

ਯੂਨਾਨੀ ਫਿਲਾਸਫਰ ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ, ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ :

1. **ਕਾਰਜ ਦੀ ਏਕਤਾ** : ਇਕ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਪਲਾਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਪ-ਪਲਾਟ ਜਾਂ ਤਾਂ ਹੋਣੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੇ ਤੇ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ।
2. **ਸਥਾਨ ਦੀ ਏਕਤਾ** : ਇਕ ਨਾਟਕ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਵਾਪਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
3. **ਸਮੇਂ ਦੀ ਏਕਤਾ** : ਇਕ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਸਮਾਂ 24 ਘੰਟਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਮਾਂ 380 ਤੋਂ 415 ਏ.ਡੀ./ਜਾਂ ਉੱਤਰ ਈਸਾ-ਕਾਲ, ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਰੂਪ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। 'ਕੁਮਾਰ ਸੰਭਵ', 'ਮੇਘਦੂਤ' ਅਤੇ 'ਰਘੁਵੰਸ਼' ਉਸਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਅੰਸ਼, ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਯੂਰਪੀਅਨ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਯੂਰਪੀਅਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਕ ਲੰਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀ ਦੁਖਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਲੀਅਮ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ (1564-1616) ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ, ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਹੀ ਹਨ।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਵਿਲੀਅਮ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ (1564-1616) ਨੂੰ ਗੁਣਾਤਮਿਕ ਤੇ ਗਿਣਾਤਮਿਕ ਪੱਖੋਂ, ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਬੇਤਾਜ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਮੈਕਬੈਥ', 'ਜੂਲੀਅਸ ਸੀਜ਼ਰ', 'ਕਿੰਗ ਲੀਅਰ', 'ਹੈਮਲਟ', 'ਮਰਚੈਂਟ ਆਫ ਵੈਨਿਸ', 'ਟੈਮਿੰਗ ਆਫ ਦ ਸ਼ਰੂ', 'ਓਥੈਲੋ', 'ਰੋਮੀਓ ਐਂਡ ਜੂਲੀਅਟ' ਅਤੇ 'ਕਾਮੇਡੀ ਆਫ ਐਰਰਜ਼' ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਹਨ।

ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਖੇਡੇ ਗਏ, ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਕਬੂਲ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਸਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਨ ਜਾਨਸਨ (1572-1637) ਅਤੇ ਜਾਨ ਫਲੈਚਰ (1579-1625) ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਰ ਸਨ। ਗੋਟੇ (1749-1832) ਦਾ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ 'ਫਾਊਸਟ' (Faust) ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1808 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ 19 ਜਨਵਰੀ, 1889 ਨੂੰ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਜਰਮਨ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਸਰਬੋਤਮ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

W.B. Yeats (1865-1939), Oscar Wilde (1854-1900), Oliver Gold Smith (1728-1774) ਅਤੇ Seamus Heane (1929-2013) ਆਦਿ ਆਇਰਲੈਂਡ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਯੇਟਸ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਟੀ.ਐਸ.ਐਲੀਅਟ ਤੇ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਮੁਹਰੀ, ਮਾਡਲ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸਰੋਤ ਸੀ। ਐਲੀਅਟ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਯੇਟਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕਬੂਲਿਆ ਸੀ :

"Yeats had no body, we had Yeats." ਅਰਥਾਤ "ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਮਾਡਲ ਵਜੋਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਯੇਟਸ ਸੀ, ਪਰ ਯੇਟਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ।" ਯੇਟਸ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਆਪ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਉਹ ਮੋਢੀ ਸੀ।

ਯੇਟਸ ਦਾ "The Land of Heat's Desire", ਲੰਡਨ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਐਵੀਨਿਊ ਥੀਏਟਰ ਵਿੱਚ, 1894 ਵਿੱਚ, ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ, ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਲ 26 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

"Purgatory", "Full Moon in March", "Deirdre", "The Hour Glass" ਅਤੇ "The Death of Cuchillian" ਆਦਿ।

ਟੀ.ਐਸ. ਐਲੀਅਟ (1888-1965) ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਖੇਡੇ ਗਏ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ "The Cocktail Party", 1950 ਵਿੱਚ ਨਿਊਯਾਰਕ, ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ "ਟੋਨੀ ਅਵਾਰਡ" ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

"Murder in the Cathedral" (1935), "The Family Reunion" (1939), "The Confidential Clerk" (1953), ਅਤੇ "The Elder

Statesman" (1958) ਆਦਿ। ਐਲੀਅਟ ਨੇ ਕੁਲ 7 ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਲਿਖੇ।

ਕਰਿਸਟੋਫਰ ਫਰਾਈ (1907-2005), ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ 1940 ਤੋਂ 1950 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

"The Lady's not for Burning", "Venus Observed" ਅਤੇ "The Dark is Light Enough" ਆਦਿ।

ਹੈਰਲਡ ਪਿੰਟਰ (1930-2008) ਨੂੰ ਵੀ, ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਨਾਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਰੰਗਮੰਚ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਅਤੇ ਰੇਡੀਓ ਲਈ ਲਿਖੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ, ਨਾਟਕਾਂ ਅਤੇ ਸਕਰੀਨ ਡਰਾਮਿਆਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 31 ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ।

ਕਰਿਸਟੋਫਰ ਫਰਾਈ (1907-2005) ਅਤੇ ਟੀ.ਐਸ. ਐਲੀਅਟ (1888-1965) ਉਪਰੰਤ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਰਫਤਾਰ ਕੁਝ ਮੱਧਮ ਹੋ ਗਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਕਿਉਂਕਿ ਯਾਦ ਕਰਨੇ ਸੌਖੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਮੁੱਢਲੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ, ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ, ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਵਲ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਕੁਝ ਘਟਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਵਾਰਤਕ ਨਾਟਕ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ, ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਲਈ, ਜਰਮਨ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਗੋਟੇ ਤੇ ਸ਼ਿੱਲਰ ਦੇ ਨਾਮ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ।

ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਕਵੀਆਂ ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ, ਕੋਲਰਿਜ, ਬਾਇਰਨ, ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਕੀਟਸ ਨੇ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ। ਕੋਲਰਿਜ ਦਾ "Remorse" (1813) ਅਤੇ ਬਾਇਰਨ ਦਾ "Marino Fello" (1821), ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖੇਡੇ ਗਏ। ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ "The Cenci", 1819 ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ 1886 ਵਿੱਚ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ। ਵਿਕਟੋਰੀਅਨ ਕਾਲ ਦੇ ਟੈਨੀਸਨ ਅਤੇ ਬਰਾਉਨਿੰਗ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਬੁਲੰਦੀ ਨੂੰ ਛੁੰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਬੰਗਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ, ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ (1861-1941) ਨੇ, ਆਪਣਾ ਓਪੇਰਾ/ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, "ਵਾਲਮੀਕੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ", 1881 ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਉੱਤੇ ਖੇਡਿਆ। ਇਸ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚ, ਬਤੌਰ ਅਦਾਕਾਰ, 20 ਸਾਲ ਦੇ, ਟੈਗੋਰ ਨੇ 'ਵਾਲਮੀਕੀ' ਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਨਿਭਾਈ।

ਵਿਸ਼ਵ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਬਹੁਤ

ਪਛੜਕੇ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁੱਢ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਦੇ 1954 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ, ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ "ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ" ਨਾਲ ਬੱਝਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ 1957 ਵਿੱਚ ਖੇਡਿਆ ਵੀ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਦੌਰ ਵਿੱਚ, 1957 'ਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ, ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ "ਤਾਰ ਤੁਪਕਾ" (ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 1957) ਨੂੰ ਵੀ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਦੀ ਇਕ ਜ਼ਿਕਰ ਗੋਚਰੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿਕ ਤੱਤ ਬਲਵਾਨ ਹਨ, ਪਰ ਨਾਟਕੀ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਰੜਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵੀ ਮਕਾਨਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਡੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸੰਭਵ ਮਾਰੂ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਡਾ. ਧਰਮਵੀਰ ਭਾਰਤੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, "ਅੰਧਾ ਯੁੱਗ" (1954) ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ "ਅੰਧਾ ਯੁੱਗ" 1962 ਵਿੱਚ, 'ਮੁੰਬਈ ਥੀਏਟਰ ਯੂਨਿਟ, ਥੀਏਟਰ ਗਰੁੱਪ' ਵਲੋਂ, ਸੱਤਿਆ ਦੇਵ ਦੂਬੇ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ, "ਮਹਾਂਭਾਰਤ" ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ, ਜੰਗ-ਵਿਰੋਧੀ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਗੱਲ ਨੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨਾਨੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁੱਢ, ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਕ ਨਾਟਕ ਹੀ, ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੋਢੀ ਹੈ।

ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਅੱਜ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਚੌਵੀ ਪੰਝੀ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਦੋ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, ਅੱਜ ਤੋਂ ਕੇਵਲ 63 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, 1954 ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਗਲੇ ਦੋ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਉੱਤੇ, ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

* ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ - ਸੋਮਾਂ/Source : Internet

ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ : ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਪਛਾਣਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਪਛੜੇਵੇਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਹੁਣ ਤਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ, ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਜਾਂ ਕਿੱਤਾਕਾਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ (5%) ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਸ਼ੌਕੀਆ ਨਾਟ-ਮੰਡਲੀਆਂ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਯੁਵਕ-ਮੇਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਟ-ਮੰਚਨ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ, ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਰਚਾਰ-ਮੰਡਲੀਆਂ, ਲੋਕਯਾਨਕ ਨਾਟ-ਸੰਗਠਨ, ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਨਾਟ-ਟੋਲੀਆਂ, ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਅਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਅਤੇ 'ਆਪੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਤੇ ਆਪੇ ਖੇਡਣ ਵਾਲਿਆਂ' ਦੇ ਸਿਦਕ ਤੇ ਸਿਰਝ ਨੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤਕ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਗਾਈ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਪੂਰੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ। ਉੱਥੇ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਜੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ, ਰੰਗਮੰਚ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਖੇਡੇ ਨਹੀਂ ਗਏ।

ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਖੇਡਣਾ ਹੈ ਵੀ ਬਹੁਤ ਔਖਾ। ਬਹੁਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਵਾਲੇ, ਇਸ ਨਾਟ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਖੇਡਣ ਦੀ ਨਾ ਤਾਂ ਯੋਗਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੌਂਸਲਾ। ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਝਾਏ ਅਮੂਰਤ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ, ਦਰਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ (visuals), ਸਿਨੈਮੈਟਿਕ/ਵੀਡੀਓ/ਟੀ.ਵੀ. ਤਕਨੀਕਾਂ, ਕੰਪਿਊਟਰੀ ਯੁਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜਾਂ ਸੁਜਿੰਦ/ਜਿੰਦਾ (Live) ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਮੰਚ-ਜਗਤ

ਵਿੱਚ ਸੁਜਿੰਦ/ਜਿੰਦਾ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ, ਤਕਨੀਸ਼ਨਾਂ, ਮੰਚ-ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਲਗਭਗ ਅਭਾਵ ਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ ਦੇ ਇਹ ਵੀ ਕੁਝ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਜਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਪਰ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਤੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਮੁੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਆਪ ਹੀ ਨਾਟਕ ਖੇਡਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ, ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੇ ਉਣਤਾਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ, ਹੁਣ ਤਕ ਕਿੱਤਾਕਾਰੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੋਢੀ ਆਈ.ਸੀ. ਨੰਦਾ ਤੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, ਡਾ. ਗੁਰਦਿਆਨ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ, ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਚਰਨਦਾਸ ਸਿੱਧੂ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ, ਆਤਮਜੀਤ, ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਅਤੇ ਪਾਲੀ ਭੂਪਿੰਦਰ ਆਦਿ ਹੋਰ ਰੰਗਕਰਮੀ-ਨਾਟਕਕਾਰ, ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਆਪ ਹੀ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਆਪ ਹੀ ਖੇਡਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਅਭਾਵ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ ਅਤੇ ਡਾ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਿਖੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, ਆਪ ਜ਼ਰੂਰ ਖੇਡੇ ਹਨ।

ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ-ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਪਛੜ ਕੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਵੀ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਿਹੀ ਤੇ ਘੱਟ ਵਿਕਸਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ, ਉੱਤਰ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਗਿਣਤੀਮਿਤ ਤੇ ਗੁਣਾਤਮਿਕ ਪੱਖੋਂ ਗੱਦ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਮੰਚ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਮੰਚ-ਚੇਤਨਾ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਗੋਸ਼ਟ ਜਾਂ ਸੰਵਾਦ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਰੰਗਮੰਚ-ਕੇਂਦਰਿਤ, ਬਹੁ-ਮੁਖੀ ਕਾਰਜ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆ ਸਿਰਜਣ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਅਸਮਰੱਥ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਕੇਵਲ ਤੁਕਬੰਦੀ ਜਾਂ ਛੰਦ-ਨਾਟ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਵੀ ਯੋਗ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਨਾਟਕ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਨਾਟਕੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ

ਸਿਰਜੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਪੇਰਾ ਵੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਵਿਧਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ, ਯੋਗ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਆਵਾਜ਼-ਅਭਿਨਯ ਦੁਆਰਾ, ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗੀਤ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਰੇਡੀਓ ਨਾਟਕ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਉੱਤੇ, ਆਵਾਜ਼-ਅਭਿਨਯ (ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਉਤਾਰ ਚੜ੍ਹਾ) ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਤੇ ਦੇਵਿੰਦਰ ਦੇ ਕੁਝ ਨਾਟਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ਮਨੋਰਥ, ਹੁਣ ਤਕ ਲਿਖੇ ਗਏ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ, ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਲਈ, ਮੁੱਢਲੇ ਹਵਾਲੇ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ, ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ, ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਪਾਠਕਾਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ, ਇਕ ਖੋਜ-ਭੂਮੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹਕੇ, ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਤਰਕ-ਸੰਗਤ ਚਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਸਕੇ।

ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ, ਏਡੀ ਦੂਰ ਬੈਠਿਆਂ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਜੁ ਸੀਮਤ ਜਹੇ ਸਾਧਨ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਹਵਾਲਾ-ਸੂਚੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ, ਕੋਈ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਵਚਨਬੱਧ ਖੋਜਾਰਥੀ, ਇਸ ਸੂਚੀ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ, ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਕਦਮ ਜ਼ਰੂਰ ਉਠਾਏਗਾ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਚੁਣੌਤੀ ਭਰਪੂਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਧੇਰੇ ਹਵਾਲਾ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ, ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਉਣਤਾਈਆਂ ਰੜਕਦੀਆਂ ਹਨ :

1. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ-ਸਾਲ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ।
2. ਵੱਖ ਵੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਐਡੀਸ਼ਨ ਦੇ, ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ-ਸਾਲ।
3. ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਮੰਚਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ।
4. ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਮੁਲਾਂਕਣ ਵਿੱਚ ਗੰਭੀਰ ਉਕਾਈਆਂ।
5. ਨਾਟਕੀ ਕਵਿਤਾ, ਉਪੇਰਾ ਅਤੇ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਸਮਝਣ ਦੀ ਭੁੱਲ।
6. ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਦੀ ਲਗਭਗ ਅਣਹੋਂਦ।

7. ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੀ ਨਾ ਹੋਏ ਹੋਣ, ਆਦਿ।

ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ, ਆਰੰਭਕ ਦੌਰ ਦੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਹੈ :

1. ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ : ਸੁਪਨ ਨਾਟਕ-1886

ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਇਕ ਲੰਮੀ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਵਾਦਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ।

2. ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ : ਚੰਦਰ ਹਰੀ-1909

ਇਹ ਰਚਨਾ ਪਾਰਸੀ ਮੰਡਲੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੋੜੋਂ ਵੱਧ ਖਿੰਡਾਓ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬੈਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਮਨਬਚਨੀਆਂ ਤੇ ਗੀਤ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਆਖਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ।

3. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ : ਰਾਜਾ ਲੱਖਦਾਤਾ ਸਿੰਘ-1910

ਇਹ ਰਚਨਾ ਸਿੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਲਿਖੀ ਇਕ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਲਿਖਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਲਗਭਗ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੱਖਦਾਤਾ ਸਿੰਘ ਗੱਦ ਵਿੱਚ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਸਰੋਦੀ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕੀ ਤੱਤ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ।

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਾ “ਬਾਬਾ ਬੋਹੜ” ਇਕ ਕਾਵਿ-ਇਕਾਂਗੀ ਹੈ, ਜੁ ਉਸ ਦੇ ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ “ਛੇ ਘਰ” (1941) ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਘਾਟੇ ਕਰਕੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ “ਨਾਟ-ਸੁਨੇਹੇ” ਵਿੱਚ ਵੀ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਛੰਦਮਈ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਸੰਵਾਦ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਇਕਾਂਗੀ “ਵਿਆਹੁਲੀ” ਉਸ ਦੇ ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ “ਤਪਿਆ ਕਿਉਂ ਖਪਿਆ” (1950) ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਕਾਵਿ-ਸੰਵਾਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ

ਦਾ ਮੁੱਢ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਦੇ 1954 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ, ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ “ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ” ਨਾਲ ਬੱਝਾ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਾਜਬੀਰ ਕੌਰ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਹਵਾਲਾ, ਉਚੇਚੀ ਪੇਖਣੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ :

“ਦੁੱਗਲ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ‘ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ’ (1954) ਟੀ.ਐਸ. ਐਲੀਅਟ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਵਾਂਗ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮਾਨ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਿਆਂ। 1957 ਈ. ਵਿੱਚ ਸ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਖੋਸਲਾ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ’, ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਮੰਚਣ ਕੀਤਾ।”

(ਪੁਸਤਕ : ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ-2007, ਪੰਨਾ 424)

ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਹਵਾਲਾ ਸੂਚੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ :

1. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ : ਬਾਬਾ ਬੋਹੜ-1941, ਵਿਆਹੁਲੀ-1950
2. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ : ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ-1954, ਮਿੱਠਾ ਪਾਣੀ-1957, ਕੋਹਕਨ-1958
3. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ : ਤਾਰ ਤੁਪਕਾ-1957
4. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ : ਕਲਿਯੁੱਗ ਰੱਥ ਅਗਨਿ ਕਾ-1960, ਸੁਨਹਿਰੀ ਚਿੱਟਾ ਕਾਲਾ-1981, ਸੱਚ ਸਮਾਈਐ (ਰੇਡੀਓ ਰੂਪਕ) ਤੇ ਸੁੱਕ ਗਏ ਕੁਮਲਾਏ (ਕਾਵਿ-ਇਕਾਂਗੀ)—ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੁਸਤਕ “ਰੰਗ ਨਿਆਰੇ” ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
5. ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ : ਲੂਣਾ-1965 (ਇਹ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀ ਦਰਿਆ-ਦਿਲੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ)।

6. ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ : ਪੁਸ਼ਤਾਂ-1968 (ਇਸ ਤ੍ਰੈ-ਲੜੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ‘ਜਿਉਣਾ ਮੌੜ’, ‘ਨੌਕਰੀ’ ਅਤੇ ‘ਸਾਹਿਬ’ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ), ਹਰਿਜਨ-1981
7. ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ : ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਟ-1969, ਮੁਕਤੀ-1983
8. ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ : ਸੁਮੇਲ-1969, ਮਹਾਂ ਪੰਡਤ ਚਾਰਵਾਕ-1977
9. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ : ਵਸੀਅਤ-1973
10. ਸ.ਨ. ਸੇਵਕ : ਫਰਹਾਦ-1974
11. ਸੀ.ਐਲ. ਨਾਰੰਗ : ਸਾਹਿਬਾਂ-1979, ਮਾਨਵ-1982
12. ਮਨਜੀਤਪਾਲ ਕੌਰ : ਸਾਹਿਬਾਂ (ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਰਾਮ ਨਗਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਭਾਰਤ-1986), ਸਰਾਪ-1988 ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਾਂ (ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ-1994)
13. ਜੋਗਿੰਦਰ ਬਾਹਰਲਾ : ਧਰਤੀ ਦੇ ਬੋਲ (ਸੱਧਰਾਂ, ਖੋਹੀਆਂ ਰੰਬੀਆਂ ਅਤੇ ਟੈਕਸ, 3 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ), ਹਾੜੀ, ਸਾਉਣੀ, ਫਿਰਕੂ ਸੋਚਾਂ
14. ਤੇਰਾ ਸਿੰਘ ਚੰਨ : ਅਮਰ ਪੰਜਾਬ (ਆਖਿਰੀ ਪੜਾ, ਸਾਜ਼ਿਸ਼, ਲੱਕੜ ਦੀ ਲੱਤ, ਨੀਲ ਦੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਅਮਰ ਪੰਜਾਬ, 5 ਉਪੇਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)
15. ਦੇਵਿੰਦਰ ਦੇ ਡਰਾਮੇ (ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਨਸਾਂਗ ਸੂਲੀ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਦੋ ਕਾਵਿ-ਇਕਾਂਗੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)
16. ਅਮਰ ਕੋਮਲ : ਦੋ-ਮੁਖੀਆ (ਸਾਉਣ ਮਹੀਨਾ ਰਾਂਗਲਾ, ਕਣਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਯੁੱਗ ਚੇਤਨਾਂ ਅਤੇ ਸੁਹਣਾ ਪੰਜਾਬ, ਚਾਰ ਗੀਤ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)
17. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂਘ : ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਉਹਲੇ
18. ਪ੍ਰੇਮ ਜਲੰਧਰੀ ਤੇ ਆਰ.ਜੀ. ਆਨੰਦ : ਸੱਸੀ ਪੁਨੂੰ
19. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਜ਼ : ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ (ਨ੍ਰਿਤ-ਨਾਟਕ)
20. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜਸੂਜਾ : ਪਾਰਸ ਦੀ ਛੁਹ, ਜੰਗਲ-1986
21. ਸਵਰਾਜਬੀਰ : ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-2001
22. ਸ਼ਹਿਰਯਾਰ : ਕਿਲ੍ਹੇ ਸਰਾਵਾਂ ਮਕਬਰੇ, ਭੌਰੇ ਵਾਲਾ ਪੂਰਨ, ਕੰਜਕਾਂ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ।

ਨੋਟ : ਸ਼ਹਿਰਯਾਰ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਸੂਚਨਾ, ਫੋਨ ਰਾਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਨੇ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਖੇਡੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦਕ ਯੂਨਾਨੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ

1. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ : ਰਾਜਾ ਇਡੀਪਸ-1961 (ਸੋਫੋਕਲੀਜ਼ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ)
2. ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ : ਸੋਫੋ (ਅਸਕਾਈਲਸ ਦੀ ਤਿੱਕਤੀ, ਐਰੇਸਤੇਸੀਆ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ)

ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ

ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੰਚਨ ਬਾਰੇ, ਜੁ ਅਧੂਰੇ-ਪੂਰੇ ਵੇਰਵੇ, ਮੈਨੂੰ ਹਵਾਲਾ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ :

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ, ਦੇਵਿੰਦਰ, ਡਾ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ, ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, ਸ.ਨ. ਸੇਵਕ, ਸੀ.ਐਲ. ਨਾਰੰਗ, ਮਨਜੀਤਪਾਲ ਕੌਰ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਬਾਹਰਲਾ, ਤੇਰਾ ਸਿੰਘ ਚੰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਯਾਰ ਆਦਿ।

ਇਹ ਸੂਚੀ ਅਧੂਰੀ ਅਤੇ ਨਾਮੁਕੰਮਲ ਹੈ। ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਵਧੇਰੇ ਖੋਜ ਦੁਆਰਾ, ਜੁ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, ਹੁਣ ਤਕ ਖੇਡੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ, ਪੂਰੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਸਹਿਤ, ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੈੱਸ-ਰਿਵੀਊ, ਅਦਾਕਾਰਾਂ/ਕਲਾਕਾਰਾਂ/ਤਕਨੀਸ਼ਨਾਂ/ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ/ਗਾਇਕਾਂ ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪੂਰੇ ਵੇਰਵੇ, ਮੰਚਨ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ, ਮੰਚਨ-ਮਿਤੀ ਅਤੇ ਮੰਚਨ-ਸਥਾਨ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕ ਸੰਦਰਭ-ਕੋਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਸੰਭਾਲੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਕੰਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਨਾਟਕ-ਵਿਭਾਗ ਕਰ ਜਾਂ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਧਿਆਨਯੋਗ ਨੁਕਤੇ :

1. ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਾਨ ਵਿੱਚ, ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਵੀ ਬਣਨ ਲਈ, ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਵੀ 'ਹਾਈਕੂ' ਵਰਗੀ ਨਿੱਕੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਸਹਿਤ ਲਿਖ ਸਕੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਵੀ ਵੱਡੇ ਕੈਨਵਸ ਵਾਲਾ ਕਾਵਿ, ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ, ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਵਾਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਸਕੇ।
2. ਇਹ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਕਈ ਵਾਰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਖਾਤਿਰ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਹਲਕੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਔਸਤ ਦਰਜੇ

ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ 'ਨਨਕਾਇਣ' ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।

3. ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੇ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮਿਆਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹ ਤੁਕਬੰਦੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
4. ਕਈ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਕਾਰ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੇ ਕਵੀ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਟ-ਚੇਤਨਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜਾਂ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
5. ਇਕ ਸਫਲ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਲਈ, ਇਕ ਸੰਤੁਲਿਤ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੁ ਹਰ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਹਵਾਲਾ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸੋਮੇਂ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਕਾਵਿ (ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ) : ਡਾ. ਹੁਕਮ ਚੰਦ ਰਾਜਪਾਲ
ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਰਤ-1985
2. ਨਾਟਕਕਾਰ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ : ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਗੁਰੂਮੇਲ
ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2003
3. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਜਿਲਦ 11: ਡਾ. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ
ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2005
4. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ : ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ
ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਰਾਜਬੀਰ ਕੌਰ
ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ-2007
5. ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਲੋਕ (ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ) : ਲੇਖਕ ਤੇ ਸੰਪਾਦਕ
ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ
ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਭਾਰਤ-2008
6. ਮੇਰਾ ਥੀਏਟਰ ਤੇ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ : ਲੇਖਕ ਤੇ ਸੰਪਾਦਕ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ
ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2012
7. ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ : ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਪੇਖ, ਲੇਖਕ ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ
ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ-2015
8. ਇੰਟਰਨੈੱਟ

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ : ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁੱਢ ਮੇਰੇ, ਅਰਥਾਤ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ : “ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ” ਨਾਲ ਬੱਝਦਾ ਹੈ, ਜੁ ਮੈਂ, ਕੀਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ, 1973 ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ 1974 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਥੋਂ 4 ਸਾਲ ਬਾਅਦ 1978 ਵਿੱਚ ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ (ਚਾਰ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ) “ਲੰਛੜਾ ਆਸਮਾਨ” ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ।

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੰਚਨ ਦਾ ਮੁੱਢ ਵੀ ਮੇਰੇ, ਅਰਥਾਤ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ “ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ” ਨਾਲ ਹੀ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1976 ਵਿੱਚ ਨਾਮਵਰ ਰੰਗਕਰਮੀ ਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ।

1974 ਤੋਂ 2017 ਤਕ ਦੇ 43 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, 7 ਪਰਵਾਸੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ, 35 ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਰ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਕਾਰ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਇਕਬਾਲ ਰਾਮੂਵਾਲੀਆ, ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ ਤੇ ਮੰਗਾ ਬਾਸੀ, ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਹਨ। ਇਕ, ਗੁਰੂਮੇਲ (ਡਾ. ਗੁਰੂਮੇਲ ਸਿੱਧੂ) ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਅਤੇ ਇਕ, ਜਗਤਾਰ ਢਾਅ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ। ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਨੇ ਆਪਣੇ 14 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, 1978 ਤੋਂ 1989 ਤਕ ਦੇ 11 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਕੀਨੀਆਂ ’ਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਅਤੇ ਇਕਬਾਲ ਰਾਮੂਵਾਲੀਆ ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ 16 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ

1. ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ - ਮੁਹਿੰਦਰਪਾਲ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, ਭਾਰਤ-1974

2. ਦਰ ਦੀਵਾਰਾਂ - ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ-1981
3. ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ - ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-1983
4. ਚੌਕ ਨਾਟਕ - ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-1984
ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ : ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਭਾਰਤ-2002
5. ਰੂਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ - ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, ਭਾਰਤ-1984
ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ : ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਭਾਰਤ-2002
6. ਸਿਫਰ ਨਾਟਕ - ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ-1987
ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ : ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਭਾਰਤ-2002
7. ਤਿੰਨ ਨਾਟਕ - ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-1990
ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ : ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਭਾਰਤ-2002
ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ 3 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ:
i. ਮੱਕੜੀ ਨਾਟਕ
ii. ਪਛਾਣ ਨਾਟਕ
iii. ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਯਥਾਰਥ
8. ਮਨ ਦੇ ਹਾਣੀ - ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2005
9. ਮਖੌਟੇ ਤੇ ਹਾਦਸੇ - ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2009
10. ਚੱਕਵਯੂਹ ਤੇ ਪਿਰਾਮਿਡ - ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2010
11. ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ - ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2015
12. ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ - ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ, 2016
13. ਪਰਤੱਖ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ - ਦੋ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ : 2017
ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2017
ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦੋ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ:
i. ਭਰਮ-ਜਲ
ii. ਸਿਆਸੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ

ਉਪਰੋਕਤ ਸੂਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮੇਰੇ, ਅਰਥਾਤ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ, ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ, ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 16 ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਥੀਮਕੀ ਤਿੱਕੜੀ (Thematic Trilogy)

1. ਸੂਰਜ-ਨਾਟਕ - ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-1985
ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ : ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਭਾਰਤ-2002
ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ 'ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ', 'ਦਰ ਦੀਵਾਰਾਂ' ਅਤੇ 'ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ' ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਸੰਗ੍ਰਹਿ (Collected Works)

1. ਮੰਚ ਨਾਟਕ (1974-1990) - ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ-1993
ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਉਪਰ ਦਿੱਤੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਨੰਬਰ 1 ਤੋਂ 7 ਤਕ ਦਿੱਤੇ 9 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।
2. ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ-1 : ਸੈਂਚੀ ਪਹਿਲੀ (1974-1983)
ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2007
3. ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ-2 : ਸੈਂਚੀ ਦੂਜੀ (1984-1987)
ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2007
4. ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ-3 : ਸੈਂਚੀ ਤੀਜੀ (1990-2005)
ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2007
5. ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ-4 : ਸੈਂਚੀ ਚੌਥੀ (2008-2010)
ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2013

ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ (ਚੋਣਵਾਂ ਨਾਟਕ)

1. ਦੋ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ—ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2014
ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਦੋ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ 'ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ' ਅਤੇ 'ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਯਥਾਰਥ' ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਚਨ ਦੇ ਵੇਰਵੇ, ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈੱਸ ਰੀਵਿਊ ਆਦਿ ਛਾਪੇ ਗਏ ਹਨ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ

1. ਮੰਚ ਨਾਟਕ (1974-1990) - ਅਦਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਸਕਾਫਤ, ਲਾਹੌਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ-2001
(ਇਹ ਮੇਰੇ ਪਹਿਲੇ 9 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ।)
2. ਮਨ ਦੇ ਹਾਣੀ - ਅਦਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਸਕਾਫਤ, ਲਾਹੌਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ-2005

ਅਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਧਾਲੀਵਾਲ ਅਨੁਸਾਰ :

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਜੋਂ ਅਜੋਕੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੁ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਰਾਹ ਵਿਖਾਉਣਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਭੋਗ ਰਹੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੋ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਲਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਕਲਮ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ, ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ, ਤੇਜ਼ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਸਮੇਂ ਦੀ ਘਾਟ, ਬੁੜ-ਚਿਰੀਆਂ ਮੁਹੱਬਤਾਂ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ, ਗੋਤ-ਗਮਨੀ, ਧਰਮ/ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦੇਹਵਾਦੀ ਰੁਚੀ ਆਦਿ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਅੱਗੇ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਸਮਾਜ ਅੱਗੇ ਇਹਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਅੱਗੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਗਾਹ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।”

ਪੰਨਾ 42, ਪੁਸਤਕ : ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ
(ਅਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਧਾਲੀਵਾਲ)

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਅਲਕਾ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ, ਚੌਕ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ-2006

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ‘ਮੱਕੜੀ ਨਾਟਕ’, ‘ਰੂਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ’, ‘ਚੌਕ ਨਾਟਕ’, ‘ਸੂਰਜ ਨਾਟਕ’, ‘ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ’ ਆਦਿ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ, ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਅਜਮੇਰ ਐਲਕ, ਸੁਭਾਸ਼ ਪੁਰੀ ਤੇ ਡਾ. ਮਨਜੀਤਪਾਲ ਕੌਰ ਨੇ ਖੇਡ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਮੂਲਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ।”

ਪੰਨਾ 9, ਪੁਸਤਕ : ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ
(ਅਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਧਾਲੀਵਾਲ)

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਅਲਕਾ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ, ਚੌਕ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ -2006

ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਦੇ 14 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ

ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਨੇ ਹੁਣ ਤਕ 14 ਛੋਟੇ, ਵੱਡੇ ਜਾਂ ਮਹਾਂ ਅਤੇ ਲਘੂ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜੁ ਉਸ ਨੇ 1978 ਤੋਂ 1989 ਤਕ ਦੇ 11 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਪੁਸਤਕਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਵੇਰਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

1. ਲੰਛੜਾ ਆਸਮਾਨ (ਚਾਰ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ) - ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ -1978
ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ 4 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ : ਹਥੇਲੀ ਤੇ ਉੱਗਿਆ ਸ਼ਹਿਰ, ਉਰਫ ਉੱਨੀ ਸੌ ਨੜਿਨਵੇਂ, ਦਾੜੀ ਵਾਲੀ ਘੋੜਾ ਤੇ ਲੰਛੜਾ ਆਸਮਾਨ।
2. ਬਘਿਆੜ-ਐਨਕਾਂ ਤੇ ਦਸਤਾਨਿਆਂ ਵਰਗੇ ਹੱਥ (ਮਹਾਂ-ਨਾਟ-ਦੁਕੱਤੀ)
ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ-1987
ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ 2 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ :
ਘਰ 'ਚ ਬਘਿਆੜ ਤੇ ਦਸਤਾਨਿਆਂ ਵਰਗੇ ਹੱਥ।
3. ਮੰਟੇ ਮਰਿਆ ਨਹੀਂ (ਮਹਾਂ ਨਾਟਕ) - ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ-1988
ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ੀਰਸ਼ਕ ਵਾਲਾ ਕੇਵਲ 1 ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਜਾਂ ਮਹਾਂ-ਨਾਟਕ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
4. ਸੂਤਰਧਾਰ ਬੋਲਦਾ ਹੈ (ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)
ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ
ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ 7 ਲਘੂ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ :
ਧੂਮਕੇਤ, ਇਕ ਛਾਤੀ ਵਾਲੀ ਔਰਤ, ਹਿਜੜੇ, ਨਾਟਕ ਵਿਚਲਾ ਸ਼ੋਤਾਨ, ਉਠਾਂ ਵਰਗੇ ਆਦਮੀ, ਕਲੰਕੀ ਅਵਤਾਰ ਅਤੇ ਸੂਤਰਧਾਰ ਬੋਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 14 ਬਣਦੀ ਹੈ।

‘ਚਾਣਕ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹਨ’ : ਇਕ ਭੁਲੇਖਾ ਜਾਂ ਗਲਤੀ

ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ, ‘ਚਾਣਕ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹਨ’ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਭੁਲੇਖਾ ਜਾਂ ਗਲਤੀ ਹੈ। ‘ਚਾਣਕ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹਨ’ ਇਕ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ, ਜੁ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ : ‘ਵਰਤਮਾਨ ਤੁਰਿਆ ਹੈ’ ਵਿੱਚ, 1973 ‘ਚ ਛਪੀ ਸੀ (ਨਵਜੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ-1973)। ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਨਾ 2 ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ‘ਕਵਿਤਾ’ ਸ਼ੀਰਸ਼ਕ ਹੇਠ ਹੀ ਲਿਸਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ 3 ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ:

1. ਖਲਾਅ ਵਿੱਚ ਲਟਕੇ ਮਨੁੱਖ (ਸਿਨਮੈਟਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ)
2. ਵਰਤਮਾਨ ਤੁਰਿਆ ਹੈ (ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਵੈ-ਯਾਤਰਾ)
3. ਚਾਣਕ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹਨ (ਕਥਾ-ਰਹਿਤ ਸੁਤੰਤਰ ਨਾਟਕੀ ਲਘੂ-ਕਾਵਿ)

ਇਹ ਨੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਨਾ 1 ਉੱਤੇ ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਸਿਰਲੇਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

ਵਰਤਮਾਨ ਤੁਰਿਆ ਹੈ (ਟ੍ਰਾਈਆਲੋਜੀ)

ਅਰਥਾਤ ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨੋਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤ੍ਰੈ-ਲੜੀ ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਹਨ ਜਾਂ ਇੰਜ ਕਹਿ ਲਓ ਕਿ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਨਾ 9 ਤੋਂ 13 ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੀ ਇਸਦੀ ਭੂਮਿਕਾ : “ਸਿਸੀਫਸ ਦੀ ਵਿਥਿਆ” ਵਿੱਚ, ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਨੇ ਪੰਨਾ 12 ਉੱਤੇ ਆਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖੇ ਹਨ :

“ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਲੰਮੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ’ਚ ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਾਵਿ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ‘ਖਲਾਅ ਚ ਲਟਕੇ ਮਨੁੱਖ’ ’ਚ ਚਲ-ਚਿੱਤਰ (ਸਿਨਮੈਟਿਕ) ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੈ। ‘ਵਰਤਮਾਨ ਤੁਰਿਆ ਹੈ’ ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਵੈ-ਯਾਤਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਚਾਣਕ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹਨ’ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕਥਾ ਰਹਿਤ ਸੁਤੰਤਰ ਨਾਟਕੀ ਲਘੂ ਕਾਵਿ।”

“ਚਾਣਕ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹਨ” ਅੱਜ ਤਕ ਕਦੇ ਵੀ, ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਛਾਪ ‘ਨਾਟਕੀ ਲਘੂ ਕਾਵਿ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੁਸਤਕ ‘ਵਰਤਮਾਨ ਤੁਰਿਆ ਹੈ’ ਵਿੱਚ

ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪ ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਨੇ ਤ੍ਰੈ-ਲੜੀ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਕ ਲੜੀ ਹੀ ਆਖਿਆ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ, ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਚਾਣਕ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹਨ” ਇਕ ਨਾਟਕੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ, ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਲਪਿਆ, ਲਿਖਿਆ ਜਾਂ ਛਾਪਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਨਾਟਕੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਆਸਮਾਨ ਦਾ ਫਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਜਾਂ ਗਲਤੀ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

ਅਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ :

“ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਬੀਮਾਰ ਆਪੇ ਦੀ ਪੁਣ ਛਾਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਘਾਰ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।”

-ਪੰਨਾ 50, ਪੁਸਤਕ : ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ
(ਅਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਧਾਲੀਵਾਲ)

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਅਲਕਾ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ, ਚੌਕ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ-2006

ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਪੜਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਸਿਨਮੈਟਿਕ ਤਕਨੀਕ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਆਮ ਪਾਠਕਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਲਈ ਸਮਝਣੇ ਕੁਝ ਔਖੇ ਹਨ।

ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਵਸਤੂ, ਰੂਪ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ, ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਹ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਗੁਣਾਤਮਿਕ ਤੇ ਗਿਣਾਤਮਿਕ ਯੋਗਦਾਨ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਯੋਗ ਮੁੱਲ ਪਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਸਮਰੱਥ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਚਨ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੇਗਾ।

ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਦਾ ਅੱਜ ਤਕ, ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਮੰਚਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਜਗਤਾਰ ਢਾਅ ਦਾ ਇਕ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ

1. ਇਕ ਸੁਪਨਾ ਮਛਲੀ ਦਾ—ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-1982
ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਵੀ ਇਕ ਨਾਟਕੀ ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰੰਗਮੰਚ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਘਾਟ ਜਾਂ ਅਣਹੋਂਦ ਰੜਕਦੀ ਹੈ।

ਅਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਧਾਲੀਵਾਲ ਅਨੁਸਾਰ :

“ਇਕ ਸੁਪਨਾ ਮਛਲੀ ਦਾ” ਜਗਤਾਰ ਢਾਅ ਦੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਖੇਤਰ ਵਿਚਲੀ ਇਕਲੌਤੀ ਕਿਰਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀ (ਮਰਦ, ਤੀਵੀਂ) ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਵਿਚ ਦਫਨ ਹੋਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।”

-ਪੰਨਾ 42, ਪੁਸਤਕ : ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ
(ਅਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਧਾਲੀਵਾਲ)

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਅਲਕਾ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ, ਚੌਕ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ-2006

ਗੁਰੂਮੇਲ (ਡਾ. ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੱਧੂ) ਦਾ ਇਕ ਮਿੰਨੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ

1. ਟੈਸਟ ਟਿਊਬ ਬੇਬੀ (ਮਿੰਨੀ ਨਾਟ) - ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ, “ਸਿਫਰ ਸਫਰ” ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-1984

ਨੋਟ : ਇਹ ਮਿੰਨੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ, ਗੁਰੂਮੇਲ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ, “ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਫਰ” ਦੇ ਪੰਨਾ 219-224 ਉੱਤੇ ਵੀ ਛਪਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਭਾਰਤ-2004

ਗੁਰੂਮੇਲ (ਡਾ. ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੱਧੂ) ਨੇ 1984 ਵਿੱਚ ਛਪੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ “ਸਿਫਰ ਸਫਰ” ਵਿੱਚ, ਇਕ ਮਿੰਨੀ ਨਾਟ : ‘ਟੈਸਟ ਟਿਊਬ ਬੇਬੀ’ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ 6 ਕੁ ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਿੰਨੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜੁ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪਕਾਰ ਹੈ।

ਭਾੜੇ ਦੀ ਕੁੱਖ ਅਤੇ ਗਰਭ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜੀ, ਨਵੀਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ, ਕਿਵੇਂ ਇਸਤਰੀ ਮਰਦ ਦੇ ਪਰਵਾਰਕ ਤੇ

ਮਾਨਸਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਮਿੰਨੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਇਸੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਮਿੰਨੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਕੇਵਲ 4 ਪਾਤਰ ‘ਸਪਰਮ’, ‘ਗਰਭ-ਬੀਜ’, ‘ਮਾਂ’ ਅਤੇ ‘ਬਾਪ’ ਹੀ ਹਨ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਵਿਗਸਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਇਕਬਾਲ ਰਾਮੁੰਵਾਲੀਆ ਦਾ ਇਕ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ

1. ਪਲੰਘ-ਪੰਘੂੜਾ : ਅਜੰਤਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2000
ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ : ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਭਾਰਤ-2014
- ਡਾ. ਅਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ :

“ਪਲੰਘ-ਪੰਘੂੜਾ’ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਦਿੰਦਾ, ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੂਖਮ ਤੰਦਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਬੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

-ਪੰਨਾ 45, ਪੁਸਤਕ : ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ
(ਅਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਧਾਲੀਵਾਲ)

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਅਲਕਾ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ, ਚੌਕ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ-2006

ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ ਦਾ ਇਕ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ

1. ਅਪੂਰੇ ਪੈਗੰਬਰ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2009
- “ਅਪੂਰੇ ਪੈਗੰਬਰ” ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ ਦਾ, ਮੰਚ-ਚੇਤਨਾ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਐਸਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਹੈ ਜੁ ਅਜੋਕੇ ਮਾਨਵ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਗਲੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਟੁੱਟੀ, ਤਿੜਕੀ, ਵਿਸ਼ਾਦ-ਗ੍ਰਸਤ ਅਤੇ ਮਨੋ ਗੁੰਝਲਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਅਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ “ਅਪੂਰੇ ਪੈਗੰਬਰ” ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ, ਬੜੇ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੀ ਸਕ੍ਰਿਪਟ ਵਿੱਚ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਮੰਚਨ-ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਮੰਚਨ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਖੇਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੰਗਾ ਬਾਸੀ ਦਾ ਇਕ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ

1. ਧਰਤਿ ਕਰੇ ਅਰਜ਼ੋਈ : ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ-2010

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸਰਵਰਕ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੇ ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ:

“ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸ਼ਾਇਰ ਮੰਗਾ ਬਾਸੀ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਗਲੋਬਲ ਵਾਰਮਿੰਗ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵ-ਜਾਤੀ ਲਈ ਡੂੰਘੀ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ... ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾਟ ਨਾਲੋਂ ਕਾਵਿ ਦਾ ਤੱਤ ਵਧੇਰੇ ਭਾਰੂ ਹੈ ...।”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਹ ਰਚਨਾ ਵੀ ਇਕ ਨਾਟਕੀ ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦੀ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ

1974 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 2017 ਤਕ ਦੇ 43 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੌਰਾਨ, ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਰਾਂ ਨੇ, ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੇ ਵੇਰਵੇ ਅਨੁਸਾਰ 35 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਗਿਣਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਗੁਣਾਤਮਿਕ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਿਤੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ 35 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਮੇਰੇ (ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ 14 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਹੁਣ ਤਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਾਮਵਰ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਵਲੋਂ ਖੇਡੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਜੁ ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੀਕਾਰਡ ਹੈ :

‘ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ’, ‘ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ’, ‘ਚੌਕ ਨਾਟਕ’, ‘ਰੂਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ’, ‘ਸਿਫਰ ਨਾਟਕ’, ‘ਮੱਕੜੀ ਨਾਟਕ’, ‘ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਯਥਾਰਥ’, ‘ਪਛਾਣ ਨਾਟਕ’, ‘ਮਨ ਦੇ ਹਾਣੀ’, ‘ਮਖੌਟੇ ਤੇ ਹਾਦਸੇ’, ‘ਚੱਕ੍ਰਵਯੂਹ ਤੇ ਪਿਰਾਮਿਡ’, ‘ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ’, ‘ਭਰਮ-ਜਲ’ ਅਤੇ ‘ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ’।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ, ਡਾ. ਮਨਜੀਤਪਾਲ ਕੌਰ, ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਸੁਭਾਸ਼ ਪੁਰੀ, ਕੀਰਤੀ ਕਿਰਪਾਲ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਢੀਂਡਸਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਆਦਿ। ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਹੁਣ ਤਕ ਮੇਰੇ 7 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ ਹਨ।

ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਮੰਚਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ, ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ

‘ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ’ ਭਾਗ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰੈੱਸ-ਰਿਵੀਊਆਂ ਸਮੇਤ, ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ, ਜਗਤਾਰ ਢਾਅ, ਇਕਬਾਲ ਰਾਮੁਵਾਲੀਆ, ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ ਅਤੇ ਮੰਗਾ ਬਾਸੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਅਜੇ ਤਕ ਖੇਡੇ ਨਹੀਂ ਗਏ।

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੋਇਆ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ

ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਹੋਇਆ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ

1. ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬੇਦੀ ਨੇ “ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਥੀਮ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ” ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਭਾਰਤ ਤੋਂ, 2008-2009 ਵਿੱਚ, ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।
ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਇਸੇ ਨਾਮ/ਸ਼ੀਰਸ਼ਕ ਹੇਠ, 2014 ਵਿੱਚ, ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਛਪ ਚੁੱਕਾ ਹੈ (ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2014)
2. ਡਾ. ਨਿਗਹਤ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਹੌਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ, 2010 ਵਿੱਚ, "Development of Punjabi Drama" ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ, ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ 15 ਕੁ ਸਫਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਕਾਂਡ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਸੰਗ੍ਰਹਿ : “ਮੰਚ ਨਾਟਕ” ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ 9 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।
ਇਹ ਕਾਂਡ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ : “ਮੇਰਾ ਥੀਏਟਰ ਤੇ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ” ਦੇ ਪੰਨਾ 178 ਤੋਂ 193 ਉੱਤੇ ਛਪ ਚੁੱਕਾ ਹੈ (ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2012)
3. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ “ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਧਾਗਤ ਅਧਿਐਨ” ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ ਤੋਂ 2011 ਵਿੱਚ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।
ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਅਜੇ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਛਪਿਆ।

ਐਮ.ਫਿਲ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਹੋਇਆ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ

1. ਖੋਜਾਰਥੀ : ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ
ਵਿਸ਼ਾ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ : ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਰਤ
ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ 1985-86 ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ “ਨਾਟਕਕਾਰ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ” (ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਗੁਰੂਮੇਲ-2003) ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਛਪ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2003
2. ਖੋਜਾਰਥੀ : ਮੁਨੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ : ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਭਾਰਤ
ਵਿਸ਼ਾ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ “ਸੂਰਜ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ”
ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ 2006 ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ “ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ” ਨਾਮ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਛਪ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ।
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2011
3. ਖੋਜਾਰਥੀ : ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ
ਵਿਸ਼ਾ : ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ : “ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ” ਤੇ “ਸਿਫਰ ਨਾਟਕ” ਦਾ ਅਧਿਐਨ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ
ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ 2007-2008 ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ।
ਇਹ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ “ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ” ਵਾਲਾ ਹਿੱਸਾ “ਮੇਰਾ ਥੀਏਟਰ ਤੇ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ” (ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ) ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਨਾ 163 ਤੋਂ 174 ਉੱਤੇ ਛਪ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ 2012 ਵਿੱਚ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ ਨੇ ਛਾਪੀ ਸੀ।

ਐਮ.ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਭਾਗ ਦੂਜਾ ਦੇ ਚੌਥੇ ਪਰਚੇ ਲਈ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ ਖੋਜ- ਕਾਰਜ

- ਖੋਜਾਰਥੀ : ਪਰਮਦੀਪ ਭੁੱਲਰ
 ਵਿਸ਼ਾ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ “ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ” :
 ਇਕ ਅਧਿਅਨ”
 ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ
 ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ 1974-75 ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ
 ਅਤੇ “ਨਾਟਕਕਾਰ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ” (ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ.
 ਗੁਰੂਮੇਲ) ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਛਪ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।
 ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2003

ਹਵਾਲਾ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸੋਮੇ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਕਾਵਿ, ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ : ਡਾ. ਹੁਕਮ ਚੰਦ
 ਰਾਜਪਾਲ
 ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ,
 ਭਾਰਤ-1985
2. ਨਾਟਕਕਾਰ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ (ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਗੁਰੂਮੇਲ)
 ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2003
3. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ)
 ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2005
4. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਤੇ
 ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਾਜਬੀਰ ਕੌਰ)
 ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ-2007
5. ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ (ਅਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਧਾਲੀਵਾਲ)
 ਅਲਕਾ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ, ਚੌਕ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,
 ਭਾਰਤ-2006
6. ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ : ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਪੇਖ (ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ)
 ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ-2015
7. ਵਰਤਮਾਨ ਤੁਰਿਆ ਹੈ (ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ)
 ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-1973
8. ਲੰਕੜਾ ਆਸਮਾਨ (ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ)
 ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ-1978

9. ਬਘਿਆੜ-ਐਨਕਾਂ ਤੇ ਦਸਤਾਨਿਆਂ ਵਰਗੇ ਹੱਥ (ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ)
 ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ-1987
10. ਮੰਟੇ ਮਰਿਆ ਨਹੀਂ (ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ)
 ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ-1988
11. ਸੂਤਰਧਾਰ ਬੋਲਦਾ ਹੈ (ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ)
 ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ-1989
12. ਇਕ ਸੁਪਨਾ ਮਛਲੀ ਦਾ (ਜਗਤਾਰ ਢਾਅ)
 ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-1982
13. ਪਲੰਘ-ਪੰਘੂਡਾ (ਇਕਬਾਲ ਰਾਮੁਵਾਲੀਆ)
 ਅਜੰਤਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2000
 ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਭਾਰਤ-2014
14. ਅਧੂਰੇ ਪੈਗੰਬਰ (ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ)
 ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2009
15. ਧਰਤਿ ਕਰੇ ਅਰਜੋਈ (ਮੰਗਾ ਬਾਸੀ)
 ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਭਾਰਤ-2010
16. ****ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਅਨ
 (ਮੁਨੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ)
 ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2011
17. **ਮੇਰਾ ਥੀਏਟਰ ਤੇ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ (ਲੇਖਕ ਤੇ ਸੰਪਾਦਕ : ਰਵਿੰਦਰ
 ਰਵੀ)
 ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2012
18. *ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ “ਬੀਮ-ਵਿਗਿਆਨਕ
 ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ” (ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬੇਦੀ)
 ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2014
19. ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ (ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ)
 ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2015
20. ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ (ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ)
 ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2016
21. ਪਰਤੱਖ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ 2017 (ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ)
 ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2017
22. ਇੰਟਰਨੈੱਟ

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਉੱਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਹੇਠੋਂ ਗੁਜ਼ਰੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਉੱਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :

1. ਪੁਸਤਕ : ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਲੋਕ
ਸੰਪਾਦਕ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸਾਲ : 1990
2. ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ : ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਭਾਰਤ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸਾਲ : 2008
3. ਪੁਸਤਕ : ਰਵਿੰਦਰ ਦਾ ਨਾਟ-ਚਿੰਤਨ
ਲੇਖਕ : ਡਾ. ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੱਸਲ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸਾਲ : 2007
4. ਪੁਸਤਕ : ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਰੰਗਮੰਚ : ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਿਧਾਂਤਕ
ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪਰਿਪੇਖ
ਲੇਖਕ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸਾਲ : 2018

ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਰੰਗਮੰਚ

ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪਰਿਪੇਖ

ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ : ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਤਕਨੀਕ

1.

ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਤੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸਮਤੋਲ ਏਕਤਾ (unity) ਹੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ-ਸਿਧਾਂਤ, ਜੀਵਨ ਵਾਂਗ ਹੀ, ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਹਰ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬਨਾਵਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੂਤਰ ਜਾਂ ਮਾਪ ਤੋਲ ਵਾਲੀ ਰੈਸਪੀ (Recipe) ਵਾਂਗ ਘੜਿਆ ਜਾਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਸਮੁੱਚ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਸੰਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕਮਜ਼ੋਰ, ਹਲਕੀ, ਕਲਾ-ਹੀਣ ਜਾਂ ਤੁਕਬੰਦਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, ਸੰਪੂਰਨ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਨਾਟਕ-ਹੀਣ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਤੱਤ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਬਲਵਾਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਘਿਓ ਖਿਚੜੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਅਸਲ ਤੇ ਨਿਰਣਾਜਨਕ ਕਸੌਟੀ ਰੰਗਮੰਚ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਜੁ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਰੰਗਮੰਚ ਉੱਤੇ ਖੇਡੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਕਹਿਣਾ ਜਾਂ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਇਕ ਭੁੱਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਲਈ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਪੜ੍ਹਦੜ ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਦੜ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਸੰਵਾਦ' ਕਹਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।

'ਪੜ੍ਹਦੜ ਨਾਟਕ' ਟਰਮ, ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਨਾਟਕਾਂ ਲਈ ਵੀ ਗਾਹੇ

ਬਗਾਹੇ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਰਿਆਇਤੀ ਨੰਬਰ ਦੇ ਕੇ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ 'ਪੜ੍ਹਦਤ ਨਾਟਕ' ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਅਨਾਟਕ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਕਹਿਣ ਦੀ ਇਸ ਭੁੱਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਨਾ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ। ਸਾਨੂੰ 'ਬੇਲਚੇ ਨੂੰ ਬੇਲਚਾ' ਕਹਿਣ ਦੀ ਆਦਤ ਅਪਨਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ (Call a spade a spade.)।

2.

ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ, ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਅਤੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚੋਲੀ ਦਾਮਨ ਦਾ ਸਾਥ ਹੈ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜਾ ਅਧੂਰਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ-ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ, ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਸਮਝਣ ਲਈ, ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ, ਮੇਰੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਹਰ ਨਾਟਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਥੀਮ, ਵਸਤੂ, ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ, ਤਕਨੀਕ, ਬਣਤਰ ਜਾਂ ਸੰਰਚਨਾ, ਮੰਚ-ਸੱਜਾ, ਵੇਸ਼ਭੂਸ਼ਾ, ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੇ ਧੁਨੀ-ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ, ਦਰਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ, ਕੰਪਿਊਟਰੀ ਜੁਗਤਾਂ, ਸਿਨਮੈਟਿਕ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਪ੍ਰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ ਲਈ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ-ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੀਆਂ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਕ੍ਰਿਪਟ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੀਧੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੈਂ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਰੰਗਮੰਚਕੀ ਜਾਂ ਮੰਚ-ਸਕ੍ਰਿਪਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿਤਵਦਾ ਅਤੇ ਸਿਰਜਦਾ ਹਾਂ। ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤੇ ਜਾਂ ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ ਲਈ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਵਿਕਸਿਤ ਰੰਗ-ਮੰਚਕੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ, ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਵੀ ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ।

ਆਮ ਵਾਰਤਕ ਨਾਟਕਾਂ ਵਾਂਗ, ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, ਕੇਵਲ ਸੰਵਾਦਾਂ ਜਾਂ

ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਸੰਕਲਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸਗੋਂ ਇਹ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਰੰਗਮੰਚ-ਸਕ੍ਰਿਪਟਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੁ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਸਾਰਥਕ ਸੁਝਾਅ ਵੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਾਰਤਕ ਨਾਟਕ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਕੇਵਲ ਆਵਾਜ਼-ਅਭਿਨਯ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਕਾਰਜ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਹੋਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਕੇਵਲ ਨਾਟਕੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਲਈ ਕਾਵਿ ਨੂੰ, ਕਾਵਿ ਵਾਂਗ ਉਚਾਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਕਾਵਿ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਨਾਟਕੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਜਾਂ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਟੈਕਸਟ ਵਿੱਚ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਦੁਆਰਾ ਕਾਵਿ ਦੇ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਹਾਈ-ਮਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਮੰਝੇ ਹੋਏ, ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸੁਸਿੱਖਿਅਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਤੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੇਵਲ ਨਾਟਕੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦੇ ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਅਲੰਕਾਰ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗ ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪਾਂਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਢੁੱਕਵੇਂ ਦਰਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ (Visuals) ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਨਮੈਟਿਕ ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਾ (Live) ਜਾਂ ਮੋਬਾਇਲ (Mobile) ਵੀ। ਚਲਚਿੱਤਰਾਂ, ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਰ ਸਲਾਈਡਾਂ ਜਾਂ ਸਲਾਈਡ-ਸ਼ੋ ਅਤੇ ਰੋਟੇਟਿੰਗ ਚਿਤਰਪਟ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਾਡਲ ਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਵੀ। ਗੀਤ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਧੁਨੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਹਨ।

ਪ੍ਰਤੀਧੁਨੀਆਂ ਥੀਮਕ ਪਾਸਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦੇ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਸਤਰੀ ਅਤੇ ਗਹਿਰੀ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਵੀ।

ਰੋਸ਼ਨੀ ਅਤੇ ਧੁਨੀ-ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਹਾਵਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਹਿਮ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਜਾਂ ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਰੰਗਮੰਚ ਲਈ ਚਿਤਵੀਆਂ ਅਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ

ਰੰਗਮੰਚਕੀ ਸਕ੍ਰਿਪਟਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤਕ, ਰੰਗਮੰਚ-ਚੇਤਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਲਿਖੇ, ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ 1974 ਤੋਂ 2017 ਤਕ ਛਪੇ ਮੇਰੇ 16 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਹੁਣ ਤਕ, 14 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਵਲੋਂ 1976 ਤੋਂ 2017 ਵਿਚਕਾਰ ਖੇਡੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਗਲੋਬਲ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ, ਹੁਣ ਤਕ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਰ ਨੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਜਿੰਨੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਏਨੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ ਗਏ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੋਟ

ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਇਸ ਭਾਗ ਨੂੰ, ਇਕ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਪਾਠਕ, ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖਾਂ ਨਾਲ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਦਸਤਪੰਜਾ (Hands on Practical Work) ਲੈ ਸਕੇ। ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਮੰਚਕੀ ਸਕ੍ਰਿਪਟ ਅਤੇ ਆਰੰਭਕ ਤੇ ਅੰਤਿਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਧਿਅਨ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਯੋਗ-ਸਾਮੱਗਰੀ ਵਾਂਗ, ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝ ਸਕੇਗਾ।

ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਰੰਭਕ ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ : ‘ਥੀਮ ਗੀਤ’

ਮੇਰੇ ਵਧੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭਕ ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਰੰਭ, ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ‘ਥੀਮ ਗੀਤ’ ਕੋਰਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰ ਕ੍ਰਿਆਵੀ ਅਦਾਕਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਜਾਂ ਐਕਸ਼ਨ ਗੀਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਇਕ ਪਾਸੇ ਜੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਆਗਾਮੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੁੱਖ ਥੀਮ ਜਾਂ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨਾਲ ਪਰਿਚਿਤ ਕਰਵਾਉਣਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਰੰਭਕ ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਦਰਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਕੱਲੇ ਕੱਲੇ ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਤਿੱਖਾ, ਗੂੜ੍ਹਾ ਜਾਂ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਸ ਥੀਮ ਗੀਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬੰਦ ਨੂੰ ਹਰ ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ “ਦਰ ਦੀਵਾਰਾਂ” (1981) ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵੀ ਮੈਂ “ਮਿਰਜ਼ੇ” ਦੀ ਧੁਨ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਵ-ਬੋਧ ਵਾਲੇ ਗੀਤ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ।

“ਚੌਕ ਨਾਟਕ” (1984) ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੇਂ ਥੀਮ ਗੀਤ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਲੋਕਯਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ‘ਜਾਗੋ’, ‘ਸੋਤਾ’, ‘ਛੱਲਾ’, ‘ਹੀਰ’, ‘ਮਾਹੀਆ’ ਤੇ ‘ਬੋਲੀ’ ਨੂੰ ਮੈਂ, ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਲਈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸਿਰਜਿਆ ਸੀ।

ਨਾਟਕੀ ਤਕਨੀਕ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਮਾਤਰ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅਕਸਰ, ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤੀ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ

ਭਾਰਤ ਜਾਂ ਪੱਛਮ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵੱਖਰੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਵਾਰਤਕ ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਵੀ, ਨਿੱਖੜ ਕੇ ਆਪਣਾ ਵਿਲੱਖਣ ਬਿੰਬ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਏਥੇ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਥੀਮ ਗੀਤ ਦੁਆਰਾ ਉਸਾਰੇ ਆਰੰਭਕ ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ, ਹਵਾਲੇ ਲਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਿ ਪਾਠਕ ਤੇ ਦਰਸ਼ਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਤੇ ਬਹੁ-ਸਤਰੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਲਾਹ ਸਕਣ।

“ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ” ਦਾ ਥੀਮ ਗੀਤ

ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਅਨੁਰਾ ਹੈ! ਪਿਛੋਕੜ 'ਚੋਂ ਢੋਲਕ, ਘੜਾ, ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ ਲੋਕਗੀਤ “ਮਾਹੀਆ” ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਵਜਾ ਰਹੇ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਚਾਨਣ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਇਸ ‘ਐਕਸ਼ਨ ਕੋਰਸ’ ਦੇ ਪਾਤਰ, ਦੋ ਟੋਲੀਆਂ ਵਿਚ, ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗੀਤ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਨਮੈਟਿਕ, ਵੀਡੀਓ/ਟੀ.ਵੀ. ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰੀ ਜੁਗਤਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਇਸ ਗੀਤ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਬਿੰਬਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਿਚ ਸੁਝਾਏ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਦੇ ਪਰਦੇ ਉੱਤੇ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ/ਸੁਜੀਵ (Live) ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ (Visuals) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਟੋਲੀ-1

ਰੁਖ ਬਦਲੇ ਹਵਾਵਾਂ ਦੇ—
ਰਾਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਹ ਖੜ੍ਹ ਗਏ,
ਪੱਤ ਝੜ ਗਏ ਨੇ ਛਾਵਾਂ ਦੇ।

ਟੋਲੀ-2

ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ—
ਛਾਨਣੀ 'ਚੋਂ ਰੇਤ ਕਿਰ ਗਈ,
ਸਾਡੀ ਰਾਤ ਲਈ ਫਜ਼ਰ ਨਹੀਂ।

ਟੋਲੀ-1

ਖੰਭ ਟੁੱਟ ਗਏ ਨੇ ਤਿੱਤਰਾਂ ਦੇ—
ਅੰਬਰ ਬੇਅਰਥ ਹੋ ਗਿਆ,
ਰੁੱਸੇ ਮੇਲੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ।

ਟੋਲੀ-2

ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਛਾਲੇ ਨੇ—
ਨਜ਼ਰਾਂ 'ਚ ਦਿਸ਼ਾ ਖੁੱਸ ਗਈ,
ਇਹ ਰਸਤੇ ਹਵਾਲੇ ਨੇ।

ਟੋਲੀ-1

ਸਭ ਦੀਪਕ ਬੁੱਝ ਚੱਲੇ—
ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰੋਸ਼ਨੀ,
ਇਸ ਰੁੱਤੇ ਨਾ ਮੌਤ ਟਲੇ।

ਟੋਲੀ-1 ਅਤੇ ਟੋਲੀ-2 (ਇਕੱਠੇ)

ਏਥੇ ਚੁੱਪ ਨਾ, ਸ਼ੋਰ ਨਹੀਂ—
ਝੱਖੜੀਂ ਪਤੰਗ ਟੁੱਟ ਗਈ,
ਸਾਡੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਡੋਰ ਨਹੀਂ।

-ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੰਚ ਉੱਤੇ “ਔਰਤ” ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਟੋਲੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਔਰਤ ਵਲਾਂ ਅਚੰਭੇ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਹਨ।
“ਔਰਤ” ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਟੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, “ਮਾਹੀਆ” ਗੀਤ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦੀ ਹੈ।-

¹ਔਰਤ

ਇਕ ਸੂਲ 'ਤੇ ਤ੍ਰੇਲ ਪਈ—
ਛਿਣ ਭਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ,
ਫੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਖੇਲ੍ਹ ਰਹੀ।

-“ਔਰਤ” ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਦੋਹਾਂ ਟੋਲੀਆਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ਆਪਣਾ ਗੀਤ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ-

1. ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ “ਔਰਤ” ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਠ ਕੇ, ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਆਵੇਗੀ।

ਔਰਤ

ਕੋਈ ਮਰ ਕੇ ਵੀ ਨਾ ਮਰਿਆ-
ਬੀਜ ਵਿੱਚੋਂ ਰੁੱਖ ਜੰਮਿਆਂ,
ਅਤੇ ਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੁੱਤ ਤੁਰਿਆ।

-“ਟੋਲੀ-1” ਅਤੇ “ਟੋਲੀ-2” ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਟੱਪਾ ਔਰਤ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਿਛੋਕੜ 'ਚੋਂ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਟੱਪੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਯੁਨੀਆਂ ਗੂੰਜਦੀਆਂ ਹਨ।-

-ਫੇਡ ਆਊਟ-

“ਸਿਆਸੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ” ਦਾ ਥੀਮ ਗੀਤ

ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਅਨੁਰਾ ਹੈ। ਨੀਮ-ਚਾਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਦੇ ਪਰਦੇ ਉੱਤੇ ਸਿਨਮੈਟਿਕ ਤਕਨੀਕ ਦੁਆਰਾ ‘ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ’ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਵਧਦੇ ਚਾਨਣ ਨਾਲ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਮਖੌਟੇ ਪਾਈ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਕੇ.ਐਸ. ਬਰਾੜ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ, ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਸ਼ਾਹਬੇਗ ਸਿੰਘ, ਮੰਚ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ, ਅੱਧੇ ਦਾਇਰੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ, ਫਰੀਜ਼ ਹੋਏ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪਿਛੋਕੜ 'ਚੋਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਧੁਨੀ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਗੀਤਕ ਧੁਨੀ। ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਤਕਰਾਰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਚਾਨਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਪਾਤਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਰੋਲ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਅਭਿਨਯ-ਮੁਦ੍ਰਾ ਵਿਚ, ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਦਾਇਰੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਮੰਚ ਦੇ ਮੁਹਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ, ਇਹ ਪਾਤਰ ਦੋ ਟੋਲੀਆਂ ਵਿਚ, ਵਿਰੋਧੀ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਆ ਕੇ, ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਟੱਕਰ ਸ਼ੈਲੀ-ਬੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਭਿਨਯ-ਕਲਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਟੱਕਰਾਓ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਪਾਤਰ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ ਹੋਏ, ਮੰਚ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ, ਅੱਧੇ ਦਾਇਰੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਫਰੀਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

-ਫੇਡ ਆਊਟ-

‘ਕਵੀਸ਼ਰੀ’ ਦੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਕੋਰਸ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੋਰਸ ਦੇ ਪਾਤਰ, ਕੁੰਜੀਵਤ ਪੰਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾ ਵੀ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ‘ਕਵੀਸ਼ਰ-1’ ਤੇ ‘ਕਵੀਸ਼ਰ-2’ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਵੀ ਬੋਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਜੇ ਚਾਹੇ, ਤਾਂ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਐਕਸ਼ਨ ਕੋਰਸ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਮਾਡਲ, ਚੱਲ-ਚਿੱਤਰ ਆਦਿ ਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਕਵੀਸ਼ਰ-1 ਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰ-2 (ਇਕੱਠੇ)

ਵਿਥਿਆ, ਮਿਥਿਆ, 'ਕੱਠੀ ਕਰ, ਇਹ
ਦੰਦ-ਕਥਾ ਸੁਣਾਵਾਂ।
ਅੰਨ੍ਹੀਂ ਸੱਤਾ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੀ,
ਉਸਦਾ ਹਾਲ ਵਿਖਾਵਾਂ !

ਕਵੀਸ਼ਰ-1

ਰੱਬ ਦੇ ਘਰ ‘ਹਰਿਮੰਦਰ’ ਉੱਤੇ,
ਫੌਜਾਂ ਕਿਵੇਂ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ !
ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼,
ਉਸਦੀਆਂ ਸਭ ਚਤੁਰਾਈਆਂ !
ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ 'ਨੁਰ ਫੈਲਿਆ,
ਡੁੱਬ ਗਈਆਂ ਰੁਸ਼ਨਾਈਆਂ !
‘ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ’,
ਹੱਦਾਂ ਸਭ ਮਿਟਾਈਆਂ !

ਕਵੀਸ਼ਰ-2

“ਰਾਜੇ ਸ਼ੀਹ ਮੁਕੱਦਮ ਕੁੱਤੇ”
ਦਾ ਇਹ ਸੱਚ ਸੁਣਾਵਾਂ !
ਤਨ ਦੀ ਸੂਲੀ ਲਟਕੇ ਮਨ ਦਾ,
ਮਨਜ਼ਰ ਅੱਜ ਵਿਖਾਵਾਂ !

1. ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ : State Terrorism

ਕਵੀਸ਼ਰ-1 ਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰ-2 (ਇਕੱਠੇ)

ਵਿਥਿਆ, ਮਿਥਿਆ 'ਕੱਠੀ ਕਰ, ਇਹ
ਦੰਦ-ਕਥਾ ਸੁਣਾਵਾਂ !
ਅੰਨ੍ਹੀਂ ਸੱਤਾ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੀ,
ਉਸਦਾ ਹਾਲ ਵਿਖਾਵਾਂ !

ਕਵੀਸ਼ਰ-2

ਬੁੱਧ, ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਛਿੱਕੇ ਟੰਗਕੇ,
ਅੱਗਾਂ ਕਿਸ ਭੜਕਾਈਆਂ ?
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ ਜ਼ਖਮੀਂ, ਕਿਸ ਨੇ
ਡਾਢੀਆਂ ਚੋਟਾਂ ਲਾਈਆਂ ?
ਟੁਕੜਾ, ਟੁਕੜਾ ਹੋ ਗਏ ਭਾਈ,
ਕੈਸੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ?
ਕੈਸਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਫੌਜਾਂ,
ਕਵਣ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਆਈਆਂ ???

ਕਵੀਸ਼ਰ-1

ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ, ਆਪਣੇ ਲੋਕੀਂ,
ਆਪਣਾ ਹੀ ਸਿਰਨਾਵਾਂ !
ਨਫਰਤ, ਕ੍ਰੋਧ, ਜ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੀਤੀ
ਦੇ ਕਰਤੱਬ ਦਿਖਲਾਵਾਂ !!!

ਕਵੀਸ਼ਰ-1 ਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰ-2 (ਇਕੱਠੇ)

ਵਿਥਿਆ, ਮਿਥਿਆ 'ਕੱਠੀ ਕਰ, ਇਹ
ਦੰਦ-ਕਥਾ ਸੁਣਾਵਾਂ !
ਅੰਨ੍ਹੀਂ ਸੱਤਾ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੀ,
ਉਸਦਾ ਹਾਲ ਵਿਖਾਵਾਂ !!!

-ਪਿਛੋਕੜ 'ਚੋਂ ਉਪਰੋਕਤ ਬੋਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਧੁਨੀਆਂ ਉੱਭਰਦੀਆਂ ਹਨ।-

-ਫੇਡ ਆਊਟ-

“ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ” ਦਾ ਥੀਮ ਗੀਤ

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗੀਤ ਨੂੰ 'ਐਕਸ਼ਨ ਕੋਰਸ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ।
ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਅਨੁੇਰਾ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗੀਤ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਸੁਣਾਈ
ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਰ ਉੱਚੇ, ਨੀਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੰਚ ਦੇ ਅੱਧੇ ਹਿੱਸੇ ਉੱਤੇ ਚਾਨਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਕੋਰਸ'
ਦੇ 'ਐਕਸ਼ਨ ਪਾਤਰ' ਰੰਗਾ ਰੰਗ ਵੇਸ਼-ਭੂਸ਼ਾ ਵਿਚ ਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ,
ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਅਭਿਨਯ-ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਮਾਈਮ
ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਗੀਤ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ ਸੁਝਾਇਆ ਕਾਰਜ।

ਸੰਗੀਤ ਇਕ ਛਣਕੇ ਨਾਲ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੰਚ ਦੇ ਦੂਜੇ
ਅੱਧ ਵਿਚ ਚਾਨਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ, ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗੀਤ ਦਾ
ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਕੋਰਸ-ਪਾਤਰ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਮੰਚ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕੋਰਸ ਦੇ ਇਹ ਪਾਤਰ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ
ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ 'ਐਕਸ਼ਨ ਪਾਤਰ' ਅਭਿਨਯ। ਢੁੱਕਵੇਂ ਦਰਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ (Visulas)
ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੰਚ-ਸੱਜਾ ਤੇ ਡੀਜ਼ਾਈਨਿੰਗ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਉਸਾਰੀ
ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਦਰ ਵਿਚ ਅਟਕੀ ਹੋਈ,
ਇਹ ਵਿਥਿਆ ਹੈ ਦੀਵਾਰਾਂ ਦੀ।
ਕੁਝ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ, ਕੁਝ ਮਹਿਕਾਂ ਦੀ,
ਕੁਝ ਮਘਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਿਆਰਾਂ ਦੀ।

-ਵਕਫਾ-

ਅਸੀਂ ਖਿੜਕੀ ਸਾਂ, ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਸਾਂ,
ਅਸੀਂ ਰਾਹ ਵੀ ਸਾਂ, ਦਿਸ਼ਾ ਵੀ ਸਾਂ।
ਅਸੀਂ ਅੰਬਰ ਸਾਂ, ਅਸੀਂ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਸਾਂ,
ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਆਪ ਖਲਾਅ ਵੀ ਸਾਂ।
ਪੱਤਝੜ ਵਿਚ ਝੜਦੇ ਸਨ ਸੱਭੇ,
ਕਰ ਕਰਕੇ ਗੱਲ ਬਹਾਰਾਂ ਦੀ।

-ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਬੋਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਧੁਨੀਆਂ ਗੂੰਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ,
ਕੋਰਸ-ਗੀਤ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਰਸ ਦੇ 'ਐਕਸ਼ਨ ਪਾਤਰ' ਲਗਾਤਾਰ
ਅਭਿਨਯ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।-

ਵੰਡੇ ਗਏ ਕੰਧਾਂ ਬਣ ਬਣ ਕਿਉਂ ?
ਪੈਗੰਬਰ ਸਾਂ, ਗੁਮਰਾਹ ਵੀ ਸਾਂ।
ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਖੇੜਾ ਖੇੜਾ ਸਾਂ,
ਗ਼ਮੀਆਂ ਵਿਚ ਮਚਦੀ ਆਹ ਵੀ ਸਾਂ।

-ਵਕਫ਼ਾ-

ਇਹ ਪੰਛੀ ਖੰਭ ਤੁੜਵਾ ਬੈਠਾ,
ਗਿਣਤੀ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਡਾਰਾਂ ਦੀ।

-ਪਿਛੋਕੜ 'ਚੋਂ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਬੋਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਯੁਨੀਆਂ ਉੱਭਰਦੀਆਂ ਹਨ।-

-ਵਕਫ਼ਾ-

-‘ਕੋਰਸ-ਗੀਤ’ ਤੇ ‘ਕੋਰਸ-ਐਕਸ਼ਨ’ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।-

ਇਕ ਰਸਤਾ ਸਭ ਦਾ ਰਸਤਾ ਸੀ,
ਇਕ ਚਿੰਤਨ ਸਭ ਵਿਚ ਜੱਗਦਾ ਸੀ।
ਇਕ ਰੱਬ ਸੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਇਕ,
ਦੁੱਖ, ਸੁੱਖ ਸਭ ਸੌਖਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ।
ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵੀ ਆਏ,
ਇਹ ਬਸਤੀ ਸੀ ਪਰ ਯਾਰਾਂ ਦੀ !

-ਵਕਫ਼ਾ-

ਹੁਣ ਤਰਕ ਜੀਭ ਦਾ ਛਾਲਾ ਹੈ
ਤੇ ਕਿਉਂ ? ਕਿਵੇਂ ? ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ।
ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਤੀਲੇ ਬਿਖਰ ਗਏ
ਤੇ ਭਟਕਣ ਨੇ ਜਿੰਦ ਰੋਲੀ ਹੈ !

-ਵਕਫ਼ਾ-

ਹੁਣ ਘਰ ਹੈ, ਪਰ ਘਰ-ਵਾਸ ਨਹੀਂ,
ਇਹ ਵਿਥਿਆ ਹੈ ਘਰ-ਮਾਰਾਂ ਦੀ।

-ਪਿਛੋਕੜ 'ਚੋਂ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਬੋਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਯੁਨੀਆਂ ਉੱਭਰਦੀਆਂ ਹਨ।
ਇਕ ਵਕਫ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕੋਰਸ-ਗੀਤ ਤੇ ਕੋਰਸ-ਐਕਸ਼ਨ ਜਾਰੀ
ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।-

ਸਭ ਤਾਣਾ ਬਾਣਾ ਉਲਝ ਗਿਆ,
ਇਹ ਜੀਵਨ ਗੋਰਖ-ਧੰਦਾ ਹੈ।
ਭਾਅ ਘੱਟ ਚੜ੍ਹਦਾ ਤੇ ਵਧ ਡਿਗਦਾ,
ਇਸ ਮੰਡੀ ਦੇ ਵਿਚ ਮੰਦਾ ਹੈ !

-ਵਕਫ਼ਾ-

ਤੁਲ, ਤੁਲ ਕੇ ਵਿਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ,
ਰੁੱਤ ਲੁੱਟ ਦੇ ਹੀ ਬਿਓਪਾਰਾਂ ਦੀ !

-ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਬੋਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਯੁਨੀਆਂ ਉੱਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਮੋਸ਼
ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਸ ਗੀਤ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁੱਢਲੇ ਬੋਲ ਮੁੜ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ
ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਯੁਨੀਆਂ ਉੱਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਐਕਸ਼ਨ ਕਾਰਜ
ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।-

ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਦਰ ਵਿਚ ਅਟਕੀ ਹੋਈ,
ਇਹ ਵਿਥਿਆ ਹੈ ਦੀਵਾਰਾਂ ਦੀ।
ਕੁਝ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ, ਕੁਝ ਮਹਿਕਾਂ ਦੀ,
ਕੁਝ ਮਘਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਿਆਰਾਂ ਦੀ।

-ਫੇਡ ਆਊਟ-

ਕੋਡਾ*

ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਅਨੁਰਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗੀਤ ‘ਮਾਹੀਆ’ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਚਾਨਣ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਕੁਝ ਪਾਤਰ ਅਭਿਨਯ-ਮੁਦ੍ਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪਾਤਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਗੀਤ, ਇਹ ਪਾਤਰ, ਦੋ ਟੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਹੋ ਕੇ, ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੀਤ ਦੇ ਬੋਲਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਝਾਏ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ, ਸਿਨਮੈਟਿਕ, ਵੀਡੀਓ/ਟੀ.ਵੀ. ਅਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰੀ ਜੁਗਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਦੇ ਪਰਦੇ ਉੱਤੇ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਹੁਣ ਤਕ ਖੇਡੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵੀਡੀਓ ਕਲਿੱਪ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਦੇ ਪਰਦੇ ਉੱਤੇ ਵਿਖਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਐਕਸ਼ਨ ਕੋਰਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

ਟੋਲੀ-1

ਅਸੀਂ ¹ ‘ਹੋ ਕੇ’ ਵੀ ਨਾ ‘ਹੋਏ’,
ਵਿਚਰੇ ² ‘ਨਿਹੋਂਦ’ ਬਣ ਕੇ,
ਨਾ ਜੀਵੇ, ਨਾ ਮੋਏ।

ਟੋਲੀ-2

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿਓ-
ਨਿਕਲੋ ਉਲਝਣ ‘ਚੋਂ,
ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਦਿਓ-

ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ : “ਕੋਡਾ Coda”

ਆਮ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਥਾ ਜਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਨਾਟਕੀ ਜਾਂ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਪ੍ਰਭਾਵ’ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਕੋਡਾ Coda” ਵੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਰਤ-ਵਾਕ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। “ਕੋਡਾ” ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਿੱਟੇ (Conclusion), ਸੁਨੇਹੇ ਜਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਥਾਪਤ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਥੀਮ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ, ਨਿਵੇਕਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ, ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਿਤ ਕਰਕੇ, ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉੱਤੇ ਡੂੰਘੀ ਛਾਪ ਛੱਡੀ ਜਾ ਸਕੇ।

“ਕੋਡਾ” ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਂ ਚੋਣਵੇਂ ਪਾਤਰ ਵੀ। ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਕਾਰ ਇਹ ਚੋਣ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ, ਤਕਨੀਕ, ਮੰਚ-ਸੱਜਾ, ਧੁਨੀ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਣ ਲਈ, ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂਕਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਕਰ ਸਕੇ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਂ ਇਹ ਤਕਨੀਕ, ਆਪਣੇ ਤੀਜੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ “ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ” (1983) ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਸੀ।

ਕੋਈ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਕਾਰ ਕਿਵੇਂ “ਕੋਡਾ” ਨੂੰ ਚਿਤਵਦਾ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਮੰਚ-ਸਕ੍ਰਿਪਟ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ; ਇਸ ਅਮਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ, ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਏਥੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ “ਕੋਡਾ” ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

* ਕੋਡਾ (CODA) : Concluding part of a DRAMA - ਭਰਤ ਵਾਕ, ਸਿੱਟਾ।
2. ‘ਹੋ ਕੇ’ ਜਾਂ ‘ਹੋਏ’- ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪ Becoming ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ।
3. ਨਿਹੋਂਦ : ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ Nothingness ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ।

ਟੋਲੀ-1

ਭਟਕਣ ਹੈ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ-
ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਅਰਥ ਰੁੱਸ ਗਏ,
ਵਿਸ਼ਾ ਲਟਕੇ ਖਲਾਵਾਂ ਵਿਚ।

ਟੋਲੀ-2

ਭਟਕਣ ਨੂੰ ਸੰਗ ਦੇਵੋ-
ਕੋਰੇ, ਚਿੱਟੇ ਪੰਨਿਆਂ ਨੂੰ,
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰੰਗ ਦੇਵੋ।

ਟੋਲੀ-1

ਹਰ ਤਰਫ਼ ਹੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਹੈ-
ਮੌਤ ਤੇ ਦਰਿੰਦਗੀ ਦੀ,
ਹਰ ਤਰਫ਼ ਹੀ ਵਹਿਸ਼ਤ ਹੈ !

ਟੋਲੀ-2

ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਵਾਂਗੇ-
ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ,
ਨੱਥ ਪਾ ਕੇ ਬਿਠਾਵਾਂਗੇ।

-ਵਕਫ਼ਾ-

-ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੋਵੇਂ ਟੋਲੀਆਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੋ ਕੇ, ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ-

ਟੋਲੀ-1 ਤੇ ਟੋਲੀ-2 (ਇਕੱਠਿਆਂ)

ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਲਾਓ,
ਅਰਥ ਦਿਓ ਮੰਤਵ,
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰਾਹ ਪਾਓ।

-ਪਿਛੋਕੜ 'ਚੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਯੁਨੀਆਂ ਉੱਭਰਦੀਆਂ ਹਨ-

-ਵਕਫ਼ਾ-

-ਦੋਵੇਂ ਟੋਲੀਆਂ ਆਪਣਾ ਗੀਤ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ-

ਹਰ ਰਾਵਣ ਫੜ ਕੱਢੋ-
ਗੰਧਲੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ,
ਢਾਂਚਾ ਹੀ ਬਦਲ ਛੱਡੋ।

-ਪਿਛੋਕੜ 'ਚੋਂ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਬੋਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਯੁਨੀਆਂ ਉੱਭਰਦੀਆਂ ਹਨ-

-ਵਕਫ਼ਾ-

-ਦੋਵੇਂ ਟੋਲੀਆਂ ਆਪਣਾ ਗੀਤ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ-

ਅਸੀਂ ਸੁਫਨੇ ਵੰਡਾਂਗੇ-
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹਰ ਰੁੱਤ ਨੂੰ,
ਸੱਤ ਰੰਗਾਂ 'ਚ ਰੰਗਾਂਗੇ !!!

-ਪਿਛੋਕੜ 'ਚੋਂ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਬੋਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਯੁਨੀਆਂ ਉੱਭਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ
ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ, ਅਭਿਨਯ-ਮੁਦ੍ਰਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਢੁੱਕਵਾਂ
ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਦਾਨ ਰਕਦੇ ਹਨ।-

-ਫ਼ੇਡ ਆਉਟ-

“ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ” ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ : ਕੋਡਾ

ਕੋਡਾ¹

ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਅਨੁਰਾ ਹੈ। ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਦੇ ਪਰਦੇ ਉੱਤੇ, ਸਿਨਮੈਟਿਕ ਤੇ ਜਾਂ
ਵੀਡੀਓ ਟੀ.ਵੀ. ਤਕਨੀਕ ਦੁਆਰਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਵਹਿਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ
ਹਨ। ਦਰਿਆ ਕਿਨਾਰੇ ਖੜੋਤੇ ਰੁੱਖ ਤੋਂ, ਟੁੱਟਕੇ, ਪੱਤਰ, ਦਰਿਆ ਦੇ ਬਹਾ ਨਾਲ
ਰੁੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਰ ਪੱਤਰ ਆਪਣੇ ਆਕਾਰ ਜਿੰਨਾਂ ਥਾਂ ਘੇਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਆਪੋ
ਆਪਣੀ ਇਕੱਲ ਵਿਚ, ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਰੁੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਪੱਤਰਾਂ
ਵਿਚ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ, ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ, ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਇਕੱਲ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹੇ
ਜਾਣ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੈ। (ਨੋਟ : ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਜੀਵ (live)

1. ਕੋਡਾ : CODA, ਨਾਟਕ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ Concluding Part of a Drama

ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਇਕ ਕਵੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਵਾਦੀ ਆਕਾਰ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਦਾੜ੍ਹੀ, ਖਿੱਲਰੇ ਵਾਲ ਤੇ ਲੰਮਾਂ ਚੋਲਾ, ਉਸਦੀ ਵੇਸ਼ਭੂਸ਼ਾ ਹਨ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ, ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਪੱਤਰਾਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਇਕੱਲੀ ਇਕੱਲੀ, ਇਕੱਲ ਦਾ ਅਭਿਨਯ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਬੋਲ ਬੋਲਦਾ ਹੈ।

ਕਵੀ

ਪੱਤਾ, ਪੱਤਾ ਬਿਰਖ
ਪਾਣੀਏ ਕਿਰੇ ਪਿਆ।

ਹਰ ਪੱਤਰ ਦਾ
ਆਪੇ ਆਪਣਾ ਹੈ ਦਰਿਆ!!!

-ਪਿਛੋਕੜ 'ਚੋਂ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਬੋਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਯੁਨੀਆਂ ਗੂੰਜਦੀਆਂ ਹਨ।-

-ਵਕਫ਼ਾ-

ਤਲੀ, ਤਲੀ ਵਿਚ
ਆਪਣਾ ਮਾਰਗ ਸੁਲਗ ਰਿਹਾ।
ਨਜ਼ਰ, ਨਜ਼ਰ ਪਈ ਵਿਣਤੇ,
ਸੱਜਰੀ ਕੋਈ ਦਿਸ਼ਾ !

-ਪਿਛੋਕੜ 'ਚੋਂ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਬੋਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਯੁਨੀਆਂ ਗੂੰਜਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਵੀ ਵਜਦ ਵਿਚ ਆ ਕੇ, ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਬੋਲ, ਬੋਲਦਾ, ਅਭਿਨਯ ਕਰਦਾ ਹੈ।-

ਤਨ, ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਦਰਤ ਦੀ,
ਮੌਲੀ ਵਿਥਿਆ।
ਬੀਜ ਦੇ ਵਿਗਸਣ ਵਿਚ,
ਅਬੀਜਾ ਕ੍ਰਮ ਪਿਆ!

-ਵਕਫ਼ਾ-

ਕਾਵਿ ਦਿਲੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ,
ਜਿਹਨ ਦੀ ਨੂਰ-ਸ਼ੁਆ !

-ਵਕਫ਼ਾ-

ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ,
ਚਿੰਤਨ ਸਿਮਰ ਰਿਹਾ।

-ਪਿਛੋਕੜ 'ਚੋਂ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਬੋਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਯੁਨੀਆਂ ਉੱਭਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਕਵੀ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ, ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਬੋਲ, ਬੋਲਦਾ ਹੋਇਆ ਅਭਿਨਯ ਕਰਦਾ ਹੈ-

ਵਗਦੇ ਜਲ ਵਿਚ,
ਜਿਉਂ ਸੂਰਜ ਦਾ ਸੇਕ ਜਿਹਾ!
ਧਿਆਨ ਸੂਰਜ ਵਿਚ, ਇਉਂ
ਸਹਿਵਨ ਹੀ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ!

ਪਿਛੋਕੜ 'ਚੋਂ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਬੋਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਯੁਨੀਆਂ ਉੱਭਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਹੌਲੀ, ਹੌਲੀ ਚਾਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ, ਇਕ ਅਲੱਗਾਵ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ, ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਮੁਦਰਾ, ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਵੇਸ-ਭੂਸ਼ਾ, ਅਤੇ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਘੁੰਮਦੇ ਹੋਏ, ਫ਼ਰੀਜ਼ ਹੋਏ, ਭੀੜ ਵਿਚ ਤੈਰ ਰਹੀ ਇਕੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਯੋਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਐਕਰੋਬੈਟਿਕਸ, ਕੋਈ ਨ੍ਰਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਮੇਕ-ਅੱਪ। ਕੋਈ ਹੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ ਬੈਠਾ ਹੈ। (ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।)

ਸਪਾਟ ਲਾਈਟ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਤਰ, ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ, ਮੰਚ ਦੀ ਅੱਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸਿਆਸਤ, ਧਰਮ, ਤਸਕਰੀ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਇਕੱਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਕੇ, ਨਿੱਕੇ, ਪਰ ਅਲੱਗ, ਅਲੱਗ ਦਾਇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਦੇ ਚਿਤਰਪੱਟ ਉੱਤੇ, ਕੰਪਿਊਟਰੀ ਜੁਗਤਾਂ ਤੇ ਸਿਨਮੈਟਿਕ ਤਕਨੀਕ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਦਰਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ, ਸੰਗੀਤਕ ਧੁਨਾਂ ਅਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਗਤੀ ਅਤੇ ਤੀਖਣਤਾ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਮੰਚ ਉੱਤੇ, ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਜ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ 'ਕਵੀ' ਮੰਚ ਦੀ ਅੱਗਰਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ, ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਬੋਲ ਬੋਲਦਾ ਹੈ :

ਪੱਤਾ, ਪੱਤਾ ਬਿਰਖ
ਪਾਣੀਏਂ ਕਿਰੇ ਪਿਆ!
ਹਰ ਪੱਤਰ ਦਾ
ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਹੈ ਦਰਿਆ!

-ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਰਲਕੇ, ਕਵੀ ਨਾਲ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਬੋਲ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਹਨ।

-ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਯੁਨੀਆਂ ਉੱਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੀਯੁਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਮੂਕ ਕਾਰਜ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

-ਫੇਡ ਆਊਟ-

ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤਕ ਛਪੇ ਵਧੇਰੇ ਨਾਟਕ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿਤਵਣ ਤੇ ਉਪਰੰਤ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਸੰਬਾਦ ਤਥਾ ਗੋਸ਼ਟ ਜਾਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਥੀਏਟਰੀ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੀ ਲਗਭਗ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ।

ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ, ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਹੈ, ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਿੱਥੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਯੋਗ ਸੰਦਰਭ, ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ, ਅੱਗਰ-ਭੂਮੀ ਤੇ ਮੰਚ-ਸੱਜਾ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਕੇ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕੱਦ ਕਾਠ ਅਨੁਕੂਲ ਥੀਏਟਰੀ ਮਾਹੌਲ ਤਥਾ ਸੰਸਾਰ ਵੀ ਚਿਤਵਦੀ ਹੈ।

ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚੇਤਨ ਅਵਚੇਤਨ ਕਰਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਝਾਏ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਕ ਕਾਰਜ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮੰਚਨ-ਵਿਧੀਆਂ, ਸਿਨਮੈਟਿਕ ਤੇ ਵੀਡੀਓ ਟੀ.ਵੀ. ਤਕਨੀਕਾਂ, ਕੰਪਿਊਟਰੀ ਜੁਗਤਾਂ, ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੇ ਧੁਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ, ਦਰਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ (Visuals) ਪੱਟ ਤੇ ਪਿਛੋਕੜ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕਾ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਮੰਚ-ਸੱਜਾ ਤੇ ਵੇਸ਼-ਭੂਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਹਿਜ-ਸੰਚਾਰ ਕਰੇ। ਜਿਸ ਜੱਟਿਲ, ਬਹੁ-ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ, ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਦੇ ਚਾਰ ਹਾਂ, ਉਸ ਦਾ ਥੀਏਟਰੀ ਰੂਪਾਂਤਰ ਵੀ ਉਸੇ ਦੀ ਸਤਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਰਲੀਕਰਨ ਦੀ ਅਸੁਭਾਵਕ ਪਗਡੰਡੀ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਛਪੇ ਵਧੇਰੇ ਨਾਟਕ ਜਾਂ ਤਾਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਗਲਪ-ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਬਦਲ-ਮਾਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਂ ਨਿਰੀ ਬੌਧਕ ਕਸਰਤ (Intellectual Exercise)। ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹੀ ਕਹਾਣੀ ਗਲਪੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੀ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਥੀਏਟਰੀ ਸੰਸਾਰ

ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦਾ। ਸਰੋਤਾ, ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਕਹਾਣੀ ਰਸ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ 'ਚੋਂ ਥੀਏਟਰੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਬਹੁ-ਵਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਮਾਣ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਕਹੀਆਂ ਕਲਪਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਮ-ਅਰਥੀ ਸਮਝ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਨਾਟਕ ਬੌਧਕ ਕਸਰਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹੇ ਹਨ ਉਹ ਗੋਸ਼ਟ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤਕ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਅਨਾਟਕ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਬਣਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਮੰਤਵ ਆਪਣੀਆਂ ਨਾਟ-ਪ੍ਰਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਲੁਆਉਣਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਪੜ੍ਹਾ ਤੇ ਨਾਟਕ ਸਮਝ ਕੇ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੀਆਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਜਿੱਥੇ ਯੋਗ ਥੀਏਟਰੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਧਣ ਫੁੱਲਣ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਵਿੰਗੇ ਟੇਢੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅੜਚਨਾਂ ਡਾਹੀਆਂ, ਉੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਨਾਟ-ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਸਹੀ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚੱਲਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮਾਰੂ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਅਜਿਹੇ ਅਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਮੰਚਨ-ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਯੁਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤੇ ਫੇਰ ਬਦਲ ਨਾਲ ਮੰਚਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਬਣਨਗੇ। ਇਥੇ ਇਹ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਣੀ ਪ੍ਰਕਰਣ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਬਰਾਡਵੇ (ਅਮਰੀਕਾ) ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਪੇਸ਼ ਟੀ.ਐਸ. ਐਲੀਅਟ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪਾਂਤਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਅੰਬੀ ਦਾ ਬੂਟਾ', ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀਆਂ 'ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕੈਨਵਸ' ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ 'ਲੂਣਾ' ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਮੰਚਨ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਰਚਨਾ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿਤਵੀ ਤੇ ਸਿਰਜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਈ। ਕੇਵਲ ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ, ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀਆਂ। ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਜਾਂ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਵਣ ਤੇ ਸਿਰਜਣ ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਤੁਰੀ ਹੈ। ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਵਾਇਤ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪੋਥੀ-ਪਾਠ ਅਤੇ ਮੰਚਤ ਰੂਪ

ਵਿੱਚ ਕਿਉਂਕਿ ਚੋਖਾ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਕਹਿਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਜਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਲੈ ਲਈ। ਇਕ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਫਲ ਮੰਚ ਨਾਟਕ ਸਿੱਧ ਹੋਏ ਇਸ ਲਈ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਤੱਥ ਝੁਠਲਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰੇ ਪੂਰੇ ਪੋਥੀ-ਪਾਠ ਦੇ ਆਸਰੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਬਾਰੇ ਅਰਥ-ਨਿਰਣੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਮਝੌਤੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਚਲਾ ਰਾਹ ਚੁਣਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਤਾਂ ਮੰਨਿਆ ਪਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ! ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਜ ਕਹਿ ਲਓ ਕਿ ਇਹ ਨਾਟਕ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਅਰਥ ਤੇ ਥੀਏਟਰੀ ਸਰੂਪ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਕਰਤਾ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇੰਜ ਕਹਿ ਲਓ ਕਿ ਅਧੂਰੇ ਹਨ, ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਗਏ।

ਜੇ ਨਾਟਕ ਆਪਣੀ ਟੈਕਸਟ ਜਾਂ ਪੋਥੀ-ਪਾਠ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸਮੂਹ (Whole) ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਅਧੂਰਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਮੈਂ ਏਸ ਗੱਲ ਤੇ ਬਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੰਚਤ ਹੋ ਸਕਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਮੰਚਨ ਉਸ ਦੀ ਟੈਕਸਟ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਥੀਏਟਰੀ ਮੰਚਨ ਹੋਵੇ ਨਾ ਕਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਪੈਚਵਰਕ (Patchwork) ਤੇ ਅਧੂਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਮੰਚਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਆਧੁਨਿਕ ਅੱਜਵੇਂ ਨਾਟਕ ਹਨ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਮੰਚ ਕੋਲ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਤੇ ਹੋਰ ਤਕਨੀਕੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੇ ਜ਼ਰਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹਨ। ਇਸ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਅਵਿਕਸਤ ਮੰਚ ਅਤੇ ਵਿਕਸਤ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹਾਂ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਯੋਗ ਅਰਥ-ਨਿਰਣੇ, ਮਾਪਦੰਡ ਤੇ ਮੁੱਲ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਤੇ ਨਾਟ-ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਚੇਤੰਨ ਹੋਣ, ਉਥੇ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਜੋਕੀਆਂ ਵਿਕਸਤ ਮੰਚਨ-ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ! ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਹ ਨਾਟਕਕਾਰ ਤੇ ਨਾਟ-ਆਲੋਚਕ 'ਜੋ ਪੱਛਮ ਦਾ ਵਿਕਸਤ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਮੰਚ ਏਧਰ ਆਣ ਕੇ ਵੇਖ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਇਸ ਅਜੋਕੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮੰਚਨ-ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।'

ਜੀਵਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਨਾਟ-ਰਚਨਾ ਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਨਾਟ-ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਲਕੀਰ ਪਿੱਟਣ ਦੀ ਥਾਂ ਅਸੀਂ ਜੋ ਕੁਝ ਅਯੋਗ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਯੋਗ ਕਹਿ ਕੇ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਹਸ ਕਰੀਏ। ਦੇਰ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਕਾਫੀ ਪਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿ ਤੇ ਮੰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ? ਕੀ ਇਸ ਪਛੜੇਵੇਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਦੋਬਾਰਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ? ਕੀ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਏਨਾ ਸਾਹਸ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਨਾਟਕ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਸਮਝਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਅੱਜ, ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਦਲੇਰ ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਈਏ ?

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਥੀਏਟਰ

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁੱਢ ਨੌਰਾ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਬੱਝਾ। *ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਬਸਨ ਤੇ ਬਰਨਰਡ ਸ਼ਾਅ ਆਦਿ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਥੀਏਟਰ ਆਫ਼ ਦਾ ਐਬਸਰਡ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲੇ ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਮਾਡਲ ਜੋ ਥੋੜੇ ਬਹੁਤੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਅਨੁਕਰਣ ਹਨ, ਤਾਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਦੇ ਚੇਤੰਨ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਸੂਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕਤਾ ਜਿੱਥੇ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੀ (Secondary) ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ, ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਲਕਤਾ ਵੀ ਕਿੰਤੂਜਨਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਚੇਤੰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੀ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਛੜੇਵੇਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਨਾਟਕਕਾਰ, ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਮੌਲਕ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਖੁੰਝ ਕੇ, ਪੱਛਮ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਭੱਜਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਲੋੜ ਸੀ ਤੇ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ 'ਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਪਛਾਣੀਏਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰੀਏ ਤਾਂ

---

*ਯੂਰਪੀਨ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ 1935 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਇਆ। ਅਸੀਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਯੇਟਸ, ਆਉਡਨ, ਸਪੈਂਡਰ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਾਂ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਲਾਰੰਸ, ਹਕਸਲੇ ਆਦਿ ਦੀ, ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੈਥਰੀਨ ਮਯੋ ਤੇ ਕਾਪਰਡ ਆਦਿ ਦੀ ਤੇ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ਾਅ ਤੇ ਗਲਾਸਵਰਦੀ ਆਦਿ ਦੀ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਸਾਹਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨੱਸੇ ਜ਼ਰੂਰ।

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ

‘ਜੁਰਮ ਦੇ ਪਾਤਰ’ ਦੇ ਰਿਵੀਊ ਵਿਚੋਂ, ਦੈਨਿਕ ਅਜੀਤ, 29 ਜੁਲਾਈ, 1968

ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਪਰੰਪਰਾ ਸਿਰਜੀ ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇਗੀ।

ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ-ਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਪੱਛਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਥੀਏਟਰ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਕੋਈ ਚੇਤਨ ਉਪਰਾਲਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ? ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਸ਼ੋਕੀਆ ਨਾਟ-ਟੋਲੀਆਂ ਤੇ ਮੰਚ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ, ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕਤਮ ਵਿਧੀਆਂ, ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਤੇ ਤਕਨੀਕਾਂ ਪੱਖੋਂ ਪਛੜਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਸਰਕਾਰੀ, ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਅਰਧ-ਸਰਕਾਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਆਰਟਸ ਕੌਂਸਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਦਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਣ। ਇਹ ਥੀਏਟਰ ਜਿੱਥੇ ਆਧੁਨਿਕਤਮ ਬਿਜਲਾਣੂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋਵੇ, ਉੱਥੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਿਰਮਾਤਾ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ, ਕਲਾਕਾਰ, ਤਕਨੀਸ਼ਨ ਤੇ ਹੋਰ ਸਹਾਇਕ ਵੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਸਿੱਖਿਅਤ ਹੋਣ।

ਸ਼ੋਕੀਆ ਨਾਟ-ਟੋਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਕਿਸੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਇਕ, ਦੋ ਜਾਂ ਚਾਰ, ਪੰਜ ਸ਼ੋਅ ਦੇਣ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਸਿਨਮਾ-ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੱਲਦੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਵਾਂਗ ਕਈ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਲਗਾਤਾਰ ਖੇਡੇ ਜਾਣ। ਕੇਵਲ ਇੰਜ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਬਣ ਸਕੇਗਾ। ਕੇਵਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕਤਮ ਤਕਨੀਕਾਂ, ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵੀ ਸਫਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਚਤ ਹੋ ਕੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਸਹਿਜ-ਅੰਗ ਬਣ ਸਕਣਗੇ।

ਇੰਜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਵਿਹੜਾ ਮੋਕਲਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉੱਥੇ ਇਸਨੂੰ ਨਵੀਨ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਵੀ ਮਿਲਣਗੀਆਂ। ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਕਸਬਿਆਂ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਥੀਏਟਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਵਾਸਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਸਿੱਖਿਅਤ ਜਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਨਾਟਕ-ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

6 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1986

ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ

ਪ੍ਰੌਢ ਬਾਲਗਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕ ਬਨਾਮ ਜਣੇ-ਖਣੇ ਦਾ ਨਾਟਕ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ

ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਕ, ਦਰਸ਼ਕ ਤੇ ਪਾਠਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਆਰੰਭ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤਕ ਇਸ ਤੋਂ ਇੱਕੋ ਹੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਜਣੇ-ਖਣੇ ਦਾ ਨਾਟਕ ਹੀ ਬਣਿਆ ਰਹੇ, ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਚਿਆਂ ਨਾ ਉੱਠੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬੁੱਢੇ ਤਕ, ਮੂਰਖ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿਆਣੇ ਤਕ, ਨਾਬਾਲਗ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਾਲਗ ਤੱਕ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰੌਢ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰੌਢ ਤਕ—ਸਭ ਦੇ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਜਾਂ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਮਾਂ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਧਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਟਿਲਤਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਧੇਰੇ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਸਲੇ ਵਰਤਮਾਨ ਹਨ। ਐਸੇ ਮਸਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਲੀਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸੇ ਸਤਰ ਉੱਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਾ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੇ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਪਰੀਵਰਤਨ ਇਹ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੌਢਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਥੀਏਟਰ ਵੀ ਪ੍ਰੌਢ ਹੋਵੇ।

ਸੁਭਾ, ਦਿਲਚਸਪੀਆਂ, ਉਮਰ, ਸੂਝ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਹੋਰ ਬਾਕੀ ਆਧਾਰਾਂ ਦਾ ਵਖਰੇਵਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਰੰਜਨ ਲਈ ਅੱਜ ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁ-ਵਿਧਤਾ (diversification) ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਐਸਾ ਨਾਟਕ ਜੋ ਕਿਸੇ ਫ਼ਰਜ਼ੀ 'ਔਸਤ ਦਰਸ਼ਕ' ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਤ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਰਸ਼ਕ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਾਠਕ-ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਤ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਤੱਥ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੱਜਵੇਂ ਸੁਭਾ ਤੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਚਲੰਤ ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਵਖਰਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਚਲੰਤ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਮੋਢੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਡੇ ਅੱਜਵੇਂ ਨੌਜਵਾਨ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵੀ ਚਾਹੇ ਅਚਾਹੇ, ਸੋਚੇ ਅਸੋਚੇ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਚਰਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣ ਲਈ ਚੇਤਨ ਉਪਰਾਲੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਚਲੰਤ ਅਤੇ ਪਰਵਾਨਤ ਮਰਯਾਦਾ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਕੇ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸਮੀਖਿਆਕਾਰ, ਕੋਈ ਐਸਾ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅਜੋਕੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਮੇਚ ਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਨਾਟਕ “ਦਰਸ਼ਕ-ਲੇਖਕ-ਆਲੋਚਕ” ਦੀ ਤਿਕੋਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਤੱਕ ਲੌਕਿਕ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕਾਂਗਿਤਾ ਤੋਂ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਉੱਠ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਫਰਜ਼ੀ ਔਸਤ ਲੌਕਿਕਤਾ ਦੇ ਨਿਰਾਧਾਰ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਵਿਧਤਾ ਅਤੇ ਬਿਖਮਤਾ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਤ ਅੱਜਵੀਆਂ ਦਲੇਰ ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਤੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਧੂਹ ਕੇ ਪੁਰਾਣੀ ਕਸਵੱਟੀ ਉੱਤੇ ਪਰਖਣਾ ਕਿੱਥੋਂ ਕੁ ਤਕ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ ?

ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਨਾ ਪੈਂਦਿਆਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਧਿਆਨ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵਲਾਂ ਲਿਜਾਵਾਂਗਾ। ਫਿਲਮਾਂ ਨੂੰ ਸੈਂਸਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੈਂਸਰ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਫਿਲਮ ਦੇ ਲਿਖਣ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਸਮੇਂ ਹੀ “ਲੇਖਕ-ਫਿਲਮ-ਦਰਸ਼ਕਾਂ” ਦੀ ਤਿਕੋਨ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਾਂ ਇੰਜ ਕਹਿ ਲਓ ਕਿ ਨਿਰਮਾਤਾ/ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਲੌਕਿਕ ਜਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪਰਵਾਰਕ ਫਿਲਮ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਰਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਈ ਪ੍ਰੋਫ਼ ਜਾਂ ਬਲਿਊ ਫਿਲਮ। ਇੱਧਰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

1. General Exhibition-ਇਹ ਫਿਲਮਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਵੇਖਣ ਲਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
2. Parental Guidance ਜਾਂ P.G. - ਐਸੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਫੈਸਲਾ ਮਾਂ ਬਾਪ ਉੱਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਲਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪੂਰਵ-ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਰੰਤ ਮਾਪੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਫਿਲਮ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਵੇਖਣੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕੱਲਿਆਂ ?
3. Children's Films - ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਲ ਡਿਜ਼ਨੀ, ਕਾਰਟੂਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਗਲਪ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਉਹ ਸਭ ਫਿਲਮਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਬਣਾਈਆਂ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
4. Mature Films - ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਿਭਾਉਣ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਫਿਲਮਾਂ ਪ੍ਰੋਫ਼ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

5. Adult or Restricted Movies - ਇਹ ਫਿਲਮਾਂ ਨਿਰੋਲ ਬਾਲਗਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਲਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਉਮਰ ਦਾ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋਫ਼ ਤੇ ਬਾਲਗਾਂ ਲਈ ਬਣਾਈਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਲਮਸਾਜ਼ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਐਸੀ ਫਿਲਮ ਵਿੱਚ Coarse Language (ਰੁੱਖੀ ਤੇ ਗਾਲੀ ਗਲੋਚ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ) ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਭੈ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੁਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਤੇ ਡਰੈਕੂਲਾ ਟਾਈਪ Horror ਫਿਲਮਾਂ 'ਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਤੇ ਜਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਾਮ-ਉਤੇਜਨਾ ਅਤੇ ਸੰਭੋਗ ਵਾਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਫਿਲਮਾਂ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਲਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰੋਫ਼, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਸੂਝ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਐਸੀਆਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਆਰਟ ਫਿਲਮਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਚਿਤਵਿਆ ਤੇ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਜਣਾ-ਖਣਾ ਜਾਂ ਹਾਈ-ਮਾਈਂ ਨਾ ਤਾਂ ਆਨੰਦ ਹੀ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੱਛਮ ਦੇ ਅੱਜਵੇਂ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸੇ ਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਟੀ.ਵੀ. ਅਤੇ ਕਮਰਸ਼ਲ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐਸੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਉਹ ਨਾਵਲ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਫਿਲਮਾਂ ਪ੍ਰੋਫ਼ ਅਤੇ ਬਾਲਗ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਲਈ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਫਿਲਮਾਂ ਤੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਮਾਧਦੰਡ ਵੀ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਹਨ।

ਐਸਾ ਕੁਝ ਹੀ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੇਖਣ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਹੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਨਿਰਣਾ ਹੋ ਸਕੇਗਾ, ਤਾਂ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਧਿਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਟਕ ਫਲ ਫੁੱਲ ਸਕੇਗਾ, ਤਾਂ ਹੀ ਸਾਡੀ ਨਾਟਕ-ਆਲੋਚਨਾ ਆਪਣਾ ਨਿਰਣੈਪੂਰਨ ਕਰਤੱਵ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਬਾਲਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਆਪਣੇ ਕਦਮ ਪੁੱਟ ਸਕੇਗੀ।

ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਲਿਖਣੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਟੀ.ਵੀ. ਤੇ ਵਿਖਾਈਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਦਿਨ ਰਾਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਂ ਨੀਅਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਫ਼ ਤੇ ਬਾਲਗਾਂ ਲਈ ਬਣਾਈਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਰਾਤ 9 ਅਤੇ 12 ਵਜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ

ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਬੱਚੇ ਸੌਂ ਚੁੱਕਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਲੋਕ ਦਿਨ ਸਮੇਂ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ, ਬੁੱਢੇ, ਬੁੱਢੀਆਂ, ਸੁਆਣੀਆਂ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿਨ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਸਪੈਸ਼ਲ ਸ਼ੋ ਵਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੋਆਂ 'ਚੋਂ ਕਈਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਲਗਾਤਾਰ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ ਕਈ ਕਈ ਸਾਲ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਲਿਫ-ਹੈਂਗਰਜ਼ (Cliff Hangers) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

1973 ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ 'ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰੋਫ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਜਿੱਥੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖੋਂ ਗੰਭੀਰ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਸੂਖਮ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਸ ਦੀ ਮੰਚਨ ਵਿਧੀ ਵੀ ਟੋਟਲ ਥੀਏਟਰ ਅਤੇ ਸਿਨਮੈਟਿਕ, ਵੀਡੀਓ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਅੰਦਰ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਤਣਾਓ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਤੇ ਆਤਮ-ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਿਨਮੈਟਿਕ ਤਕਨੀਕ ਦੁਆਰਾ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਦੇ ਪਰਦੇ ਉੱਤੇ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਮੰਚਨ ਕਰੇ। ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪਾਤਰ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਇਸ ਦੀ ਮੰਚ-ਸੱਜਾ ਤੇ ਵੇਸ਼-ਭੂਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਲਈ ਇਸਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਫ ਨਾਟਕ ਲਈ ਪ੍ਰੋਫ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਚੋਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਨਾਟਕ ਤੇ ਸਰੋਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਹਰ ਸੰਭਵ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਪੂਰਵ-ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮੰਚਣ ਲਈ ਯੋਗ ਕਲਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਜੇ ਸਿਨਮੈਟਿਕ, ਵੀਡੀਓ, ਟੀ.ਵੀ. ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਨਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵੀ (Rotating) ਰੋਟੇਟਿੰਗ ਚਿਤਰਪੱਟ, ਪ੍ਰਤੀਕ-ਮਾਡਲ ਅਤੇ ਐਸੇ ਹੀ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਮੰਚ-ਸੱਜਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਖਣਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਮੰਚਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਦੂਜੀ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਕਲਾ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਯੋਗ ਬਦਲ (Substitute) ਢੂੰਡਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ 1974 ਵਿੱਚ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਛਪਣ ਉਪਰੰਤ 1976 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਨਾਟਕ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਢੀਂਡਸਾ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ ਇਹ ਨਾਟਕ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ ਪਿੰਕੀ (ਔਰਤ), ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ

ਢੀਂਡਸਾ (ਮਰਦ), ਰਾਜਿੰਦਰ ਬਿਲਾਸ (ਮਸਖ਼ਰਾ), ਅਸ਼ੋਕ ਹੰਸ (ਕਾਲਾ ਮਖੌਟਾ), ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਚਿੱਟਾ ਮਖੌਟਾ) ਜਿਹੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਖੇਡਿਆ।

ਮੇਰਾ ਦੂਜਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ “ਦਰ ਦੀਵਾਰਾਂ” 1981 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਬਾਲਗਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕ (Theatre of the Adults) ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਬੜਾ ਪ੍ਰੋਫ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਜਿਉਂਦੇ ਵਿਚਰਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਹੌਲ ਜਾਂ ਸੈਟਿੰਗ ਹੀ ਢੁੱਕਵਾਂ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨ੍ਹੇਰੇ ਜਾਂ ਨੀਮ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਡਰਗਜ਼ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਹੇਠ ਸੰਭੋਗ ਜਾਂ ਗਰੁਪ ਸੰਭੋਗ ਦੇ ਨਾਟ-ਦ੍ਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਮੰਚ ਲਈ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਤੇ ਐਸੇ ਹੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਤੇ ਜਾਂ ਐਸੀ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਵਿਖਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੂਤਰਧਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਨਮੈਟਿਕ ਤਕਨੀਕ, ਰੋਟੇਟਿੰਗ ਚਿੱਤਰਪੱਟ, ਪੁਤਲੀ-ਨਾਟ ਅਤੇ ‘ਸ਼ੈਡੋ-ਪਲੇ’ ਦੁਆਰਾ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

“ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ” ਮੇਰਾ ਤੀਜਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਆਪ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਏਥੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੱਕੜ (ਸੰਪਾਦਕ ਜਨ- ਸਾਹਿਤ/ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ) ਦੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਲ ਤੁਹਾਡਾ ਧਿਆਨ ਦੁਆਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂਕਿ ਪ੍ਰੋਫ ਬਾਲਗਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਜਣੇ-ਖਣੇ ਦੇ ਨਾਟਕ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਚੇਤਨ ਯਤਨ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝਿਆਂ ਕਰ ਸਕਾਂ:

“ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਏਨਾ ਗੰਭੀਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਜਣੇ ਖਣੇ ਦਾ ਨਾਟਕ’ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਰਵੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਫਸੋਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ ਹੀ ਬੇ-ਹੱਦ ਸੂਝਵਾਨ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ। “ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ” ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਤਾਂ ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਨਾਟਕ ਹੈ ਹੀ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ, ਬਿੰਬਾਵਲੀ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਲਿਸ਼ਕਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”

ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੋਫ ਜਾਂ ਬਾਲਗਾਂ ਦੇ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ‘ਜਣੇ-ਖਣੇ ਦੇ ਨਾਟਕ’ ਜਾਂ ਥੀਏਟਰ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ‘ਜਣੇ-ਖਣੇ ਦੇ ਨਾਟਕ’ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸਮਾਨ ਅੰਤਰ ਰੇਖਾਵਾਂ ਵਾਂਗ, ਗੱਡੀ ਦੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਵਾਂਗ, ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸਾਡੇ ਅੱਜਵੇਂ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਕੇ ਤੁਰਨਾ ਹੈ।

ਜੁਲਾਈ-ਦਸੰਬਰ, 1983

“ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ”

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਰਟ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਲੋੜ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਰਟ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਬੜੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਇਕਹਿਰੀ ਜਿਹੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਨੌਰਾ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਅਤੇ ਆਈ.ਸੀ. ਨੰਦਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤਕ ਇਸ ਦਾ ਕਰਮ-ਖੇਤਰ ਲਗਭਗ ਸ਼ੌਕੀਆ ਨਾਟ-ਮੰਡਲੀਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਛਾਣੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

1. ਪ੍ਰਚਾਰਵਾਦੀ ਥੀਏਟਰ—ਤੇਰਾ ਸਿੰਘ ਚੰਨ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਬਾਹਰਲਾ ਅਤੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੇ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੀ ਹੈ। ਧਾਰਮਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮੰਚ ਦੀ ਜ਼ੀਨਤ ਬਣੇ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਐਸੇ ਹੀ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਨਾਟਕ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਚਾਰਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਆ ਜੁੜਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ, ਕਲਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ।
2. ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਥੀਏਟਰ—ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਦੀ ਬੌਧਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ, ਪ੍ਰਵਿਧੀ ਅਤੇ ਥੀਏਟਰ-ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।
3. ਬਾਲ-ਥੀਏਟਰ—ਬਾਲ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲ-ਪੱਧਰ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਮੰਚਨ, ਜੋ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚੇਤੰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਲਈ ਇਕ ਸ਼ੁਭ ਖ਼ਬਰ ਹੈ ! ਪਛੜ ਕੇ ਹੀ ਸਹੀ, ਇਸ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ

ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਵਿੱਧ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਟਕ, “ਹਾਏ ਨੀ ਧੀਏ ਮੋਰਨੀਏ” ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਕਾਫੀ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਹੈ।

4. ਜਣੇ-ਖਣੇ ਦਾ ਥੀਏਟਰ—ਆਤਮਜੀਤ, ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ, ਚਰਨ ਦਾਸ ਸਿੱਧੂ ਆਦਿ ਅਜੋਕੇ ਰੰਗਕਰਮੀਂ ਜੋ ਜਣੇ-ਖਣੇ ਦੇ ਥੀਏਟਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਅਜੋਕੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਉਹ ਨੌਰਾ ਰਿਚਰਡਜ਼, ਆਈ.ਸੀ. ਨੰਦਾ ਅਤੇ ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਹੀ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਕ-ਸਮੂਹ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਕ-ਸੰਬੋਧਨ ਦੀ ਸਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਸਾਂਝੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਜਾਂ ਪਾਪੂਲਰ ਹੋਣ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਰਵਾਇਤ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿੰਦਾ ਸਹਿੰਦਾ ਫੇਰ ਬਦਲ ਕਰਕੇ ਲੀਕ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚੱਲਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਵਾਹ-ਵਾਹ ! ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਪੱਖੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਫਾਰਮੂਲਾ ਕੇਂਦਰਤ ਹੈ। ਜਦ ਕਦੇ ਵੀ ਫਾਰਮੂਲਾ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਅਤੇ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਤੱਤ ਕਲਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜ-ਭਾਅ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ, ਉਦੋਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕਾ-ਦੁਕਾ ਲੀਕ ਤੋਂ ਹਟਵੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੋਈਆਂ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਤਰ ਅਤੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਵਿਵਿਧਤਾ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲੋਡ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤਥਾ ਥੀਏਟਰ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਰਦੇ ਦਰਸ਼ਕ ਤਥਾ ਸਰੋਤਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਤ ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਰਗ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਤੇ ਇਲੀਟ (Elite) ਦਾ ਵੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ‘ਜਣੇ-ਖਣੇ ਦੇ ਥੀਏਟਰ’ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਥੀਏਟਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰ ਕੋਈ ਸਮਝ ਸਾਲਾਹ ਸਕੇ ... ਬੱਚੇ ਤੋਂ ਬੁੱਢੇ ਤਕ, ਸਾਧਾਰਨ ਸੂਝ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤਕ ਅਤੇ ਬਾਲਗ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਾਬਾਲਗ ਤਕ। ਕੀ ਅਜਿਹਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ?

ਸਤਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਇਹ ਫੁਲਕੇ ਨਾਟਕ ਲੱਫਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹਲਕੇ ਹਾਸ ਵਿਅੰਗ ਜਾਂ ਠੱਠਾ ਮਸ਼ਕਰੀ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਕੇ ਡੰਗ ਟਪਾਉਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਬੌਧਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ

ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੋ ਚਾਰ ਹੋਣੋਂ ਐਸੇ ਨਾਟਕਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਇਹ ਜਣੇ-ਖਣੇ ਦਾ ਥੀਏਟਰ ਸਦਾ ਹੀ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਐਸੇ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਖੁਦ ਹੀ ਨਾਟਕ ਲਿਖਦੇ ਅਤੇ ਖੁਦ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਡਲੀਆਂ ਤੋਂ ਖਿਡਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਟ-ਮੰਡਲੀਆਂ ਵਕਤੀ ਵਾਹ ਵਾਹ ਅਤੇ ਸਸਤੀ ਤੇ ਛੇਤੀ ਸੁਲੱਭ ਸੁਹਰਤ ਲਈ ਇਕ ਚੂਹੇ-ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਮਝੌਤਾਕਾਰੀ ਰੁਚੀ ਵੀ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਮੈਂ ਡਾ. ਰੌਸ਼ਨ ਲਾਲ ਆਹੂਜਾ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਟੁਕ ਹਵਾਲੇ ਲਈ ਵਰਤਕੇ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ-

“ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਆਤਮਜੀਤ ਹਾਸੇ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਘਟੀਆ ਪਰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਨਾਟਕ ਲਿਖ ਕੇ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਡਲੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਜੀਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਅਜੇ ਤਕ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਨਾਟਕ-ਕਲਾ ਨੂੰ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਔਲਖ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾ ਹੈ ਪਰ ਨਵੀਨਤਾ ਦਾ ਭੁੱਖਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਬਾਸੀ ਡਬਲ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਮੱਖਣ ਨਾਲ ਚੌਪੜਿਆਂ ਟੋਸਟ ਬਣਾ ਦੇਵੇ। ਹਰਸ਼ਰਨ, ਗਾਰਗੀ, ਸੇਠੀ-ਲਾਲ ਲਗਾਮ ਤੇ ਬੁੱਢੀ ਘੋੜੀ।”

(‘ਮੰਚਣ’-5)

ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਇਸੇ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ ਉੱਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ :

“ਬਹੁਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਆਪ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਖਿਡਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਦੋ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਹਨ ਜੋ ਚੰਗੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਗਾਉਣ।”

(‘ਮੰਚਣ’-5)

ਮੈਂ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਾਇਲ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹਲਕੇ ਫੁਲਕੇ ਅਤੇ ਸਤਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਇਸ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰੋਫ ਬਾਲਗਾਂ ਅਤੇ ਇਲੀਟ ਦਾ ਥੀਏਟਰ ਵੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਵੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ, ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋਈਆਂ ਉੱਚ ਪਾਏ ਦੀਆਂ ਆਰਟ ਫਿਲਮਾਂ ਵਾਂਗ ਆਰਟ-ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਵੀ ਪਿਰਤ ਪਵੇ। ‘ਚੱਕਰਾ’, ‘ਆਕ੍ਰੋਸ਼’, ‘ਮੰਡੀ’, ‘ਮਿਰਚ-ਮਸਾਲਾ’ ਆਦਿ

ਵਰਗੀਆਂ ਆਰਟ ਫਿਲਮਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀਜੀਵ ਵਰਗ ਨੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਧਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਾਡੇ ਇਹ ਨਾਟਕਰਮੀਂ ਇਹ ਕਿਉਂ ਫਰਜ਼ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਇਲੀਟ ਜਾਂ ਆਰਟ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਕੋਈ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ?

ਜੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਹਿਮ ਵਰਗ ਇਲੀਟ ਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਥੀਏਟਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਵੇ ? ਗੱਲ ਹੌਂਸਲੇ ਦੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਹਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ।

ਨੌਜਵਾਨ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਤਮਜੀਤ ਨਾਲ ਪੱਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੇਰੀ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਬਹਿਸ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਥੀਏਟਰ ਕਿਉਂਕਿ ਬੌਧਕ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ, ਔਖਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਅਤੇ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਜਦੋਂ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਅਮਰੀਕਾ ਆਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਤਮਜੀਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਹ ਬਹਿਸ ਫੋਨ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਤੋਰੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਸੁਖਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਔਖੇ ਤੋਂ ਔਖੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਵੀ ਸਟੇਜ ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਦੁਆਰਾ ਤਰਜਮਾਂ ਕਰਕੇ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕਤਾ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਗੱਲ ਸਮਝ ਪੈ ਸਕੇਗੀ ਉੱਥੇ ਇਸ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਵੀ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹੇਗਾ।

ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ‘ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ’ 1974 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪਰਮਦੀਪ ਭੁੱਲਰ ਨੇ 1974-75 ਵਿੱਚ ਐਮ.ਏ. (ਭਾਗ ਦੂਜਾ) ਦੇ ਚੌਥੇ ਪਰਚੇ ਲਈ ਇਸ ਨਾਟਕ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਮੰਚ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਲੰਮੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਾਟਕ ਬੌਧਕ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਅਤੇ ਔਖਾ ਹੈ।

ਪਰ 1976 ਵਿੱਚ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਨਾਟ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਾਟਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਖੇਡ ਕੇ ਪ੍ਰੋ. ਭੁੱਲਰ ਦੀ ਇਹ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਐਸੀ ਘਟਨਾ ਹੀ ਮੇਰੇ ‘ਚੌਕ ਨਾਟਕ’ ਦੇ ਮੰਚਨ ਸਮੇਂ ਵੀ ਵਾਪਰੀ। ਸੇਠੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਟਕ ‘ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਥੀਏਟਰ’ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਮੰਚਨ ਕਰਵਾਇਆ।

ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨਾਟਕ ਲੀਕ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਬੜੇ ਦਲੇਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲਤਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਸੰਬੰਧੀ ਐਸੀਆਂ ਆਮ-ਫਹਿਮ ਜਿਹੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੋ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਰੰਗ-ਕਰਮੀਂ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਯਤਾ ਦੇ ਅਫੀਮੀ ਨਸ਼ੇ ਹੇਠੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਮੰਚਨ ਲਈ ਕੁਝ ਐਸੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵੀ ਕਰਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਢ, ਬਾਲਗ, ਬੌਧਕ ਅਤੇ ਕਲਾ-ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਬਨਾਉਣ। ਐਸੇ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਸਿਰਫ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਪਾਰਖੂ ਨਜ਼ਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਿਰ ਗਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇਗਾ ਜੇ ਇਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਹੁਣੇ ਤੋਂ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕਲਾ-ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਸਰਬਾਂਗੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕਤਾ ਦੇ ਮੰਚਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਵੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਟੇਜੀ ਨਾਟਕ : ਇਕ ਟਿਪਣੀ

“ਮੰਚਣ-5” ਵਿੱਚ ਡਾ. ਆਗੂਜਾ ਨੇ ਦੁਖਦੀ ਰਗ ਉੱਤੇ ਉਂਗਲੀ ਰੱਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹਿਸ ਲਈ ਯੋਗ ਧਰਾਤਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। “ਮੰਚਣ” ਵਿੱਚ ਮੰਚਤ ਹੋ ਰਹੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਸੂਚੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਹ ਸੰਤੋਸ਼ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਦੇ ਯਤਨ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਵੇਖਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਸਵਾਲ ਵੀ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਪ੍ਰੋਢ ਨਾਟਕ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ?

ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਮੰਚ ਤੇ ਮੰਚਤ ਨਾਟਕ ‘ਜਣੇ-ਖਣੇ’ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਤ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਉੱਠ ਸਕੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਲ ਤੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ‘ਸਟੇਜੀ ਕਵਿਤਾ’ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੇ ਹੋਣ ਤੇ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਇਕ ਸਮਝੌਤਾਕਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਅਕਸਰ ਔਸਤ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੈਨਵਸ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ, ਬਹੁਤ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਇਹ ਨਾਟਕੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਲੱਛਾਜੀ, ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਠੱਠੇ ਮਸਖਰੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦੀਆਂ। ਦਾਰਸ਼ਨਕ, ਬੌਧਕ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਪ੍ਰੋਢ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਬਨਾਉਣ ਵਲ ਅਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੁੱਟਿਆ। ਇਹ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਰੈਟ-ਰੇਸ ਵਿੱਚ ਉਲਝਕੇ ਨਾਟਕ ਤੇ ਮੰਚ ਦੇ ਅਸਲ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਏ ਹਨ।

ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਮੌਕਾ-ਸ਼ਨਾਸ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧੜਾ ਧੜਾ ਅਨਾਟਕ ਲਿਖ ਕੇ ਕੋਰਸਾਂ ਵਿੱਚ ਲਵਾ ਲਏ ਤੇ ਕਚੇਰੀ ਸੂਝ ਵਾਲੇ ਨੀਮ ਆਲੋਚਕਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਮੰਨਵਾ ਲਿਆ। ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ, ਇੱਕਾ ਦੁੱਕਾ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਪੱਛਮ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀਂ ਰੀਸ ਵੱਲ ਭੱਜ ਤੁਰੀ। ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ (ਆਤਮਜੀਤ, ਔਲਖ, ਚਰਨ ਦਾਸ ਸਿੱਧੂ ਆਦਿ) ਅਜੋਕੇ ਰੰਗਕਰਮੀਂ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉੱਪਰ ਟਿੱਪਣੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਦੁਖਾਂਤ ਇਹ

ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰਪੱਖ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਨਾਟ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵਚਨਬੱਧ ਸਮੀਖਿਆਕਾਰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ, ਜੋ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਨਵੇਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੇਧ ਵੀ ਦੇ ਸਕੇ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਗਲਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਵੀ ਕਰ ਸਕੇ, ਨਵੇਂ ਨਰੋਏ ਤੇ ਠੀਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੈ। ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਹੰਢ ਰਾਹ ਕੇ ਬੁੱਢਾ ਤੇ ਖੁੰਢਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਰਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਜ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਉੱਠੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੁਝ ਆਸ ਬੱਝਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧੀਰ, ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਡਾ. ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਆਲੋਚਕਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬੱਝਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਗਲਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ/ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਤੇ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਲਈ guts ਨਹੀਂ ਹਨ। ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ/ਰੰਗ-ਕਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ/ਸਮਰਥਨ ਦੇ ਅਫੀਮੀਂ ਅਸਰ ਹੇਠੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਉੱਚੇ ਪਾਏ ਦਾ, ਵਡੇਰੀ ਕੈਨਵਸ ਵਾਲਾ ਪੁੱਢ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਨਾਟਕ ਰਚੋ ਅਤੇ ਖੇਡੋ। ਪਾਠਕਾਂ/ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਦੀ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣਾ ਹੀ ਤੁਹਾਡਾ ਮੁੱਖ ਕਰਤੱਵ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲਾਰੈਂਸ ਡਿਊਰੈਲ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ work creates its public slowly and painfully। ਅਜੇ ਵੀ ਵਕਤ ਹੈ, ਦਿਸ਼ਾ ਬਦਲੋ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਵਕਤੀ ਵਾਹ ਵਾਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ, ਸਟੇਜੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਾਂਗ ਰੁਲ ਜਾਓਗੇ।

“ਮੰਚਣ”, 6 ਜੂਨ 1988

ਨਵੇਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਮਾਪ-ਦੰਡ

ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਧਿਆਨ ਨਵੇਂ ਨਾਟਕ ਤਥਾ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਵਲ ਦੁਆਉਣ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਟੂਕਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕੇ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਗੁਣਵਾਚਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ, ਨਾਟਕੀ ਥੀਮ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਬਣਤਰ ਆਦਿ ਨਾਟਕੀ-ਤੱਥ ਅੱਜ ਪੁਨਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਲਾਟ, ਪਾਤਰ, ਮੰਚ-ਸੱਜਾ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਟੱਕਰ, ਨਾਟਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਮੰਚਨ-ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿੱਚ ਢੇਰ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਏਕਾਲਾਪੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਇਕ-ਪਾਤਰੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਗੱਲ ਤੁਰੀ ਹੈ।

ਨਵੇਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ

*Many of today's playwrights are mapping out a new dramatic territory and are writing rules of its domain, rather than trying to superimpose a traditional style or structure upon it.

Not since the end of the nineteenth century has there been less consensus over what playwriting is or should be. The realistic play with its concentration on true-to-life, psychologically motivated action is losing its hold on dramatic writing. Playwrights, in increasingly greater numbers, are finding themselves attracted to our sense of the linear, character-focused play. Many playwrights find that the subject matter and dramatic structure associated with realism do not reflect the fragmented, multisensory, technologically swift nature of life today.

* Shelly Bere and Robert Hedley, "New Writing for the Theatre". The Writer, March 1991.

Actually, such elements in one form or another have been a staple of avantgrade theatre for nearly a century. Now, however, they are becoming part of mainstream dramatic writing and can even be called the new classic style.

Internationally acclaimed playwrights such as Heiner Mueller, Irene Formes, and Manfred Karge are all in their own unique way creating scripts that speak to today's concern in a dramatic language and structure that may wholly disregard plot, conflict, dialogue, even character. What then are the elements of postmodern play-writing and what do they say about the future place of the playwriting in the world and on the stage?

Let's take, for example, Manfred Karge's "Man to Man". The play has only one character, a woman who impersonates her husband after his death so she can take his job and survive in Nazi Germany. As performed at the Royal Court Theatre in London, it opened with a woman lying on the floor amidst the debris of her life. There is no pretense about making the set look like a real room, we see only fragments of the character's life, a few bottles, a record player, a chair. T.V. as if we are sifting through an archeological site.

One of the interesting trends in new plays is the monodrama or one person play. Unlike realism, in which the audience watches the story evolve through key physical and emotional actions, the new monodramas in particular rely heavily on action through language.

Remember that playwrights can and do dramatize anything-from a day to a poem to a piece of architecture. Dramatic action, the mainspring of the theatrical experience, does not necessarily mean physical or psychological action, it can also mean a movement of ideas or images or words or intentions.

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇਸ ਤੱਥ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹੁਣ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਮੀਖਿਆਕਾਰ ਤੇ ਥੀਏਟਰ-ਪੰਡਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਥੀਏਟਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਨਾਟਕ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਤੇ ਪਰਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ।

ਇੰਝ ਕੀਤਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤੱਥ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਆ

ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿੱਚ ਥੀਏਟਰ ਜਾਂ ਨਾਟਕ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਤਿੰਨ ਸਤਰਾਂ ਉਤੇ ਵਿਚਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਥੀਏਟਰ ਸਟੇਜੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ-ਅੰਤਰ ਚੱਲਦਾ ਜਣੇ-ਖਣੇ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਥੀਏਟਰ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਦੀ ਮੂਲ ਸਰਗਰਮੀ ਤਥਾ ਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਥੀਏਟਰ ਕਲਾ-ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗ ਵੰਡ ਕਰੀਏ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰੋਢ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਲਈ ਰਚੇ ਗਏ ਨਾਟਕ ਤੇ ਥੀਏਟਰ ਨੂੰ ਜਣੇ-ਖਣੇ ਦੇ ਨਾਟਕ ਤੇ ਥੀਏਟਰ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜੀਏ।

*Through much a history, the interest has existed on three levels simutaniously as losely organised popular entertainment, as a mainstream public activity and an elitist art form. As the level of popular entertainment, it consists of individulas or small groups, usually working outside the established theatrical channels, performing anything from circus skills to facrical plays for a mass audience. This form predates the oldest known plays and is exemplified today by commerical television. Theatre is a mainstream public activity, most commonly literary drama performed at public theaters; it is usually commerical or else state supported for the general public. Greek tragedy, medieval morality plays and contemporary Broadway theatre all fall into this category. Theatre as an elistist art from is most simply defined by its intended audience, a limited group with specialised interests.

ਜੁਲਾਈ, 1996 "ਖੋਜ ਦਰਪਣ"

* Arnold Aronson. "Drama and Dramtic Arts" Microsoft (R) Encarta Electronic Encyclopedia 1994.

ਕਤਰਨਾਂ

“ਚੱਕ੍ਰਵਯੂਹ ਤੇ ਪਿਰਾਮਿਡ”-ਥੀਮ ਤੇ ਤਕਨੀਕ

1.

“ਚੱਕ੍ਰਵਯੂਹ ਤੇ ਪਿਰਾਮਿਡ” ਮੇਰਾ ਬਾਰੂਵਾਂ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਕ “ਰੰਗਮੰਚੀ ਰੰਗ ਤਮਾਸ਼ੇ” (The Theatrical Spectacle) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਵਿਆ ਤੇ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਕਾਵਿ, ਪ੍ਰਗੀਤ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਇਸਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਸਹਿਜ ਅੰਗ ਹਨ। ਕੰਪਿਊਟਰੀ ਯੁਕਤੀਆਂ, ਸਿਨਮੈਟਿਕ ਤੇ ਵੀਡੀਓ ਟੀ.ਵੀ. ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਇਸ ਦੇ ਚਿਤਰਪਟ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸੰਘਣਾ ਤੇ ਗਹਿਰਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ 10 ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ, ਇਕ ਆਰੰਭਕ ਥੀਮ-ਗੀਤ ਅਤੇ ਇਕ ਅੰਤਿਮ ਕੋਡਾ (Coda) ਉੱਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ 10 ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ, 10 ਮਿੰਨੀਂ ਜਾਂ ਲਘੂ ਨਾਟਕ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥੀਮ-ਗੀਤ ਇਕ ਸਾਂਝ ਵਿਚ ਪਰੋਂਦਾ ਅਤੇ ਇਕ ਇਕਾਈ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਡਾ ਇਸੇ ਤੱਥ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਜਾਂ ਰੰਗਮੰਚੀ ਰੰਗ ਤਮਾਸ਼ੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੋਲਾਜ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਭ ਦ੍ਰਿਸ਼, ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਥੀਮ-ਗੀਤ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵਿਚ ਪਰੁੱਚ ਕੇ, ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਤੇ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ : ‘ਚੱਕ੍ਰਵਯੂਹ’ ਅਤੇ ‘ਪਿਰਾਮਿਡ’ ਦੁਆਲੇ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣਾ ‘ਚੱਕ੍ਰਵਯੂਹ’ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੁ ਉਸ ਦੇ ‘ਹੋਂਦ, ਹੋਣ ਤੇ ਨਿਹੋਂਦ’ (Being, Becoming and Nothingness) ਦੇ ਅਸਤਿਤਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ‘ਚੱਕ੍ਰਵਯੂਹ’ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆ, ਪ੍ਰਸਪਰ ਤੇ ਆਤਮ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ

ਤਣਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀ-ਤਣਾਅ ਹੀ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦਰ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਦੂਜਾ ‘ਚੱਕ੍ਰਵਯੂਹ’ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਿਤਾਪੁਰਖੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਰਯਾਦਾਗਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (Institutions) ਟਿਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ, ਪਰਵਾਰਕ, ਭਾਈਚਾਰਕ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਤੇ ਨਿਆਏ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਰੋਕਾਰ ਏਸ ‘ਚੱਕ੍ਰਵਯੂਹ’ ਨੂੰ ਇਕ ਘਰ ਤੇ ਪਰਵਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪਿੰਡ, ਨਗਰ, ਮਹਾਂਨਗਰ, ਦੇਸ਼, ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਤੇ ਅਜੋਕੇ ਗਲੋਬਲੀ ਪਿੰਡ ਤਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ‘ਪਿਰਾਮਿਡ’ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦੂਸਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ‘ਚੱਕ੍ਰਵਯੂਹ’ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ‘ਪਿਰਾਮਿਡ’ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਿਸਰੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ‘ਆਦਿ, ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਅੰਤ’ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਸਹਿਜ ਹੀ, ਸਾਨੂੰ ਮਨੁੱਖਾ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਏਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਜਾਂ ਰੰਗਮੰਚੀ ਰੰਗ ਤਮਾਸ਼ੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸਮੇਂ, ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਸੌਂਹੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਮਸਲੇ ਜਾਂ ਨੁਕਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਕੇ ਖੜੋਤੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1. ‘ਹੋਂਦ’, ‘ਹੋਣ’ ਤੇ ‘ਨਿਹੋਂਦ’ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
2. ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪੱਤਣ ਤੇ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ
3. ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਨ, ਪਰਿਆਵਰਨ-ਪਰੀਵਰਤਨ ਤੇ ਗਲੋਬਲ ਵਾਰਮਿੰਗ
4. ਮਹਾਂਨਗਰ ਚੇਤਨਾ, ਅਸਤਿਤਵੀ ਸਰੋਕਾਰ ਤੇ ਬੇਗਾਨਗੀ
5. ‘ਬੀਰਜ-ਬੈਂਕਾਂ’ ਤੇ ਅੰਡਾ-ਬੈਂਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜੜ੍ਹ-ਹੀਣਤਾ ਵਲ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ... ਵਿਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਨਵੀਂ ਨਸਲ ਦੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
6. ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ‘ਸਟਾਕ ਮਾਰਕਿਟ’ ਦੇ ਕਰੈਸ਼ (Crash) ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈਆਂ ਨਵੀਆਂ ਆਰਥਕ, ਰਾਜਸੀ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਗਲੋਬਲ ਹਕੀਕਤਾਂ

7. ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਓਪਾਰ (Free Trade) ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਅਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ (De-Globalisation) ਵੱਲਾਂ ਉੱਠ ਰਹੇ ਮੁੱਢਲੇ ਕਦਮ ... ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰ (Protection Duty) ਲਾਉਣ ਦੀ ਘੋਸ਼ਨਾ
8. ਆਰਥਕ ਰਫਿਊਜੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰਿਆਵਰਨ-ਪਰੀਵਰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਵਸ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਰਫਿਊਜੀਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ... ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਇਮੀਗਰੇਸ਼ਨ ਜਾਂ ਮਾਈਗਰੇਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ
9. ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਦੇ ਵਿਸਫੋਟਾਂ ਤੇ ਭਾਂਬੜਾਂ ਵਿਚ ਫਟ, ਬਲ ਰਹੇ ਦੇਸ਼
10. ਬਾਲ-ਵੇਸਵਾ, ਬਾਲ-ਸਿਪਾਹੀ, ਬਾਲ ਆਤਮਘਾਤੀ ਬੰਬ ਅਤੇ ਬਾਲ-ਗੁਲਾਮ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਕੌੜੀਆਂ ਹਕੀਕਤਾਂ-ਉੱਜੜ ਰਹੇ ਬਚਪਨ...
11. ਗੈਂਗ ਯੁੱਧ ਤੇ ਚੁਣ ਕੇ ਕੀਤੇ ਕਤਲ (Gang Wars and Targeted Killings)
12. ਮਨੋਰੰਜਨ ਤੇ ਹੋਰ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਪਰਦੇ (Cover) ਹੇਠ ਪਨਪ ਰਹੇ ਦੇਹ-ਵਿਓਪਾਰ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਜੁਰਮ ਦੇ ਕੇਂਦਰ
13. ਅਫਲਾਤੂਨੀ ਪਿਆਰ, ਕਿੱਸਾ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਆਹ-ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਪੱਤਣ ਉਪਰੰਤ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਨਵੇਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ ਹੋਏ ਇਸਤਰੀ, ਪੁਰਸ਼
14. ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਪੱਤਣ ਉਪ੍ਰੰਤ ਦੇਹ-ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਲੋੜਾਂ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ... ਉੱਸਰ ਰਹੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ
15. ਸੰਗੀਤ, ਪ੍ਰਗੀਤ, ਨ੍ਰਿਤ, ਹੋਰ ਕਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ

2.

ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਸਟੇਜ-ਕਰਾਫਟ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ “ਚੱਕ੍ਰਵਯੂਹ ਤੇ ਪਿਰਾਮਿਡ” ਇਕ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਡੇਰੇ ਕੈਨਵੈਸ ਵਾਲੇ ਇਕ ‘ਰੰਗਮੰਚੀ ਰੰਗ ਤਮਾਸ਼ੇ’ (Theatrical Spectacle) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਚਿਤਵਿਆ ਅਤੇ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੁਣ ਤਕ ਲਿਖੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਲਗਪਗ ਸਭ ਵਿਧੀਆਂ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉੱਨਤ ਕਰਕੇ, ਵਿਸਤਾਰਿਆ, ਨਵੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਨਰ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਗੀਤ, ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਕੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਵਾਲੀ, ਐਕਰੋਬੈਟਿਕਸ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਮੰਚ ਉੱਤੇ, ਵਿਭਿੰਨ ਤੇ ਵਿਵਿਧਮੁਖੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਹਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਚਨ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ, ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉੱਨਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ, ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਲਈ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਸਾਦਗੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਾਮਗਰੀ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਵੀ ਮੰਚ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਏਸ ਰੰਗਮੰਚੀ ਰੰਗ ਤਮਾਸ਼ੇ ਵਿਚ ਏ ਨੀ ਕੁ ਲਚਕ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਕਸਿਤ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵੀ, ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਲਈ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਰੋਲ (Multiple Roles) ਅਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

“ਸੂਰਜ ਨਾਟਕ” ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਥੀਮਕੀ ਤ੍ਰੈ-ਲੜੀ/ਤਿੱਕੜੀ (Thematic Trilogy) ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ‘ਟੋਟਲ ਤੇ ਐਪਿਕ ਥੀਏਟਰ’ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਨਵੇਂ ਵਿਸਤਾਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। “ਚੌਕ ਨਾਟਕ” ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ‘ਮਹਾਂ ਨਾਟਕ’ (Epic Play) ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਵੱਖ, ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ‘ਚੌਕ’ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੁਆਲੇ ਉਸਾਰਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਯਾਨ ਅਰਥਾਤ ਜਾਗੋ, ਸੋਤਾ, ਹੀਰ, ਬੋਲੀਆਂ, ਮਾਹੀਆ ਤੇ ਛੱਲਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਸੀ। “ਰੂਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ” ਵਿਚ ‘ਝਾਕੀਆਂ’ ਦੀ ਵਿਧੀ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਰਤੀ ਸੀ। “ਸਿਫਰ ਨਾਟਕ” ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਛੋਟਾ ਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਿਨਮੈਟਿਕ, ਵੀਡੀਓ, ਟੀ.ਵੀ. ਅਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰੀ ਯੁਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮੈਂ ਸਭ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਆਗਾਮੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ

ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰਨ, ਨਿਖਾਰਨ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਨਵੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਘਾੜਤ ਜਾਂ ਤਲਾਸ਼ ਵੀ ਬਦਸਤੂਰ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਵਡੇਰੇ ਥੀਮ, ਨਵੀਆਂ ਅਤੇ ਵਡੇਰੇ ਕੈਨਵਸ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਥੀਏਟਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੀਆਂ ਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।

-ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ

(“ਚੱਕ੍ਰਵਯੂ ਤੇ ਪਿਰਾਮਿਡ” ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚੋਂ)

ਪੰਨੇ : 35 ਤੋਂ 37 ਅਤੇ 43

ਪੁਸਤਕ : ਮੇਰਾ ਥੀਏਟਰ ਤੇ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ

ਲੇਖਕ ਤੇ ਸੰਪਾਦਕ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ-2012

“ਸੂਰਜ ਨਾਟਕ” : ਆਦਿ-ਸ਼ਬਦ

1.

“ਸੂਰਜ ਨਾਟਕ”, ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਥੀਮਕੀ ਤ੍ਰੈ-ਲੜੀ (Thematic Trilogy), ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਤਿੰਨ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ : “ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ”, “ਦਰ ਦੀਵਾਰਾਂ” ਅਤੇ “ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ” ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, 1973 ਤੋਂ 1983 ਤਕ ਦੇ 11 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਨਾਟਕ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਰਲ ਕੇ ਇਕ ਨਾਟਕ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਜੇ ਮੈਂ ਇਹ ਆਖ ਦੇਵਾਂ ਕਿ ਏਡੀ ਵੱਡੀ ਕੈਨਵਸ ਵਾਲਾ ਤੇ ਏਡੇ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਨਾਟਕ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਕਥਾ-ਰਹਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਅੱਜ ਤਕ ਚਿਤਵਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਨਾ ਤਾਂ ਹਉਮੈਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਤਿਕਥਨੀ।

“ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ” ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਜੋ ਪਾਤਰ, ਵਿਖੰਡਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹਨ, “ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ” ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਹ ਮੁੜ ਇਕ ਅਖੰਡ ਇਕਾਈ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਤਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਤਕਨੀਕ, ਬਣਤਰ, ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਮੰਚਨ-ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਕਾਂਡ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮੇਰਾ ਇਰਾਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਲੜੀ ਜਾਰੀ ਰਖਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੀਆਂ ਇਕ ਦੋ ਕੜੀਆਂ ਹੋਰ ਲਿਖਦਾ, ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਹੀ “ਚੌਕ ਨਾਟਕ” ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਮੋਹ (Spell) 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ, ਵਸਤੂ-ਨਿਸ਼ਠ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੱਕੜੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪੜ੍ਹਨ, ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ।

ਮੈਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਜੇ ਗੱਲ ਮੈਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਉਹ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਲਮਕਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਬਾਰੇ, ਕੱਲੇ ਕੱਲੇ ਤੌਰ ਤੇ, ਭਰਪੂਰ ਬਹਿਸ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿੱਚ, ਇਕੋ ਥੀਮਕੀ ਤਿੱਕੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਡਾ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ, ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧੀਰ, ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਅਤੇ ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖਾਂ ਤੇ ਰਿਵੀਊਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

2.

ਏਧਰ ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ, ਸਾਹਿਤਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਭਾਸ਼ਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਾਟ-ਟੋਲੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਮਰਸ਼ਲ ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਨਾਟ-ਮੰਡਲੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਮੰਚਨ ਦੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਅਤੇ ਵੀਡੀਓ ਕੈਸਟਸ ਬਣਾ ਕੇ ਸਸਤੇ ਮੁੱਲ ਉੱਤੇ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਸਾਮੱਗਰੀ ਵਜੋਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ 9 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਅਨੇਕਾਂ, ਨਾਟਕਾਂ, ਨਾਵਲਾਂ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੀਡੀਓ ਕੈਸਟਸ ਨੂੰ ਲੈਸਨ-ਏਡਜ਼ (Lesson Aids) ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਕੇ ਦਸਵੀਂ, ਗਿਆਰਵੀਂ ਤੇ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਰੋਚਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਾਟਕ, ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵੀਡੀਓ ਕੈਸਟਸ ਤੇ ਕਾਮੈਂਟਰੀਜ਼ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਨਾਟਕ, “ਜੂਲੀਅਸ ਸੀਜ਼ਰ” (ਦਸਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲਈ), ‘ਮੈਕਬੈਥ’ ਤੇ ‘ਰੋਮੀਓ ਐਂਡ ਜੂਲੀਐਟ’ (ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲਈ) ਅਤੇ ‘ਟੇਮਿੰਗ ਆਫ ਦਾ ਸ਼ਰੂ’, ‘ਹੈਮਲੈਟ’ ਤੇ ‘ਮੱਈਅਰ ਫਾਰ ਮੱਈਅਰ’ (ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲਈ) ਆਦਿ ਜੋ ਉੱਜ ਬੜੇ ਔਖੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਏਡਜ਼ ਨਾਲ ਸੌਖੇ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਧਰ ਤਜਰਬਾਤੀ ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਵੀਡੀਓ ਕੈਸਟਸ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਵਲਾਂ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੀ।

ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ, ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ, ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਆਰਟਸ ਕੌਂਸਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਕਮਰਸ਼ਲ ਅਤੇ ਸ਼ੌਕੀਆ ਨਾਟ-ਟੋਲੀਆਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਥੀਏਟਰ ਵਿਭਾਗ ਲਈ

ਤਾਂ ਤਜਰਬਾਤੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਵੀਡੀਓ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਮਜ਼ਮੂਨ ਬਣਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ ਨਾਟਕ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤੇ ਸੌਖ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕੇਗੀ, ਉੱਥੇ ਉਹ ਨਾਟਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਜ ਤਕ ਮੰਚ ਦਾ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ, ਵੀ ਖੇਡੇ ਜਾ ਸਕਣਗੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਰਸਾ ਅਮੀਰ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।

ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਵਿਆਹਾਂ ਸ਼ਾਦੀਆਂ, ਜਨਮ-ਦਿਨਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੀਡੀਓ-ਫਿਲਮਾਂ ਬਣਾਉਣ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਫੋਟੋਗਰਾਫਰਾਂ ਤੋਂ ਬਣਵਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਬੜੀ ਹੇਠੀ ਤੇ ਨਮੋਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਉਪਰੋਕਤ ਅਦਾਰੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਹੱਥ ਧਰ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣ।

ਜੇ, ਇੰਜ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਵੇ ਤਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਅੱਜ ਵੀਡੀਓ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਕੁਲੈਕਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀਡੀਓ ਫਿਲਮਾਂ ਵੀ ਕੁਲੈਕਟ ਕਰਨਗੇ। ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ, ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ, ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਅੱਜ ਕੇਵਲ ਹਵਾਲਾ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਨਾਟਕਾਂ, ਨਾਵਲਾਂ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੀਡੀਓ ਫਿਲਮਾਂ ਵੀ ਆਮ ਮਿਲ ਸਕਣਗੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡਾ ਅਜੋਕਾ ਨਾਟਕ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ, ਸਗੋਂ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਲੱਭ ਹੋਵੇਗਾ।

3.

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਆਧਾਰ ਜਾਂ ਮਾਪ-ਦੰਡ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ।

ਸਾਡੇ ਆਲੋਚਕ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਵਾਰਤਕ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੁਝ ਫੇਰ ਬਦਲ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤਰੋੜ ਮਰੋੜ ਕੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਉੱਪਰ ਢੁਕਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਾਂ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਟੀ.ਐਸ. ਐਲੀਅਟ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ-ਆਲੋਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਟੁਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪੱਛਮ ਦਾ ਅੱਜਵਾਂ ਨਾਟਕ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, ਅੱਜ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀਆਂ ਵਿਕਸਿਤ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਟੀ.ਐਸ. ਐਲੀਅਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਚੁੱਕਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੰਚਣ ਲਈ ਸਿਨਮਾ, ਵੀਡੀਓ, ਟੀ.ਵੀ. ਤਕਨੀਕ, ਕੰਪਿਊਟਰੀ ਜੁਗਤਾਂ, ਦਰਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ (Visuals)

ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਰੇਡੀਓ, ਟੇਟਲ ਥੀਏਟਰ, ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੇ ਧੁਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬੜਾ ਜੱਟਿਲ, ਰਸਿਕ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਮੰਚ-ਸੱਜਾ, ਵੇਸ਼-ਭੂਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਜਿੱਥੇ ਅਜੋਕਾ ਨਾਟਕ ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਸਮੂਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਚੇਤ ਤੇ ਅਮੂਰਤ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ ਤੇ ਅਭਿਅੰਜਨਾਵਾਦੀ ਆਦਿ ਹੋਰ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਅਜੋਕੇ ਥੀਏਟਰ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਰੂਪ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ-ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਲ ਯੋਗ ਕਦਮ ਪੁੱਟਣ ਲਈ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਸਹਾਈ ਹੋਣਗੇ।

ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਇਹ ਯਤਨ ਸਫਲ ਸਮਝਾਂਗਾ, ਜੇ ਕੋਈ ਨਾਟ-ਮੰਡਲੀ ਏਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਤ੍ਰੈ-ਲੜੀ ਦਾ ਯੋਗ ਮੰਚਨ ਕਰੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵੀਡੀਓ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਸੰਭਵ ਬਣਾ ਸਕੇ।

-ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ

(“ਸੂਰਜ ਨਾਟਕ” ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚੋਂ)

ਪੰਨੇ 226 ਤੋਂ 229

ਪੁਸਤਕ : ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਲੋਕ (ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ-2008)

ਲੇਖਕ ਤੇ ਸੰਪਾਦਕ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਭਾਰਤ

ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢ ਅਤੇ ਅੰਤ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਆਲੋਚਨਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕੇਂਦਰਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨਾਟਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਾਂ ਸੈਟਿੰਗ ਦਾ ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿੱਚ ਫੈਲਦੇ ਅਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਭ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਇਕ ਅੰਗ ਹੀ ਹਨ। ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਦਰਭਗਤ ਕਾਰਜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਚ-ਸੰਕੇਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਲਈ ਯੋਗ ਥੀਏਟਰੀ ਮਾਹੌਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਟਿੰਗ, ਸਪਾਟ ਲਾਈਟਸ, ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਦਾ ਪਰਦਾ ਵੇਸ-ਭੂਸ਼ਾ ਅਤੇ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਿਲ ਕੇ ਇਸ ਥੀਏਟਰੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਉਸਾਰਦੇ ਅਤੇ ਉਸ 'ਚੋਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਜਾਂ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ, ਅੰਤਮ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਥੀਏਟਰੀ ਕਾਰਜ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। 'ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ' ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਗੋਲੀ ਖਾ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਬਹੁਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅੰਤ ਮਿਥ ਕੇ ਬੜੇ ਗਲਤ ਅਰਥ-ਨਿਰਣੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਥੀਏਟਰੀ ਕਾਰਜ ਮੁੱਖ-ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਗੋਲੀ ਖਾ ਕੇ ਸੌਂ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚਤਾ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਥੀਮਿਕ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਲੇ ਤੇ ਚਿੱਟੇ ਮੱਥੇ ਹਰਕਤ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਦੇ ਪਰਦੇ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਹਲਚਲ ਮਚਦੀ ਹੈ। ਪਿਛੋਕੜ 'ਚੋਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਉਭਰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਮਸਖਰਾ ਪਾਤਰ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਆਦਿ ਅਤੇ ਅੰਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੌਰਾਨ ਯੋਗ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤਕਨੀਕੀ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਥੀਏਟਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਪੁੱਢ ਬਾਲਗਾਂ ਦਾ ਇਹ ਐਪਿਕ ਥੀਏਟਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਜਣੇ-ਖਣੇ ਦੇ ਥੀਏਟਰ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖੇ ਸੈ-ਕਥਨ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਆਲੋਚਕ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਅਵਸਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਯੋਗ ਥੀਏਟਰੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਉਸਾਰ ਕੇ ਅਰਥਪੂਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਣਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਕੋਲ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਹੀ ਥੁੜ੍ਹ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਮੈਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ 'ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ' ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਤੇ 'ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ' ਦਾ ਅੰਤ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਤਾਂਕਿ ਮੇਰੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਦੀ ਸੰਦਰਭਗਤ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋ ਸਕੇ।

“ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ” ਦਾ ਆਰੰਭ

ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਹਨੇਰਾ ਹੈ, ਸ਼ੈਕਾਰ ਰੇਡੀਓ ਸਮੇਂ ਸਿਰ, ਅਲਾਰਮ ਵਾਂਗ, ਔਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ਵਾਦੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਾਰਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤ ਦੇ ਬੋਲ ਉੱਭਰਦੇ ਹਨ :

ਅੱਜ ਕੇਵਲ ਲੀਕਾਂ ਹੀ ਵਹੀਆਂ,
ਸ਼ਬਦ ਪਕੜ ਨਾ ਹੋਏ।
ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦਰ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੱਚ,
ਚੁੱਪ ਚੁਪੀਤਾ ਰੋਏ !
ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਉਦ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਸਨ,
ਵਿਦਿਆ-ਵੇਲੇ ਫਿਰ ਨਿਰਵਾਣੀ !
ਦਿਲ ਵਿਚ ਸੂਲਾਂ, ਜਿਹਨ 'ਚ ਫੋੜੇ,
ਅੱਖਾਂ ਪਾਣੀ ਪਾਣੀ !
ਤੇਰੀ ਵਿਥਿਆ ਅਲਫ਼ ਚਾਨਣੀ,
ਮੇਰੀ ਹੈ ਪਰਛਾਵਾਂ,
ਸੱਟ ਤੇ ਪੀੜ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਵਿਚ
ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਸਾਨੂੰ ਰਾਹਵਾਂ !
ਭਟਕੇ ਸਾਂ ਕਿ ਫੇਰ ਮਿਲਾਂਗੇ,
ਮਿਲੇ ਹਾਂ, ਫਿਰ ਭਟਕਣ ਲਈ !
ਰਾਹ ਪਾਟਣ ਚਾਹੇ ਉਲਟ ਦਿਸ਼ਾਈਂ,
ਤੁਰਦਾ ਕੌਣ ਰੁਕਣ ਲਈ ???
ਅੱਜ ਕੇਵਲ ਲੀਕਾਂ ਹੀ ਵਹੀਆਂ
ਸ਼ਬਦ ਪਕੜ ਨਾ ਹੋਏ।
ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦਰ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੱਚ,
ਚੁੱਪ ਚੁਪੀਤਾ ਰੋਏ।

ਗੀਤ ਦੇ ਅੰਤਮ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਮੰਜੇ ਉੱਤੇ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਕਵੀ ਪਾਸਾ ਲੇਂਦਾ ਹੋਇਆ ਟੇਬਲ ਲੈਂਪ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਮੰਜੇ ਉੱਤੇ, ਹੇਠਾਂ ਲੱਤਾਂ ਲਮਕਾ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਤ ਦੀ ਪੀਤੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਅਸਰ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਉਸ ਉੱਤੇ ਸਾਫ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਪਾਟਲਾਈਟ ਅੱਖ ਬਣੀ ਇਸ ਇਕ ਬੈਂਡ-ਰੂਮ ਦੀ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰਲਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕਾਰੀਡੋਰ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਾਸ਼ਰੂਮ ਤੇ ਕਿਚਨ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਟੋਰ ਰੂਮ। ਕਿਚਨ ਦੇ ਕਾਊਂਟਰ ਅੱਗੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਡਾਈਨਿੰਗ ਹਾਲ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਵੱਡੇ ਮੇਜ਼ ਦੁਆਲੇ ਛੇ ਕੁਰਸੀਆਂ ਡੱਠੀਆਂ ਹਨ। ਡਾਈਨਿੰਗ ਹਾਲ ਕੋਲ ਕਾਰੀਡੋਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਵਾਲ ਟੂ ਵਾਲ ਲਿਵਿੰਗ ਰੂਮ (ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ) ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸੋਫਾ, ਤਿਪਾਈ ਤੇ ਕੁਝ ਸਟੂਲ ਪਏ ਹਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਕੰਧ ਨਾਲ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲਫ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਇਕ ਐਬਸਟ੍ਰੈਕਟ ਪੇਂਟਿੰਗ, ‘ਭਟਕਣ’ ਲਟਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੋਫੇ ਤੇ ਤਿਪਾਈ ਦੇ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਥਾਂ ਛੱਡ ਕੇ, ਇਕ ਪਲੰਘ ਡੱਠਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲਿਵਿੰਗ ਰੂਮ ਤੇ ਬੈਂਡਰੂਮ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਫੋਲਡਿੰਗ ਪਰਟੀਸ਼ਨ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਲੰਘ ਦੇ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਪਰਦੇ ਲਟਕ ਰਹੇ ਹਨ।

ਨੌਜਵਾਨ ਕਵੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਆਕੜ ਭੰਨਦਾ, ਉਬਾਸੀ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਦੇਹ ਛੁੱਡਦਾ ਹੋਇਆ, ਆਲਸ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਹੈਂਗਓਵਰ ਹੇਠੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ, ਡਾਈਨਿੰਗ ਟੇਬਲ, ਤਿਪਾਈ, ਸਟੂਲਾਂ ਤੇ ਫਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਸ਼ਰਾਬ, ਬੀਅਰ ਦੇ ਸੋਢੇ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਖਾਲੀ ਤੇ ਕੁਝ ਬਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਬਚੀ ਹੋਈ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਗਲਾਸ, ਚਾਹ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇ ਕੱਪ, ਪਤੀਲੇ, ਬਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਰੋਟੀਆਂ, ਹੋਰ ਭਾਂਡੇ ਤੇ ਸਿਗਰਟਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਲੀ ਡੱਬੀਆਂ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਬਿਖਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਐਸ-ਟ੍ਰੇ ਸੁਆਹ ਤੇ ਸਿਗਰਟਾਂ ਦੇ ਟੋਟਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਏਧਰ ਉਧਰ ਹੱਡੀਆਂ, ਸਿਗਰਟਾਂ ਦੇ ਟੋਟੇ, ਖ਼ਾਲੀ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ੇ, ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿਕਸੁਕ ਬਿਖਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਥੇ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਬੜੀ ਵਾਈਲਡ ਪਾਰਟੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਮੰਜੇ ਦੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਪਏ ਰੇਡੀਓ ਤੋਂ ਉਪਰੋਕਤ ਗੀਤ ਦੇ ਬੋਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਅਨਾਊਂਸਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ :

“ਹੁਣੇ ਤੁਸੀਂ ਸੁਰੇਸ਼ ਪੰਡਤ ਕੋਲੋਂ ਨੌਜਵਾਨ ਕਵੀ ਦਾ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਉ। ਲਓ ਹੁਣ ਇਸੇ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸੁਣੋ, ਨੌਜਵਾਨ ਕਵੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾ ‘ਬੋਧ-ਰੁੱਤ’ !”

ਰੇਡੀਓ 'ਚੋਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਉੱਭਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਵੀ ਬੁਰਸ਼ ਤੇ ਟੁਥਪੇਸਟ ਲੈ ਕੇ ਕਿਚਨ ਦੀ ਸਿੰਕ ਵਲ ਦੰਦ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਟੂਟੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਵਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੁਰੇਸ਼ ਪੰਡਤ ਦੇ ਬੋਲ ਉੱਭਰਦੇ ਹਨ :

ਬੁਚਕੀ ਚੁਕ ਕੇ ਜਿੱਧਰ ਜਾਵਾਂ,
ਤਨ ਨੂੰ ਟੁੱਕਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,
ਮਨ ਦੀ ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ !

(ਤਰੱਨਮ 'ਚ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦਾ ਤੇ ਆਂਗਿਕ ਅਭਿਨੈ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨੌਜਵਾਨ ਕਵੀ ਲਿਵਿੰਗ-ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ, ਆਸ ਪਾਸ ਬਿਖਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦਾ, ਕੁਝ ਚੁੱਕਦਾ ਤੇ ਕੁਝ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਅੰਦਰ ਕਰਤਾਰੀ ਰੌਅ ਫਿਰ ਦੌੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।)

ਵਾਂਗ ਅਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਬਣਿਆਂ,
ਦੇਸ਼, ਬਦੇਸ਼, ਨਗਰ, ਵਣ ਭੰਵਿਆਂ,
ਭੋਂ ਉੱਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਹੇਠਾਂ—
ਮੈਂ ਜਿਉਂ, ਭਰਮ-ਜਲਾਂ ਦਾ ਜਣਿਆਂ।
ਵਾਟਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ, ਪੈਰ ਗੰਵਾ ਕੇ,
ਜੂਨ ਬੇਗਾਨੀ, ਜਿੰਦ ਹੰਢਾ ਕੇ,
ਕੰਨੀ ਖ਼ਬਰ ਹੈ ਹਾਰੇ ਰਣ ਦੀ !
ਮਨ ਦੀ ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ !

(ਰੌਅ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਰੇਡੀਓ ਦਾ ਵਾਲਿਊਮ ਘਟਾਉਂਦਾ ਤੇ ਖੁਦ ਗਾ ਕੇ ਸੁਰੇਸ਼ ਪੰਡਤ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ)

ਤਨ ਨੇ ਜਿੰਨੇ ਜਿਸਮ ਹੰਢਾਏ,
ਮਨ ਨੇ ਓਨੇ ਬੋਝ ਉਠਾਏ,
ਹਰ ਨਾਤਾ ਇਕ ਪਰਬਤ, ਮਨ ਨੂੰ,
ਤਨ ਦੇ ਵਸਤਰ ਮੇਚ ਨਾ ਆਏ।
ਹਰ ਦੇਹ ਵਿੱਚ ਇਕ ਚੋਲਾ ਲਾਹ ਕੇ,
ਹਰ ਦੇਹ 'ਚੋਂ ਹੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਪਾ ਕੇ,

ਤਾਣੀ ਉਲਝੀ, ਸੁਲਝੇ ਮਨ ਦੀ !
ਮਨ ਦੀ ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ !

... ..

(ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦਾ, ਗਾਉਂਦਾ, ਚੁਟਕੀਆਂ ਵਜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਵੀ, ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਖਰੀ ਬੰਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰੇਡੀਓ ਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅੰਤਮ ਬੰਦ ਦੀਆਂ ਆਖਰੀ ਤਿੰਨ ਪੰਗਤੀਆਂ ਬੜੇ ਤਰੱਨਮ ਵਿੱਚ ਘੋਟ ਘੋਟ ਕੇ, ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਭਿਨੈ ਕਰਕੇ, ਤੌੜ ਕੇ, ਦੁਹਰਾ ਕੇ, ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।)

ਮੈਂ ਵਿੱਚ ਬੋਧ-ਰੁੱਤ ਉਦ ਆਈ,
ਸਗਲੀ ਉਮਰਾ ਖਰਚ ਗੁਆ, ਜਦ
ਬਣਵਾਸੀ ਗੱਲ ਆਪਣੇਪਨ ਦੀ
ਮਨ ਦੀ ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ !

... ..

(ਸੀਟੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹੀ ਧੁਨ ਕੱਢਦਾ, ਨ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਤੇ ਭਾਂਡੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਲੀ ਫੜਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾ 'ਗੈਪ' ਦੇ ਬੋਲ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ 'ਚੋਂ ਉੱਭਰਦੇ ਸਨ।)

ਆਵਾਜ਼
ਚਾਹ ਦੀ ਪਿਆਲੀ,
ਪਈ ਪਈ ਠੰਡੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

(ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੁਰ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਕਵੀ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਈ, ਤੇ ਹੁਣ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹੈ।)

ਕੱਲ੍ਹ ਵੀ ਇੰਜ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ,
ਵਿਸਕੀ ਦੇ ਗਲਾਸ ਵਿੱਚ, ਬਰਫ਼ ਦੇ ਟੁਕੜੇ
ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਪਿਘਲ ਗਏ ਸਨ।
ਫ਼ਾਇਰਪਲੇਸ 'ਚ ਅੱਗ, ਲਗਾਤਾਰ ਬਲਦੀ
ਤੇ ਟੀਨ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਮੀਂਹ ਮੁਸਲਾਧਾਰ

ਲਗਾਤਾਰ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।
ਕਮਰੇ ਦੇ ਖਾਲੀ ਸੌਫਿਆਂ ਵਿੱਚ,
ਬੈਠ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ
ਅਜੇ ਤਕ ਬਾਕੀ ਹਨ।

(ਤੁਕਾਂ ਵਿਚਲੇ ਕਾਰਜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ।)

ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ, ਤੇ ਫਰਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਪਗ-ਚਿੰਨ੍ਹ !

(ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ।)

ਨਿਰਜਿੰਦ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਜਿੰਦ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ !”

‘ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ’ ਦਾ ਅੰਤ

“ਲੜਖੜਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਔਰਤ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਡਿਗਦੀ, ਮਰਦ ਦੇ ਕੋਲ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਲੇਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਸੁੰਨਮਸਾਣ ਤੇ ਡੂੰਘੇ ਮੌਨ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੱਸਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਵਰਗੀ ਸੁੰਨਯਤਾ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਅਚਾਨਕ ਇਸ ਸਾਘਨ ਮੌਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਮੈਗਾਟਨ ਦੇ ਬੰਬ ਦੇ ਵਿਸਫੋਟ ਦਾ ਸੂਰ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਮਖੌਟਾ ਮੌਤ ਵਰਗਾ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਹਾਸਾ ਹੱਸਦਾ ਹੈ। ਕਬਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਰਕਤ ਹੁੰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਦੇ ਪਰਦੇ ਉੱਤੇ ਨਦੀ ਦੇ ਵਗਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ, ਵਗਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦਾ ਮਖੌਟਾ ਇਕ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਹਾਸਾ ਹੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਨੱਚਦਾ, ਹੱਸਦਾ, ਟੱਪਦਾ ਮਸਖ਼ਰਾ ਵੀ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਲੇ ਤੇ ਚਿੱਟੇ ਮਖੌਟਿਆਂ ਦੇ ਹਾਸੇ ਦੀ ਨਕਲ ਉਤਾਰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਦੇ ਪਰਦੇ ਉੱਤੇ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਸਿਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਨੀਆਂ ਕੁਝ ਉੱਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ। ਮੰਚ ਦੀਆਂ ਡੁੱਬਦੀਆਂ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਨਦੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਮਸਖ਼ਰੇ ਦਾ ਹਾਸਾ। ਸਿੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਉੱਕਰੇ ਹੁੰਦੇ ਜਿਹੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ‘ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ, ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ’ ਵਲ ਵੇਖ ਵੇਖ ਕੇ ਮਸਖ਼ਰਾ ਨੱਚਦਾ, ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰਦਾ ਤੇ ਹੱਸਦਾ ਹੈ।”

—ਫੇਡ ਆਉਟ—

ਪੰਨੇ 30 ਤੋਂ 36

ਪੁਸਤਕ : ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਲੋਕ (ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ-2008)

ਲੇਖਕ ਤੇ ਸੰਪਾਦਕ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਭਾਰਤ

‘ਮੰਚ ਨਾਟਕ’ ਦਾ ਸੂਤਰਧਾਰ : ਆਦਿ-ਕਥਨ (Prologue)

‘ਮੰਚ ਨਾਟਕ’ 1974 ਤੋਂ 1990 ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਨੌਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਥੀਮਕੀ ਤ੍ਰੈ-ਲੜੀ ‘ਸੂਰਜ ਨਾਟਕ’, (‘ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ’, ‘ਦਰ ਦੀਵਾਰਾਂ’ ਅਤੇ ‘ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ’) ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 1985 ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਮੰਚ ਲਈ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ‘ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ’ 1973 ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, 1974 ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ ਅਤੇ 1976 ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਟੈਕਸਟ ਕੇਵਲ-ਸੰਵਾਦਾਂ ਜਾਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਥਾਂ-ਪਰ-ਥਾਂ ਮੈਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮੰਚਣ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਚਣ, ਥੀਮਕੀ ਚੌਖਟੇ, ਪ੍ਰਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਸੰਬੰਧੀ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਕੋਲ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਵਰਗੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਪੂਰਨੇ ਪਾਏ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਵਰਗੇ ਅਵਾਂ-ਗਾਰਦ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਨੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਕਲਾ, ਮੰਚਣ, ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ, ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਥੀਏਟਰੀ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਬੁਲੰਦੀਆਂ ਵੱਲ ਤੋਰਿਆ, ਵਿਲੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਖਾਏ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਹਾਣ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਿਆਂ ਕੀਤਾ।

ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਡੇਰੀਆਂ ਆਸਾਂ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਲਘੂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਫਾਰਮੂਲਾ ਅਧਾਰਤ ਸੀਮਤ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਅਤੇ ਸੇਠੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਾਡੇ ਥੀਏਟਰ ਨੂੰ ਏਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਬਨਾਉਣਗੇ। ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਅਤੇ ਮੰਚ-ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰ ਕੇ ਅਜੋਕੇ ਪੱਛਮੀ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹਿਆਂ ਕਰੇ, ਇਹ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਆਸ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੀ ਜਣੇ ਖਣੇ ਦੀ ਥੀਏਟਰ-ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਪ੍ਰੋਫ ਬਾਲਗਾਂ ਦੇ ਐਥਿਕ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗਾਰਗੀ ਤੇ ਸੇਠੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨਗੇ। ਲੋੜ ਸੀ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਹਲਕੇ ਫੁਲਕੇ ਸਟੇਜੀ (ਸਟੇਜੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਮਅਰਥਕ) ਤੇ ਤਮਾਸ਼ਾ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰੋਫ ਤੇ ਬੌਧਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ, ਉੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਕਿ ਸਾਡਾ ਥੀਏਟਰ ਭਵਿੱਖ ਵੱਲ ਕੁਝ ਸਾਰਥਕ ਕਦਮ ਪੁੱਟ ਸਕਦਾ।

ਆਤਮਜੀਤ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਨਾਟ-ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਟ-ਵਿਧਾ ਸਮਝਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਖਾ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਪਰਹੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਨਾਟ/ਥੀਏਟਰ-ਵਿਧਾ ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਵਿਵਿਧ-ਮੁਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਸਮੇਂ ਤਕ ਲੇਖਕ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਉਸ ਦੇ ਰਚੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਕ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਗੁਣਵਾਚਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾ ਆਵੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਕਾਨਕੀ ਚੌਖਟਾ ਹੀ ਇਕ ਫਾਰਮੂਲੇ ਵਾਂਗ, ਉਸਦੀਆਂ ਆਗਾਮੀ ਨਾਟ-ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਚਨਹਾਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮਜੀਤ ਨਾਲ ਪੱਤਰ-ਵਿਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਨਾਟਕ ਤੇ ਥੀਏਟਰ ਬਾਰੇ ਅਕਸਰ ਬਹਿਸ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ, ਪਰ ਮਤਭੇਦ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਹਨ। ਥੀਏਟਰ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੀ ਜੋ ਧਾਰਨਾ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਲਿਖਿਆ ਨਾਟਕ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਮੀਖਿਆਤਮਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪੂਰਾ ਉਤਰਦਾ ਹੈ। ਉਤਰਨਾ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਵੀ ਹਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਵੀ।

ਸਮੱਸਿਆ ਉਦੋਂ ਖੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਥੀਏਟਰ ਜਾਂ ਨਾਟਕ ਉੱਤੇ ਢੁਕਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਲਿਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਗੱਡੇ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਕਾਰ ਉੱਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤੇ ਕਾਰ ਦੇ ਵਿਮਾਨ ਉੱਤੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੇਰਾ ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਬਹੁ-ਵਿਧਤਾ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਰੂਪ ਜਾਂ ਪੱਖ ਜਾਂ ਪਹਿਰਾਵਾ ਹੀ ਹੈ। ਤੂੰ ਕਮੀਜ਼, ਸਲਵਾਰ ਵਾਲੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਉੱਤੇ ਸਾੜੀ ਨਹੀਂ ਪਰਖ ਸਕਦਾ ਤੇ ਸਾੜੀ ਵਾਲੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਉੱਤੇ ਸਕਰਟ ਜਾਂ ਜੀਨ ਨੂੰ ਪਰਖਣਾ ਹਿਮਾਕਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਸ਼ੇਰ ਉੱਤੇ ਗਧੇ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਇਕ ਬਚਗਾਨਾ ਹਰਕਤ ਹੈ। ਆਤਮਜੀਤ ਅਤੇ ਉਸ ਜੈਸੇ ਹੋਰ ਨਾਟ-ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਏਸ ਪੱਖੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੀਖਿਆਤਮਕ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮਾਪਦੰਡ, ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ, ਉਸੇ 'ਚੋਂ ਹੀ ਖੋਜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪੂਰਵ-ਨਿਸ਼ਚਤ ਆਧਾਰਾਂ ਤੇ ਸੂਤਰਕ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਉੱਤੇ ਅਜੋਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਟਕ ਤਥਾ ਥੀਏਟਰ ਨੂੰ ਪਰਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇੰਜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਕੁਝ ਖੋਜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਵੋਗੇ, ਜੁ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਨਿਕਾਰਾਤਮਕ ਰੁਝਾਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਵੋਗੇ। ਤੁਹਾਡੀ ਆਲੋਚਨਾ ਰੱਦਣ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ 'ਚੋਂ ਉਹ ਕੁਝ ਖੋਜਿਆ ਜਾਵੇ, ਜੁ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਤਰ ਜਾਂ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਲੀਕ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰੋਢ ਬਾਲਗਾਂ ਦੇ ਥੀਏਟਰ ਉੱਤੇ 'ਜਣੇ ਖਣੇ ਦੇ ਥੀਏਟਰ' ਵਾਲੇ ਮਾਪਦੰਡ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਨਿੰਦਣਯੋਗ ਹੈ।

ਹਰ ਲੇਖਕ ਦਾ ਥੀਏਟਰ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦਰਸ਼ਕ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਸ਼ਕ-ਸਮੂਹ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੇਖਕ ਜੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਕ-ਸਮੂਹਾਂ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਧਰ ਦੇ ਨਾਟਕ ਰਚਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਐਸੇ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਰਸ਼ਕ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਬੋਧਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਰਟ-ਫਿਲਮਾਂ ਅਤੇ ਆਰਟ-ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਸਾਡੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੈ।

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਆਤਮਜੀਤ ਤੋਂ ਉਲਟ ਅਵਾਂ-ਗਾਰਦ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ-ਕਲਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ

ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਲੋਹਾ ਮਨਵਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਏਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਜਮ੍ਹੂਦ ਨੂੰ ਵੀ ਤੋੜੇ ਅਤੇ ਆਤਮਜੀਤ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਹੋਰ ਰੰਗ-ਕਰਮੀਆਂ ਦਾ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕਰੇ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਕਰਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੱਜਵੇਂ ਅਵਾਂ-ਗਾਰਦ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪਛੜ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜਵਾਂ ਪ੍ਰੋਢ ਨਾਟਕ ਪ੍ਰੋਢ ਤੇ ਬਹੁ-ਵਿਧ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਵੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਛੁਹਣ ਤੇ ਨਵੇਂ ਪੂਰਨੇ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਅਦਾਕਾਰਾਂ, ਤਕਨੀਸ਼ਨਾਂ ਤੇ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਆਮੀਨ !

-ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ

11 ਜੂਨ, 1992

(“ਮੰਚ ਨਾਟਕ” ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚੋਂ)

ਪੰਨੇ 207 ਤੋਂ 210

ਪੁਸਤਕ : ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਲੋਕ (ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ-2008)

ਲੇਖਕ ਤੇ ਸੰਪਾਦਕ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਭਾਰਤ

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਆਲੋਚਨਾ

1974 ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ 'ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਆਲੋਚਨਾ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਤਕ ਜੋ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਵੀ ਗਏ ਸਨ, ਉਹ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਚਿਤਵੇ ਹੀ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲਿਖੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਨਿਰੋਲ ਕਾਵਿ ਹਨ, ਕੁਝ ਨਾਟਕੀ ਕਾਵਿ, ਕੁਝ ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਛੰਦ-ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕਾਵਿ ਤੇ ਨਾਟ ਦਾ ਆਂਸ਼ਕ, ਵਿਖੰਡਤ ਅਤੇ ਅਪੂਰਨ ਸੁਮੇਲ।

ਜਿਸ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਪਰੰਪਰਾ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਯੋਗ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਆਸ ਕਰਨੀ ਹੀ ਇਕ ਭੁੱਲ ਹੈ।

ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ ਸਾਹਿਤ, ਸਦਾ ਹੀ ਸਮੀਖਿਆ ਲਈ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਜਾਂ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਰਿਹਾ ਹੈ ! ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਪਹਿਲਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਲਈ ਯੋਗ ਸਮੀਖਿਆਤਮਕ ਪਰੰਪਰਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ। ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬਹੁ-ਵਿਧਤਾ ਸਮੀਖਿਆਤਮਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁ-ਵਿਧ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਵਧੇਰੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਬਦਕ ਫੇਰ-ਬਦਲ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਅਟਕਲ ਪੱਚੂ, ਕਿਆਸ ਆਰਾਈ ਅਤੇ ਸੀਮਤ ਜਿਹੀ ਨਿੱਜੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਥੋਹੜੇ ਬਹੁਤੇ ਫੇਰ ਬਦਲ ਨਾਲ ਗੱਦ-ਨਾਟਕੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਹੀ ਵਰਤ ਲਏ ਹਨ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਪੱਛਮ

ਵਿੱਚ ਟੀ.ਐਸ. ਐਲੀਅਟ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ, ਢੇਰ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਏਸ ਚਾਰ-ਦਿਸ਼ਾਵੀਂ ਅੱਜਵੇਂ ਐਥਿਕ ਥੀਏਟਰ ਉੱਤੇ ਢੁਕਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਲਈ ਮੇਰੇ ਥੀਏਟਰ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਈ ਅੱਜ ਤਕ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਹੀ ਪਰਸਪਰ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਨੌਜਵਾਨ ਆਲੋਚਕ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਖੋਜਾਰਥੀ ਇਸ ਕੱਚੀ ਸਮੱਗਰੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰੋਫ ਬਾਲਗਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਐਥਿਕ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਯੋਗ ਅਤੇ ਨਿਆਏ ਯੁਕਤ ਮੁਲਾਂਕਣ ਲਈ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਬੱਝੇ ਇਕਸਾਰ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਤ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਸਾਰ ਸਕਣ।

ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਕੇਵਲ ਪੜ੍ਹੰਦਰ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਸਗੋਂ ਅਵਾਂਗਾਰਦ ਰੰਗ-ਕਰਮੀਆਂ ਦੀ ਲਗਨ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਇਕ ਜਿਉਂਦਾ-ਜਾਗਦਾ ਥੀਏਟਰ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੇ ਐਸੇ ਬਹੁ-ਵਿਧ ਨਵੀਨ ਝੁਕਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਮੀਖਿਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਸੰਦ ਘੜੀਏ, ਬਣਾਈਏ, ਲੱਭੀਏ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕਰੀਏ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਵੀ ਬੜੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਇਕਹਿਰੀ ਜਿਹੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਥੀਏਟਰ ਲਗਭਗ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸ਼ੌਕੀਆ ਨਾਟ-ਮੰਡਲੀਆਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸਟੇਜੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ-ਅੰਤਰ ਚੱਲਦੇ ਸਟੇਜੀ ਨਾਟਕ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਣੇ-ਖਣੇ ਦਾ ਨਾਟਕ ਜਾਂ ਥੀਏਟਰ ਆਖਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੀ ਪੱਧਰ ਬਹੁਤ ਹੌਲੀ ਅਤੇ ਬਣਤਰ ਫਾਰਮੂਲਾ-ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਮੰਤਵ ਕੇਵਲ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਖੱਟਣਾ ਤੇ ਜਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਨਾਟ-ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਨਾਮ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਸਸਤੀ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੰਗਕਰਮੀਂ ਨਾਟਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝੌਤਾਕਾਰੀ ਰੁਚੀ ਲੈ ਆਂਦੀ ਹੈ, ਜੁ ਗੰਭੀਰ, ਬੌਧਕ, ਪ੍ਰੋਫ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਜਟਿਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮਾਨਅੰਤਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁ-ਵਿਧ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ ਵਲਾਂ ਅਣਗਹਿਲੀ ਵਰਤ ਰਹੀ ਹੈ।

ਜਣੇ ਖਣੇ ਦੀ ਥੀਏਟਰ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਇਹ ਰੰਗਕਰਮੀਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਝੁਕਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਵਧੇਰੇ ਆਲੋਚਕ ਜਿੱਥੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ, ਉਥੇ ਇਹ ਕੰਮ-ਚਲਾਊ ਤੇ ਚਾਲੂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੂੰਝਾ ਫੇਰੂ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਹ ਲੋਕ ਗੁੱਟਬੰਦੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ। ਸੁੱਧ, ਸੰਤੁਲਤ, ਸਰਬਾਂਗੀ, ਇਕਸਾਰ,

ਨਿਆਏਯੁਕਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵਚਨ-ਬੱਧਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਇਸ ਸਾਜਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਮਾਹੌਲ ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਚਾਨਣ ਪਾਉਣ ਲਈ ਏਥੇ ਮੈਂ ਨੌਜਵਾਨ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਤੇ ਰੰਗਕਰਮੀਂ ਆਤਮਜੀਤ ਦੇ 8 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1988 ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਲਾਂ ਲਿਖੇ ਇਕ ਪੱਤਰ 'ਚੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਟੂਕ ਦੇਣੀ ਉਚਿਤ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ :

“ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਵੱਡੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ਰਾਰਤ ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ? ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਰੁੱਪਬਾਜ਼ੀ ਤੋੜਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਹਾਂ, ਆਪਾਂ ਏਨੇ ਕੁ ਵੱਡੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਸਕੀਏ।”

ਇਸ ਖਿਮਾਂ-ਭਾਵਨਾ ਪਿੱਛੇ ਅਜੋਕੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਤੇ ਰੰਗਕਰਮੀਂ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤਾਕਾਰੀ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨਤਾ, ਗੁੱਟਬੰਦੀ, ਪੱਖਪਾਤ, ਇਕਪਾਸੜ ਨਿੰਦਾ ਜਾਂ ਉਸਤਤ, ਸ਼ਰਾਰਤ, ਅਨੈਤਿਕ ਸਾਹਿਤਕ ਸਿਆਸਤ ਜਾਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਅਤੇ ਐਸੀਆਂ ਹੀ ਹੋਰ ਨਿਕਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਟ-ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਸਭ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ੈ-ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਡਟ ਕੇ ਸਟੈਂਡ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

ਆਤਮਜੀਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸੇ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁਣ ਤਕ ਨਾਟਕ ਸਮਝ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਏ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਚੋਲੇ ਗਏ ਅਨਾਟਕਾਂ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਨਾਟਕ ਸਟੇਜ ਲਈ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਸ ਦੀ ਫਾਰਮ ਨਾਟਕ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੈ ? ਖੇਡਿਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਨਾ, ਪਰ ਖੇਡਣ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸੰਵਾਦ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਨਿਬੰਧ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁ-ਚਰਚਿਤ, ‘ਕਲਾਕਾਰ’!”

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਥੀਏਟਰ ਬਣਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਜਾਂ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਸੰਵਾਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਚਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ ? ਕੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੈ?

ਨਵੇਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਤੇ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਸਿਆਣੇ ਪਾਠਕ ਤਾਂ ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਗੱਦ ਨਾਟਕ-ਆਲੋਚਨਾ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ-ਆਲੋਚਨਾ ਤੋਂ, ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਮਸਾਂ ਗੋਹੜੇ 'ਚੋਂ ਪੂਣੀ ਹੀ ਛੋਹੀ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣਗੇ ?

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਇਕ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸੁਲੱਭ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਥੀਏਟਰੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਲੋਚਕ ਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਬੱਝੇ, ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦੀ ਆਸ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ?

ਨਾਟਕ, ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਸ਼ਬਦ ਸਮ-ਅਰਥਕ ਹਨ। ਜਿਸ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਥੀਏਟਰ ਬਣਨ ਜਾਂ ਮੰਚਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਜਾਂ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਆਖਣਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਤੇ ਮੰਚ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ, ਧੜਕਨ ਤੇ ਦਿਲ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਸਾਹ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰ ਉਹ ਲਿਖਤ ਜੁ ਥੀਏਟਰੀ, ਯੂਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮੰਚਤ ਹੋ ਜਾਏ, ਇਕ ਉੱਚ ਪਾਏ ਦਾ ਨਾਟਕ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਜਾਂ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਜੁ ਕੁਝ ਅੱਜ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪੱਧਰ ਆਮਿਆਨਾ ਅਤੇ ਕਿੰਤੂ-ਜਨਕ ਹੈ। ਜਨ-ਪਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਫਾਰਮੂਲੇ ਵਿੱਚ ਬੱਝੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਪ੍ਰੋਫ ਅਤੇ ਬੋਧਕ ਥੀਏਟਰ ਤੋਂ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨਿਖੇੜਨਾਂ, ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪੰਨੇ : 27 ਤੋਂ 30

ਪੁਸਤਕ : ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਲੋਕ (ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ-2008)

ਲੇਖਕ ਤੇ ਸੰਪਾਦਕ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਭਾਰਤ

ਮੇਰਾ ਨਾਟਕੀ ਸਫਰ

ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਵਲ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ : ਇਕ ਅਭੁੱਲ ਯਾਦ

1965-66 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਟ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ (ਟੀ.ਵੀ.) ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ (ਰੇਡੀਓ) ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀ-ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਏਥੇ ਕਵਿਤਾ-ਪਾਠ ਤੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਹੁੰਦੇ। ਨਵੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਰੀਵੀਊ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਾਰਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਦਾਰੂ ਪਾਣੀ ਲਈ, ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਚੋਖਾ ਸੇਵਾਫਲ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਤੋਂ 'ਕਵਿਤਾ ਪਾਠ' ਜਾਂ ਰੀਵੀਊ ਪ੍ਰਸਾਰਤ ਕਰਨਾ, ਇਕ ਵਕਾਰੀ ਕੰਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਕਵੀਆਂ, ਗਾਇਕਾਂ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਯਰਾਨੇ ਵੀ ਏਥੇ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀ ਗਿਰਜਾ ਕੁਮਾਰ ਮਾਥੁਰ ਵੀ, ਏਥੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਰਹਿ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਬਾਨੀ ਤੇ 'ਤਾਰ ਸਪਤਕ' ਪੁਸਤਕ ਲੜੀ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ, ਕਵੀ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ, ਅਗੇਯ ਨੇ, ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ, ਗਿਰਜਾ ਕੁਮਾਰ ਮਾਥੁਰ ਨੂੰ, ਥਾਪੀ ਦੇ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਸੰਕਲਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਸੀ।

60ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਤੇ ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹਸਰਤ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ, ਮਾਥੁਰ ਨੇ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ, ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਆਯੋਜਿਤ, ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਗੋਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਭਾਸ਼ਣ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਬੜੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ। ਅਜਿਹੀ ਚਰਚਾ, ਗੰਭੀਰ ਬਹਿਸਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਕੋਫੀ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਆ ਧਮਕਦੀ। ਕੋਫੀ ਹਾਊਸ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ

ਵਿਚ, ਸਾਹਿਤਕ ਗਤੀ-ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਐਸਾ ਮਿਲਣ-ਥਾਂ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਸਭ ਭੁੱਲੇ ਭਟਕੇ ਲੇਖਕ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸਪਤਾਹ-ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਕੌਫ਼ੀ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਾਂ ਕਿ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਆ ਧਮਕਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਰਵੀ ਯਾਰ ! ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਨਾਟਕੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਧੁਨੀ-ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਕੇ, ਮੈਂ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਸਕਾਂ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਵਾਇਤੀ ਕਵਿਤਾ-ਪਾਠਾਂ ਤੋਂ ਬੋਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਕਰਨਾ ਤੇ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ! ਕੀ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕੇਂਗਾ ?”

ਮੈਂ, ਜਕੇ ਤਕੀ ਵਿਚ, ਸੇਠੀ ਨੂੰ ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਬੱਸ ਵਿਚ, ਤਲਵਣ ਵਾਪਸ ਪਰਤਦਿਆਂ, ਇਹ ਨਾਟਕੀ ਕਵਿਤਾ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਹਨ ਉੱਤੇ ਸਵਾਰ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ, ਦਿਮਾਗ ਉੱਤੇ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕੁਝ ਕੌੜੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਦ-ਗੁਸਿਤ ਸੱਚ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨਾਟਕੀ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਕ੍ਰਿਰਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਮਾਨਸਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚੋਂ, ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਨਾਟਕੀ ਕਵਿਤਾ, “ਮੈਂ ਕਿਸ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਭਟਕ ਰਿਹਾ ?” ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਸੇਠੀ ਨੇ ਬੜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਾਰਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ।

ਇਹ ਕਵਿਤਾ, ਜਨਵਰੀ, 1967 ਵਿਚ ਕੀਨੀਆਂ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ “ਮੌਨ ਹਾਦਸੇ” ਵਿਚ ਛਪ ਕੇ, ਉਚੇਚੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੀ।

ਕੀਨੀਆਂ ਤੋਂ ਇਮੀਗਰੇਸ਼ਨ ਲੈ ਕੇ, 14 ਦਸੰਬਰ, 1974 ਨੂੰ ਮੈਂ ਕੈਨੇਡਾ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਏਥੇ ਆ ਕੇ, 1980 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੂਸਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ “ਦਰ ਦੀਵਾਰਾਂ” (1981) ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਇਹ ਨਾਟਕੀ ਕਵਿਤਾ ਮੇਰੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ, ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਬੈਠੀ। ਕਿੰਨਾਂ ਸਫ਼ਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੇ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਲ—ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਕੀਨੀਆਂ ਤੇ ਕੀਨੀਆਂ ਤੋਂ ਕੈਨੇਡਾ ਤਕ ਦਾ।

1981 ਵਿਚ ਛਪੇ, ਆਪਣੇ ਇਸ ਦੂਜੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ “ਦਰ ਦੀਵਾਰਾਂ” ਦਾ ਅਰੰਭ, ਮੈਂ ਇਸੇ ਨਾਟਕੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ, ਇਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਨਾਟਕੀ ਵਿਓਂਤ ਵਿਚ, ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਿਤ ਕਰ ਕੇ ਕੀਤਾ।

ਪੇਸ਼ ਹੈ ਇਕ ਅਭੁੱਲ ਯਾਦ, ਇਹ ਨਾਟਕੀ ਕਵਿਤਾ :

ਮੈਂ ਕਿਸ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਭਟਕ ਰਿਹਾ ???

ਕਵੀ : ਮੈਂ ਕਿਸ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਭਟਕ ਰਿਹਾ ?
ਮੈਂ ਕਿਸ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਭਟਕ ਰਿਹਾ ??

ਇਸ ਨਗਰੀ ਰੁੱਖ ਹੈ, ਛਾਂ ਨਹੀਂ !
ਇਸ ਨਗਰੀ, ਸੜਕ ਬਿਨਾਂ ਮੰਜ਼ਲ,
ਇਕ ਗੋਰਖਧੰਦੇ ਵਿਚ ਉਲਝੀ !

ਆਵਾਜ਼-1 : ਤੂੰ ਕਿਸ ਮੰਜ਼ਲ ਦਾ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ?
ਤੂੰ ਕਿਹੜੀ ਛਾਂ ਦਾ ਮੁਤਲਾਸ਼ੀ ?

ਕਵੀ : ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਲ ਦਾ,
ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਛਾਂ ਤੋਂ ਡਰ ਆਵੇ !

ਮੇਰੀ ਹੌਂਦ ਗਈ ਹੈ ਪਰਛਾਵੀਂ,
ਮੇਰੇ ਕੰਬਦੇ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਥਿੜਕਣ,
ਪਈ ਆਪਣੀ ਤੋਰ ਤੋਂ ਕਤਰਾਵੇ !

ਪਰ ਦੂਰ ਨਜ਼ਰ ਦੀ ਸੀਮਾਂ 'ਤੇ,
ਕੋਈ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਮੰਜ਼ਲ ਖਿੱਚ ਪਾਵੇ !

ਨਾ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇ, ਨਾ ਕੋਲ ਆਵੇ !
ਕੋਈ ਅਜਨਬੀ 'ਵਾਜ਼ ਪਈ ਆਵੇ !

(ਪਿਛੋਕੜ 'ਚੋਂ ‘ਅਨਾਰਕਲੀ’ ਫਿਲਮ ਦੇ, ਗੀਤ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਬੋਲ ਗੂੰਜਦੇ ਹਨ)

‘ਆ ਜਾ, ਅਬ ਤੋ ਆ ਜਾ,
ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਕੇ ਖਰੀਦਾਰ,
ਅਬ ਤੋ ਆ ਜਾ !’

ਕਵੀ : ਮੈਂ ਤੁਰਾਂ, ਤਾਂ ਉਲਝਾਂ ਮੋੜਾਂ ਵਿਚ,
ਜਾਂ ਬੰਦ ਗਲੀ ਦੀਆਂ ਸੌੜਾਂ ਵਿਚ !

ਮੇਰੇ ਕਦਮ ਰੁਕਣ, ਤਾਂ ਪੁੱਜ ਜਾਵਣ,
ਆਪਣੇ ਹੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਔੜਾਂ ਵਿਚ !

ਆਵਾਜ਼-1 : ਤੂੰ ਸਘਨ ਨਗਰ ਵਿਚ ਕਿੰਜ ਕੱਲਾ ?
ਕਿੰਜ ਭਰੀ ਭੀੜ ਵਿਚ ਸੱਖਣਾ ਤੂੰ ?

ਕੋਈ ਹੀਲਾ ਕਰ, ਕੋਈ ਜੁਗਤ ਬਣਾ,
ਲੱਭ ਘਰ ਕੋਈ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਦਰਵਾਜ਼ਾ !

ਕਵੀ : ਏਥੇ ਘਰ ਹਨ, ਪਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨਹੀਂ !
ਏਥੇ ਚਿਹਰੇ ਹਨ, ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ
ਤੇ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਾਣ ਨਹੀਂ-
ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ, ਧਰਵਾਸ ਨਹੀਂ !

ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਬੋਝ ਜਿਹਾ,
ਮੈਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਜੂਝ ਰਿਹਾ !

ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਮੇਰੀ ਕਾਰ ਵਲੀ,
ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ 'ਚ ਘਿਰਿਆ ਹਾਂ !

ਨਾ ਹਮਦਰਦੀ, ਨਾ ਹਮਰਾਹੀ !

ਮੈਂ ਕੱਲਾਂ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਸੱਖਣਾ ਹਾਂ,
ਹੈ ਕੌਣ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਅਪਣਾਵੇ ???

ਆਵਾਜ਼-1 : ਕੋਈ ਹੀਲਾ ਕਰ, ਕੋਈ ਜੁਗਤ ਬਣਾ,
ਤਕ ਸੂਰਜ ਸਿਰ 'ਤੇ ਚਮਕ ਰਿਹਾ-
ਨਾ ਨਜ਼ਰ ਚੁਰਾ, ਨਾ ਨਜ਼ਰ ਚੁਰਾ,
ਨਾ ਨਜ਼ਰ ਚੁਰਾ !!!

ਕਵੀ : ਮੇਰੀ ਰਚਨਾ ਅੰਦਰ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ,
ਨਾ ਚਾਨਣ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੋਈ !
ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਤੱਕਾਂ, ਤਾਂ
ਮੈਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਟੁੱਟ ਜਾਵਾਂ :

ਆਵਾਜ਼-2 : ਤੂੰ ਕੱਲਾ ਕਾਰਾ ਰਾਹੀ ਹੈਂ,
ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਆਪ ਤਬਾਹੀ ਹੈਂ !

ਆਵਾਜ਼-3 : ਤੂੰ ਕੁਹਜਾ, ਅੰਦਰੋਂ ਮਧਰਾ ਹੈਂ,
ਤੂੰ ਸੱਖਣਾਂ, ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੈਂ !

ਆਵਾਜ਼-4 : ਤੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰੇਤ ਦਾ ਸਾਇਆ ਹੈ,
ਤੂੰ ਸਵੈ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ !

ਆਵਾਜ਼-1 : ਇਸ ਨਗਰੀ ਤੇਰਾ ਮੀਤ ਨਹੀਂ,
ਇਸ ਨਗਰੀ ਤੇਰੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨਹੀਂ !

ਨਾ ਮੰਜ਼ਲ, ਨਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਤੇਰਾ ...
ਜਾ ਦੂਰ ਚਲਾ ਜਾ, ਦੂਰ ਚਲਾ ਜਾ,
ਦੂਰ ਚਲਾ ਜਾ !!!

ਕਵੀ : ਮੈਂ ਤੁਰਾਂ, ਤਾਂ ਉਲਝਾਂ ਮੋੜਾਂ ਵਿਚ,
ਜਾਂ ਬੰਦ ਗਲੀ ਦੀਆਂ ਸੌੜਾਂ ਵਿਚ !
ਮੇਰੇ ਕਦਮ ਰੁਕਣ, ਤਾਂ ਪੁੱਜ ਜਾਵਣ,
ਆਪਣੇ ਹੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਔੜਾਂ ਵਿਚ !

ਮੈਂ ਕਿਸ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਭਟਕ ਰਿਹਾ ?
ਮੈਂ ਕਿਸ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਭਟਕ ਰਿਹਾ ??
ਮੈਂ ਕਿਸ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਭਟਕ ਰਿਹਾ ???

(ਆਨ ਲਾਈਨ ਵੈੱਬ-ਮੈਗਜ਼ੀਨ “ਪੰਜਾਬੀ ਆਰਸੀ”
(www.punjabiaarsi.blogspot.com),
ਵਿਚ 14 ਮਾਰਚ, 2011 ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ)

ਮੇਰਾ ਨਾਟਕੀ ਸਫ਼ਰ

ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕ “ਕਮਲਾ ਕੁਮਾਰੀ” ਦਾ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਇੱਕੋ ਸਾਲ ਭਾਵ 1937 ਦਾ ਹੈ। 1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਚਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੌਕੀਆ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਾਟ-ਮੰਡਲੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨੌਰਾ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ, ਆਈ.ਸੀ. ਨੰਦਾ ਦੇ ਯਤਨ ਨਾਲ, ਨਾਟਕ-ਮੰਚਨ ਦੇ ਇੱਕਾ ਦੁੱਕਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੀਮਤ ਦਾਇਰੇ ਵਾਲੇ ਯਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਏ, ਪਰ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਮੰਚ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਲਹਿਰ ਉਤਪੰਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਤਕ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਏਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਮੰਚ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰੰਪਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉੱਜ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਕ ਸਫਲ ਨਾਟਕਕਾਰ ਬਣਨ ਵਾਲਾ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਮਰੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਦਾ ਹੀ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ ਸੀ।

ਏਥੇ ਮੇਰੇ ਮੁੱਢਲੇ ਨਾਟਕੀ ਅਨੁਭਵ ਫਿਲਮੀਂ ਪਰਦੇ ਦੇ ਨਾਟਕ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸਨ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮੈਂ ‘ਡਾਕਟਰ ਕੋਟਨਸ ਦੀ ਅਮਰ ਕਹਾਣੀ’, ‘ਬੈਰਮ ਖਾਨ’ ਅਤੇ ‘ਨਮਸਤੇ ਜੀ’ ਆਦਿ ਫਿਲਮਾਂ ਵੇਖੀਆਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਬਾਦਕ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ।

1947 ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਜਗਤਪੁਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆ ਟਿਕਿਆ। ਏਥੇ ਆਣ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਯਾਨ ਵਿਚ ਜੀਵੰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਨਾਟਕੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਿੱਧਾ ਵਾਹ ਪਿਆ।

ਨਕਲਾਂ, ਰਾਸਾਂ, ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਤੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਅਖਾੜੇ, ਨਟਾਂ ਦੇ ਖੇਡ, ਬਾਜ਼ੀਗਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਜ਼ੀਆਂ, ਗਿੱਧਾ, ਭੰਗੜਾ, ਜੁਗਨੀ, ਜਾਗੋ, ਕਵਾਲੀਆਂ,

ਢੋਲਾ, ਮਾਹੀਆ, ਰਾਮਲੀਲਾ ਦੇ ਸ੍ਰਾਂਗ ਅਤੇ ਨੌਟਕੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਥੀਏਟਰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਵੇਂ ਸਾਖਸ਼ਾਤ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਕੋਈ ਕੁੜੀ ਚੁੰਨੀ ਦੀ ਪੱਗ ਬਣਾ ਕੇ ਮਾਹੀਏ ਦੇ ਦੋਗਾਨੇ ਵਿਚ ਅਭਿਨਯ-ਯੁਕਤ ਮੁਦ੍ਰਾਵਾਂ ਕਰਦੀ। “ਕੀਮਾਂ, ਮਲਕੀ” ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਲੁੰਆਂ ਮੁੰਡਾ ਮੇਕਅੱਪ ਕਰਕੇ ‘ਮਲਕੀ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦਾ :

ਵੇ ਤੂੰ ਕੀਮਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਮਲਕੀ
ਤੇਰੀ ਖਾਸ ਜਨਾਨੀ ਵੇ
ਤੂੰ ਤੇ ਸਿਰ ਮੇਰੇ ਦਾ ਸਾਂਈਂ
ਕਰਾਂ ਜਾਨ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵੇ

ਚਾਰ-ਚਾਰ, ਪੰਜ-ਪੰਜ ਮੀਲ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਕਰਕੇ, ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਲੋਕਯਾਨਕ ਮਹਾਂ ਨਾਟ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਤੇ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਰੱਜ-ਰੱਜ ਕੇ ਮਾਣਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਯਾਨਕ ਮਨੋਰੰਜਕ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਖੁਸਰਿਆਂ ਤੇ ਡੂਮਾਂ ਜਾਂ ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੋਆਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਢਾਡੀ ਤੇ ਗੁੱਗਾ ਪੂਜਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਖੂਬ ਰੰਗ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਸਨ।

1951-52 ਵਿਚ ਸਰਹਾਲ ਕਾਜ਼ੀਆਂ (ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ) ਦੇ ਖਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦਾ ਨਾਟਕ “ਬੇਬੇ” ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਮੈਟਰੀਕੁਲੇਸ਼ਨ (ਦਸਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ) ਦੇ ਕੋਰਸ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਏਥੇ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਸਕਾਊਟਿੰਗ ਤੇ ਐਨ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੇ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇਕ-ਪਾਤਰੀ ਹਾਸਰਸ ਨਾਟਕੀ ਸਕਿੱਟਾਂ ਆਪ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। 1952-1954 ਦੌਰਾਨ ਲਾਇਲਪੁਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ “ਨਵਾਂ ਚਾਨਣ” ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਰੋਲ ਵੀ ਮੈਂ ਕੀਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ੌਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।

1956 ਵਿਚ ‘ਗਿਆਨੀ’ ਅਤੇ 1961-62 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਐੱਮ. ਏ. ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਹੋਈ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ। ਡਾ. ਹਰਭਿਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ “ਤਾਰ ਤੁਪਕਾ”, ਸੇਖੋਂ ਦਾ “ਬਾਬਾ ਬੋਹੜ” ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਕਵੀ ਡਾ. ਧਰਮਵੀਰ ਭਾਰਤੀ ਦਾ “ਅੰਧਾ ਯੁੱਗ” (ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ) ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਢੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਢੁੱਕਾ।

ਜਨਵਰੀ, 1967 ਵਿਚ ਮੈਂ ਕੀਨੀਆਂ ਵਲਾਂ ਮੁਹਾਰਾਂ ਘੱਤ ਲਈਆਂ। ਫਰਵਰੀ 8, 1967 ਤੋਂ ਅਕਤੂਬਰ 31, 1974 ਤਕ ਉੱਥੇ ਅਧਿਆਪਕੀ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ, ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ਾਅ ਅਤੇ ਇਬਸਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ

ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਰਾਮਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬਣੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ, ਅਧਿਆਪਨ ਸਾਮਗਰੀ ਵਜੋਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਸਾਂ।

ਕੀਨੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ 1968 ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੇ ਫਰਾਂਸ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। 1971 ਵਿਚ ਫੇਰ ਮੈਂ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਦੇਸ਼ਾਰਟਨ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਰੁਕਿਆ। ਉੱਥੇ “ਓ ! ਕਲਕੱਤਾ”, “ਐਬਸਰਫ ਪਰਸਨ ਸਿੰਗੂਲਰ” ਅਤੇ “ਨੋ ਸੈਕਸ ਪਲੀਜ਼, ਵੀ ਆਰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼” ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਡਰਾਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਕਸਿਤ ਮੰਚ ਉੱਤੇ, ਸਟੇਜ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨਜ਼ ਵੇਖਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ। ਪੈਰਸ ਦੇ ‘ਲੀਡੋ ਨ੍ਰਿਤ’ ਤੇ ਲੰਡਨ ਦੇ ‘ਸਟ੍ਰਿਪਟੀਜ਼ ਨ੍ਰਿਤ’ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਨ। ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੇ ਧੁਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੰਚ-ਸੱਜਾ, ਵੇਸ਼-ਭੂਸ਼ਾ, ਮੇਕਅੱਪ ਤੇ ਕੋਰੀਓਗਰਾਫੀ ਲਾਜ਼ਵਾਬ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਟੀ.ਐੱਸ. ਐਲੀਅਟ, ਜਾਂ ਪਾਲ ਸਾਰਤ, ਅਲਬਰਟ ਕਾਮੂ, ਵੋਲੇ ਸੋਯਿੰਕਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਅਫਰੀਕਨ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਢੋ ਢੁੱਕਾ। ਅਫਰੀਕਨ ਤੇ ਯੂਰਪੀ ਥੀਏਟਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ-ਕਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ‘ਮਖੌਟਿਆਂ’ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਮਾਲ ਦਾ ਸੀ।

ਕੀਨੀਆਂ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਅਧਿਅਨ-ਖੇਤਰ ਤੇ ਅਨੁਭਵ-ਖੇਤਰ ਦੇ, ਇਹ ਥੀਏਟਰੀ ਸੰਸਾਰ, ਮੇਰੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਪਏ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਯਾਨਕ ਨਾਟਕੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬਾਦ ਰਚਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਏਸ ਅਮਲ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ 1973 ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ “ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ” ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, ਜੋ 1974 ਵਿਚ ਛਪਿਆ। 1976 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਨਾਟ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦੌਰਾਨ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਨੇ “ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ” ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਖੇਡਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਢੀਂਡਸਾ ਅਤੇ ਸੁਭਾਸ਼ ਪੁਰੀ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ੋ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਐੱਮ.ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੇ ਕੋਰਸ ਵਿਚ ਵੀ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ। 1973 ਵਿਚ, ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਇਥਿਤਿਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ, ਇੰਤਹਾ ਜਾਂ ਸਿਖਰ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੈ।

“ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ” ਵਿਚ ਮੈਂ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ, ਮਸ਼ੀਨੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਡਰੱਗ ਕਲਚਰ ਦੇ ਖਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ‘ਔਰਤ’ ਪਾਤਰ ਏਸ ਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਤਬਸਰਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ‘ਮਰਦ’ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ, ਕੁਝ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਔਰਤ : ਇਹ ਕਹੋ ਸਦੀ ਬੀਮਾਰ ਬੜੀ
ਮੈਂ ਸਮਝਾਂ ਦਿਲਕਸ਼, ਸੁਹਜ-ਭਰੀ

ਕੀ ਇਸ ਦੀ ਅੱਖ ਯਰਕਾਨੀ ਹੈ ?
ਜਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਰੰਗ ਪੀਲਾ ਹੈ ?

ਜਾਂ ਕੋਨ ਬਦਲ ਗਿਆ ਵੇਖਣ ਦਾ ?
ਜਾਂ ਕੀਮਤ ਬਦਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ?

1974 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਕੇ “ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ” ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕੀਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਇਮੀਗਰੇਸ਼ਨ ਲਈ ਅਰਜ਼ੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। 30 ਅਕਤੂਬਰ, 1974 ਨੂੰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਮਹਿਰਮ ਯਾਰ ਤੇ ਕਵੀ ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਨਾਲ ਨੈਰੋਬੀ ਦੀ ਅੰਬਾਕਾਸੀ ਏਅਰਪੋਰਟ ਦੀ ਲਾਊਂਜ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਮੈਂ, ਆਪਣੀ ਫਲਾਈਟ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਿਆਂ ਬੀਅਰ ਵੀ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤੇ ਮੁੱਕੇ ਬਾਜ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਦੇ ਜੌਰਜ ਫੋਰਮੈਨ ਨਾਲ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਜ਼ਾਈਰ ਵਿਚ, ਹੋ ਰਹੇ ਮੈਚ ਦੀ ਕੁਮੈਂਟਰੀ ਵੀ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਨੇ ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਅੱਠਵੇਂ ਰਾਊਂਡ ਵਿਚ ਨੌਕ ਆਊਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੇ ਮਿੱਤਰ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਬਾਰਟੈਂਡਰ ਨੂੰ ਡਬਲ ਸਕਾਚ ਦਾ ਆਰਡਰ ਦੇ ਕੇ ਕੈਸੀਅਸ ਕਲੇ ਤੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਬਣੇ ਏਸ ਉੱਘੇ ਮੁੱਕੇਬਾਜ਼ ਦੀ ਜਿੱਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਵਾਂਗ ਕੈਸੀਅਸ ਕਲੇ ਦਾ ਚੋਲਾ ਲਾਹ ਕੇ, ਕੀਨੀਆਂ ਛੱਡ, ਇਕ ਨਵੇਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

ਮੱਧ ਪੂਰਬ ਤੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਰਟਨ ਕਰਦਿਆਂ, ਮੈਂ ਲੰਡਨ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਸਤੀ ਕੁਮਾਰ ਸਵੀਡਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸਟੋਕਹੋਮ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਸੱਦੇ ‘ਤੇ ਮੈਂ ਤੇ ‘ਦੇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ’ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਪੁਰੇਵਾਲ ਸਵੀਡਨ ਚਲੇ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਅਨੁਭਵਿਆ। ਸਤੀ ਕੁਮਾਰ ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਨੂੰ ‘ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਾਮ-ਸੰਭੋਗ ਸ਼ੋ’ (Live Sex Show) ਵੇਖਣ ਲੈ ਗਿਆ। ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਰੰਗਾ ਰੰਗ ਝਿਲਮਿਲ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਹੇਠ ਮਧੁਰ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਉੱਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਤੇ ਕੁੜੀ ਨੇ ਨਿਰਵਸਤਰ ਹੋ ਕੇ 25-30 ਮਿੰਟਾਂ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਮ-ਆਸਣ ਲਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ੋ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਬਿਨਾਂ ਝਿਜਕ, ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰਮ। ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਏਸ ਮੰਚ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰ ਆਖਦੇ ਸਨ।

‘ਮਰਦ’ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ‘ਨਾਨ ਸਟਾਪ’ ਦਵਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੀ ਮਾਲਸ਼ ਨਾਲ ‘ਅਨਖੜ’ ਕਾਮ-ਸਫ਼ਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਕੁੜੀ ਨੇ ‘ਗੈਟ ਸੈਕਸੀ’ ਕੈਪਸਿਊਲਜ਼ ਦਾ ਹੋਕਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ, ਪੈਰਸ ਤੇ ਲੰਡਨ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਵੀ ਦਿਲ ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਲਈ ਨਾਟਕਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ-ਕਲਾਵਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ੋ ਵੇਖੇ। 14 ਦਸੰਬਰ, 1974 ਨੂੰ ਮੈਂ, ਘੁੰਮਦਾ ਘੁਮਾਉਂਦਾ, ਕੈਨੇਡਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਪੈਂਟ ਹਾਊਸ, ਨਾਟ-ਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ-ਘਰਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਖਿੱਚ-ਭਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਸੀ। ਮਨ ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਵੱਸਦੇ, ਅਵੱਸਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਪਰਵਾਰਕ, ਸਮਾਜਕ, ਸਿਆਸੀ, ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਦਾਇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਤ੍ਰੇੜਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਖੋਰੇ ਵਿਚ ਖੁਰ, ਰੁਲ ਰਹੀਆਂ ਜਵਾਨੀਆਂ ਦਾ ਰੰਡੀ-ਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਨ ਤੱਕਿਆ। ਬੇ-ਮਾਪਾ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਲੈ-ਪਾਲਕ ਪਰਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦਰਾੜਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ। ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਜਿਸਮਾਨੀ, ਕਾਮੁਕ ਤੇ ਸ਼ਾਬਦਕ ਸ਼ੋਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਤੱਕਿਆ। ਪਦਾਰਥਕ ਕੀਮਤਾਂ ਹੇਠਾਂ ਆਤਮਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪਿਸ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਖੇਰੂ ਖੇਰੂ ਹੁੰਦੇ ਵੇਖਿਆ। ਵਿਹਲਾ ਤੇ ਬੇਕਾਰ ਸਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਜਰਬਿਆਂ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। 1975 ਵਿਚ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਡੇਢ ਮਹੀਨਾ ਇਕ ਲੱਕੜ ਦੀ ਮਿੱਲ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕੀਤੀ। 9-10 ਦਿਨ ਮਕਾਨ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦਾ ਹੀ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। 12 ਜਨਵਰੀ, 1976 ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਫਿਰ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ, ਟੈਨੇਸੀ ਵਿਲੀਅਮਜ਼, ਇਬਸਨ, ਚੈਖੋਵ ਤੇ ਸੈਮ ਸੈਪਰਡ ਦੇ ਡਰਾਮੇ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਏਥੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ 12ਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ 10ਵੀਂ ਨੂੰ ‘ਜੂਲੀਅਸ ਸੀਜ਼ਰ’, 11ਵੀਂ ਨੂੰ ‘ਮੈਕਬੈਥ’, 12ਵੀਂ ਨੂੰ ‘ਟੇਮਿੰਗ ਆਫ ਦਾ ਸ਼ਰੂ’ ਜਾਂ ‘ਕਿੰਗ ਲੀਅਰ’ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ। ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਡਰਾਮਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਵਲੋਂ ਬਣਾਈਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਖੁਦ ਵੇਖਦਾ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾਉਂਦਾ। ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ‘ਗਲੋਬ ਥੀਏਟਰ’ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ‘ਸਟੇਜ ਕਰਾਫਟ’ ਉੱਤੇ ਬਣੀਆਂ ਡਾਕੂਮੈਂਟਰੀ ਫਿਲਮਾਂ ਖੁਦ ਵੇਖਦਾ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾਉਂਦਾ। ਕੈਨੇਡਾ ਦੀਆਂ ਫਿਰਤੂ ਨਾਟ-ਟੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੋ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਕਰਵਾਉਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦਿੰਦਾ ਸਾਂ।

ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ‘ਥੀਏਟਰ ਆਫ ਦਾ ਐਬਸਰਡ’ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਸੈਮੁਅਲ ਬੈਕਟ, ਯੂਜੀਨ ਆਇਨੈਸਕੋ, ਬਰੈਖਤ, ਜਾਂ ਜੈਨੇ, ਹੈਰਲਡ ਪਿੰਟਰ, ਟਾਮ ਸਟਾਪਰਡ, ਫਰੈਡਰਿਕ ਡਰਨਮੈਟ, ਫਰਨਾਂਡੋ ਐਗਬੈਲ ਤੇ ਐਡਵਰਡ ਐਲੇਬੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਮਾਰਟਨ ਐਸਲਨ ਦੀ

ਆਲੋਚਨਾ ਪੁਸਤਕ ‘The Theatre of the Absurd’ ਦਾ ਇਕ ਵਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਕਈ ਵਾਰ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕੀਤਾ। ਜਾਂ ਪਾਲ ਸਾਰਤ ਦੇ ਲਾਜਵਾਬ ਨਾਟਕ ‘No Exit and other Plays’ ਅਤੇ ਅਲਬਰਡ ਕਾਮੂ ਦੇ ‘Caligula and other Plays’ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਸਲਾਹਿਆ।

ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਟੇਜ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨਜ਼ ਦੀਆਂ ਵੀਡੀਓ ਮੂਵੀਜ਼ ਜਾਂ ਡੀ.ਵੀ.ਡੀ. ਵੇਖੀਆਂ। ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਟੇਜ ਕਰਾਫਟ ਤੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾਕੂਮੈਂਟਰੀ ਫਿਲਮਾਂ ਵਾਚੀਆਂ। ਪੱਛਮੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਥੀਏਟਰ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਗਹਿਨ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ।

ਮੇਰਾ ਗਿਆਨ-ਖੇਤਰ ਹੁਣ ਨਵੇਂ ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਅਨ-ਅਨੁਭਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕਤਾ ਲਈ ਬੜੀ ਹੀ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ (ਉਪਜਾਊ) ਭੂਮੀ ਤਿਆਰ ਸੀ।

“ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ” ਤੋਂ ਪੂਰੇ 7 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਦੂਜੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ “ਦਰ ਦੀਵਾਰਾਂ” (1981) ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੁਣ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸੱਤਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਵੇਖ ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਇਸ ਪੱਛਮੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਦਰ ਤਾਂ ਹੈ ਦੀਵਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ
ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਵੀ ਉਹ ਅੰਦਰ ਵਲ ਹੈ

“ਦਰ ਦੀਵਾਰਾਂ”, “ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ” ਦੀ ਹੀ ਅਗਲੀ ਕੜੀ ਸੀ। ਏਸ ਤ੍ਰੈ-ਲੜੀ (Trilogy) ਦਾ ਆਖਰੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ “ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ” ਮੈਂ 1983 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਥੀਮਕੀ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਸਾਰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਟਦਾ ਵੀ ਹੈ :

ਦੀਵੇ, ਦੀਵੇ, ਸੂਰਜ ਢੋਇਆ
ਇਹ ਚਿੰਤਨ, ਜਨ-ਚਿੰਤਨ ਹੋਇਆ
ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰਾ ਚੜ੍ਹਿਆ
ਸੂਰਜ ਹੋਰ ਤਿਖੇਰਾ ਹੋਇਆ

ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ‘ਜਨ ਸਾਹਿਤ’ ਵਿਚ ਰੀਵੀਊ ਕਰਦਿਆਂ, ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੱਕੜ (ਸਹਾਇਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ) ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ

‘ਪ੍ਰੋਫ਼ ਬਾਲਗਾਂ ਦਾ ਐਪਿਕ ਥੀਏਟਰ’ ਆਖ ਕੇ, ਇਸ ਨੂੰ ‘ਜਣੇ ਖਣੇ ਦੇ ਥੀਏਟਰ’ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਿਆ।

1983 ਵਿਚ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ “ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ” ਨੂੰ ‘ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦਾ ਪੁਰਸਕਾਰ’ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਆ।

1985 ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਟਕੀ ਤ੍ਰੈ-ਲੜੀ (Thematic Trilogy) ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਦੇ ਕਵਰ ਡੀਜ਼ਾਇਨ ਅਤੇ ਇਲਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਖਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਵਲੋਂ ਬੜੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਤੇ ਸਜ ਧਜ ਨਾਲ ਛਾਪੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਏਡੀ ਵੱਡੀ ਕੈਨਵਸ ਵਾਲਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਮਹਾਂਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਸੀ। ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹਸਰਤ ਅਤੇ ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਫ਼ ਬਾਲਗਾਂ ਦਾ ਐਪਿਕ ਥੀਏਟਰ ਆਖਿਆ। 2006 ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਮੁਨੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ‘ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਸੂਰਜ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ’ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਐਮ.ਫਿਲ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

“ਚੌਕ ਨਾਟਕ” ਮੈਂ 1984 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਮਹਾਂ-ਨਾਟਕ (epic play) ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਧੁਨਿਕ ਛੱਲਾ, ਜਾਗੋ, ਸੋਤਾ, ਮਾਹੀਆ, ਹੀਰ, ਬੋਲੀਆਂ ਤੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੀ ਚੌਰਾਹੇ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹੀ, ਖੜੋਤ-ਗੁਸਿਤ ਹੈ। ਧਰਮ, ਕਰਮ, ਸਿਆਸਤ, ਵਿਅਕਤੀ, ਪਰਵਾਰ, ਸਮਾਜ, ਸਿਸਟਮ, ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ, ਫਲਸਫ਼ਾ—ਸਭ ‘ਚੌਰਾਹੇ’ ਜਾਂ ‘ਚੌਕ’ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਥਿਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਨੇ 28 ਅਤੇ 29 ਮਈ, 1986 ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਬੰਗਾਲੀ ਸਕੂਲ, ਦਾਦਰ, ਬੰਬਈ, ਅਤੇ ਕੋਲੀਵਾੜਾ, ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਖੇਡਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗੋਆ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ੋਅ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ। ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਯੁਵਕ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਦਾ ਇਨਾਮ ਜਿੱਤਿਆ। ਸੁਭਾਸ਼ ਪੁਰੀ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ੋ ਕੀਤੇ।

1984 ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਘੱਲੂਘਾਰਾ ਵਾਪਰਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰੂਹ ਵਲੰਧਰੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਸਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਗੀਤ-ਨਾਟਕ “ਰੂਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ” ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਮੰਝੇ ਹੋਏ ਸੀਨੀਅਰ ਰੰਗਕਰਮੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਡਾ. ਮਨਜੀਤਪਾਲ ਕੌਰ ਅਤੇ ‘ਪੰਜਾਬ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ’ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਖੇਡਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਵੀਡੀਓ ਫਿਲਮ ਵੀ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ‘ਝਾਕੀਆਂ’ ਦਾ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ, ਝਾਕੀ ਦੇ ਥੀਮ

ਦੇ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਸੁਝਾਅ ਦੇ ਕੇ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਝਾਕੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

‘ਸੂਨਯ’ ਦੇ ਫਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਤੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਟੇਜ-ਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਸੁਝਾਊ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨੀ-ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ‘ਸਿਫਰ ਨਾਟਕ’ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਛੋਟਾ ਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਨਾਟਕ ਸੀ। ਸੁਭਾਸ਼ ਪੁਰੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਖੇਡਿਆ।

“ਮੱਕੜੀ ਨਾਟਕ” ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ‘ਮੰਚਣ’ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੰਗਕਰਮੀ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ 14 ਨਵੰਬਰ, 1989 ਨੂੰ ਲੰਬੀ (ਫਰੀਦਕੋਟ) ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ 6000 ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਸੌਂਹੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਖੇਡਿਆ। 12 ਨਵੰਬਰ 1989 ਨੂੰ ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ੋਅ ਮਾਨਸਾ ਵਿਚ ਵੀ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਤ੍ਰੇਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਉੱਤੇ ਇਕ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਝਾਤ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ, ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਮੈਂ 1990 ਵਿਚ ਛਪੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ “ਤਿੰਨ ਨਾਟਕ” ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ‘ਪਛਾਣ ਨਾਟਕ’ (Identity Play) ਦਾ ਮੰਚਨ 6 ਅਪ੍ਰੈਲ 1993 ਨੂੰ ਡਾ. ਮਨਜੀਤਪਾਲ ਕੌਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ‘ਔਰਤ’, ‘ਕਵੀ’, ‘ਕਾਮਦੇਵ’ ਤੇ ‘ਮਸਖਰਾ’ ਦੀ ਤ੍ਰਿਬਿਧਾ ਵਿਚ ਵੰਡੀ, ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਸਹੀ ਪਛਾਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸਹੀ ਪਛਾਣ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ‘ਚੋਂ’ ਹਰ ਕੋਈ ‘ਔਰਤ’ ਦੀ ਹਸਤੀ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਤਿਹਾਈ (1/3) ਹੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਤੀਜਾ ਨਾਟਕ ‘ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਯਥਾਰਥ’ ਹੈ। ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ‘ਘਟਨ’, ‘ਘਟਨ’ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ-ਜਕੋ ਤਕੇ ਵਿਚ ‘ਅਘਟਨ’ ਵਿਚ ਵਿਅਸਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਨਿੱਕਾ ਨਾਟਕ ‘ਪਰਦਾ ਚੁੱਕ ਨਾਟਕ’ (Curtain Raiser) ਵਜੋਂ ਖੇਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਹੁਣ ਤਕ ਲਿਖੇ ਇਹ 9 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਮੈਂ, 1993 ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ, “ਮੰਚ ਨਾਟਕ” ਦੇ ਸ਼ੀਰਸ਼ਕ ਹੇਠ ਇਕ ਜਿਲਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਵਾਏ। 2001 ਵਿਚ “ਮੰਚ ਨਾਟਕ” ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਛਪਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਹੌਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਤੋਂ 2008-2009 ਵਿਚ ਡਾ. ਨਿਗਹਤ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਨਾਰੂ ਨੇ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਕਾਸ-ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ’ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਪੀ.ਐੱਚ.ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ, 20-25 ਪੰਨਿਆਂ ਦਾ ਖੋਜ-ਲੇਖ, “ਮੰਚ ਨਾਟਕ” ਉੱਤੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

1990 ਵਿਚ “ਤਿੰਨ ਨਾਟਕ” ਛਪਣ ਉਪਰੰਤ ਨਾਟਕ ਤੇ ਮੰਚ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੇਰਾ 15 ਸਾਲ ਦਾ ਲੰਮਾ ਮੌਨ-ਵਾਸ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਪਠਨ, ਪਾਠਨ ਅਤੇ ਥੀਏਟਰ ਵੇਖਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਸ਼ੌਕ ਬਦਸਤੂਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। 1993 ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਗਿਆ। 12 ਜੁਲਾਈ 1993 ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਦੇ ‘ਅਡਲਫੀ ਥੀਏਟਰ’ ਵਿਚ ਐਂਡਰਿਊ ਲੌਇਡ ਵੈਬਰ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ (musical) : ‘Sunset Boulevard’ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨੀ ਸ਼ੋ ਹੋਇਆ।

ਇਹ ਨਾਟਕ ਮੌਨ ਫਿਲਮਾਂ (Silent Movies / Screen Era) ਦੀ ਇਕ ਅਭਿਨੇਤਰੀ ਨੌਰਮਾ ਡੈਜ਼ਮੰਡ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੁਫਨਿਆਂ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਸਕਰੀਨ ਲੇਖਕ ਜੋ ਗਿਲਿਸ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਸਕਰੀਨ ਉੱਤੇ ਮੁੜ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦੇ ਸੁਫਨੇ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਬੜੇ ਹੀ ਹੱਸਾਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਫੈਂਟੈਸੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਿੱਦਤ-ਭਰਪੂਰ ਨਾਟਕੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਥੀਏਟਰ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਕਮਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਲਈ ਗੀਤ ਡੌਨ ਬਲੈਕ ਅਤੇ ਕਰਿਸਟੋਫਰ ਹੈਂਪਟਨ ਨੇ ਲਿਖੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਐਂਡਰਿਊ ਲਾਇਡ ਵੈਬਰ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਾਟ-ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ 1950 ਵਿਚ ਬਣੀ, ਇਸੇ ਨਾਮ ਦੀ ਫਿਲਮ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ।

1993 ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਨਾ ਵੇਖ ਸਕਿਆ। ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਨਾਟਕ, ਕੀਨੀਆਂ ਦੀ ਦੋਬਾਰਾ ਸੈਰ ਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਕੰਮ ਵਿੱਚੋਂ ਛੱਡ ਕੇ, ਜਲੰਧਰ (ਭਾਰਤ) ਪਰਤਣਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। 1995 ਵਿਚ ਮੈਂ ਫੇਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੇ ਯੂਰਪ ਦੀ ਸੈਰ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਮੇਰੇ ਪਹਿਲੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਸਬਬ ਨੂੰ ਕੀਨੀਆਂ ਤੋਂ ਮਹਿਰਮ ਯਾਰ ਵੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਜੀਤ ਸਤਿ ਭਾਂਬਰਾ ਤੇ ਮਹਿਰਮ ਯਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ‘ਸਨਸੈਟ ਬੁਲੇਵਾਰਡ’ ਮੈਂ 1995 ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ। ਸੰਗੀਤ, ਗੀਤ, ਨਾਟਕੀਅਤਾ, ਮੰਚ-ਸੱਜਾ, ਸਟੇਜ-ਕਰਾਫਟ, ਸਪੈਸ਼ਲ ਈਫੈਕਟਸ, ਕੰਪਿਊਟਰੀ ਜੁਗਤਾਂ ਅਤੇ ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਅਦਾਕਾਰੀ ਨੇ ਖੂਬ ਰੰਗ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ ਸੀ।

ਕੈਨੇਡਾ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਕੇ ਮੈਂ ਨਾਟਕ ਤੇ ਹੋਰ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਣਦਾ ਰਿਹਾ।

ਮੇਰਾ ਦਸਵਾਂ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ “ਮਨ ਦੇ ਹਾਣੀ”, “ਤਿੰਨ ਨਾਟਕ” (1990)

ਤੋਂ ਪੂਰੇ 15 ਸਾਲ ਬਾਅਦ 2005 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਮੇਰੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ : ‘ਮਾਨਸਕ ਹਾਣ ਦਾ ਸਾਥ’ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ‘ਔਰਤ’ ਅਤੇ ‘ਮਰਦ’ ਦੇ ਸਹੀ ਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। “ਮਨ ਦਾ ਹਾਣੀ” ਹੋਣਾ ਹੀ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਵਿਚ ਗਲਪ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਹੈ। ਥੀਮ-ਗੀਤ ਨਾਲ, ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਦਰਸ਼ਕ ਜਾਂ ਪਾਠਕ, ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਕੌੜੀਆਂ ਸੱਚਾਈਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ, ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

ਮਨ ਦੇ ਹਾਣੀ ਕਿੱਥੋਂ ਲੱਭੀਏ ?

ਮਨ ਦੇ ਹਾਣ ਨਾ ਲੱਭਦੇ !

ਤਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਸਾਰੇ,

ਬੂਹੇ ਬੰਦ ਨੇ ਸਭ ਦੇ !

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਨਾਟਕ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਕਪਾਟਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੋਇਆ, ਥੀਮਕੀ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਦੀ ਥਾਹ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ :

1. ਮਨ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਜੇ ਮਨ ਦਾ ਹਾਣੀ
ਤਨ ਵੀ ਹਾਣੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਸੂਰਜ ਦੇ ਨਾਲ ਚਾਨਣ ਵਾਂਗੂੰ
ਮੋਢਾ ਜੋੜ ਖੜੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
2. ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਹਿਕ ਜਿਉਂ ਵਿਚ ਹਵਾਵਾਂ
ਫੁੱਲ ਖਿੜਦੇ ਜਿਉਂ ਅੰਦਰ ਸਾਹਵਾਂ
ਜਦ, ਜਦ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਨ, ਤਨ, ਦਿਲ ਤੋਂ
ਹੱਕ ਮੰਗਣ ਲਈ ਉੱਠ ਖੜੋਏ
ਤਦ, ਤਦ ਰੁਖ ਪਲਟੇ ਦਰਿਆਵਾਂ

ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਦਿੱਲੀ, ਬਠਿੰਡਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂਪੁਰ ਦਾਖਾ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ 7 ਸ਼ੋ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਡੀ.ਵੀ. ਡੀ. ਬਣਾਈ।

“ਮਖੌਟੇ ਤੇ ਹਾਦਸੇ” 2009 ਵਿਚ ਛਪਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਤੰਕ, ਜੁਰਮ, ਤਸਕਰੀ, ਦੇਹ ਵਿਓਪਾਰ, ਨਾਰੀ ਸ਼ੋਸਣ, ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਹਿੰਸਕ ਤੇ ਅਨਿਆਏ-ਯੁਕਤ ਧਰਮ ਆਦਿ ਦੇ ਕਈ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਮੁੱਖ ਆਵਾਜ਼ ‘ਔਰਤ’ ਆਖਦੀ ਹੈ :

ਵੰਗਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮਾਵਾਂ ਹੱਥੀਂ, ਹੁਣ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਚਾਹੀਦਾ
ਦੱਲੇ, ਤਸਕਰ ਤੇ ਆਤੰਕ, ਮਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਿ ਬਣੀ ਸੀ,
ਮਾਂ ਹੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅੰਤ !!

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਨੇ 1 ਜੁਲਾਈ, 2009 ਨੂੰ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਾਮਯਾਬੀ
ਨਾਲ ਖੇਡਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬੇ
ਕੀਤੇ, ਡੀ.ਵੀ.ਡੀ. ਵੀ ਬਣਾਈ।

“ਚੱਕ੍ਰਵਯੂਹ ਤੇ ਪਿਰਾਮਿਡ” ਮੇਰਾ 12ਵਾਂ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ 2010
ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਵਿਚ ‘ਮੈਂ, ਹੋਂਦ, ਹੋਣ ਤੇ ਨਿਹੋਂਦ’
ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਤੇ ਅਸਤਿਤਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪੱਤਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਦੇ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚਾਈਆਂ ਨੂੰ “ਚੱਕ੍ਰਵਯੂਹ ਤੇ ਪਿਰਾਮਿਡ”
ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕਾਵਿ, ਪ੍ਰਗੀਤ, ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਏਸ ਰੰਗਮੰਚੀ ਰੰਗ-ਤਮਾਸ਼ੇ
(Spectacle) ਦੇ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਹਨ, ਜੋ ‘ਟੋਟਲ’ ਤੇ ‘ਐਪਿਕ’ ਥੀਏਟਰ ਨੂੰ
ਨਵੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪੁਨਰ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ
ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਲਈ ਮੈਂ ‘ਕਵਾਲੀ’, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਲਿਖੀ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਨ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਵਾਂਗ
ਹੀ ਨੌਜਵਾਨ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਸਮਰੱਥ ਰੰਗਕਰਮੀ,
ਏਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਕੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ
ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਕਾਂਡ ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਖੇਗਾ।

74 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਸ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਆਸ ਮੈਂ
ਸਦਾ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ ਹੈ ਤੇ ਸੁਫਨੇ ਬਦਸਤੂਰ ਲਏ ਹਨ। ਸੁਫਨੇ ਹੀ ਹਕੀਕਤ
ਦਾ ਪੂਰਵ-ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਹਨ, ਜੋ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ
ਉਤੇ, ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ।

ਪੋਸਟ ਸਕ੍ਰਿਪਟ

ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ ਛਪਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ 4 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਹੋਰ
ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ :

1. ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ - 2015
2. ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ -2016
3. ਪਰਤੱਖ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ—ਦੋ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ - 2017

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ 2 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ : “ਭਰਮ ਜਲ” ਅਤੇ “ਸਿਆਸੀ
ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ” ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਨੇ 2 ਜੁਲਾਈ, 2016 ਨੂੰ,
ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ “ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ” ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮੰਚਨ ਕੀਤਾ।

—ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ

***“ਮੰਚਨ ਪੰਜਾਬ” (www.manchanpunjab.com, ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਅੰਕ,
ਅਪ੍ਰੈਲ, 2011 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ)

---

* ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਛਾਪਣ ਸਮੇਂ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੋਧਾਂ ਤੇ ਵਾਧੇ ਵੀ ਕੀਤੇ
ਗਏ ਹਨ।—ਰਵੀ

ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਮੰਚਨ : ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ

ਹੁਣ ਤਕ, ਮੈਂ ਕੁਲ 16 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ 14 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, 1976 ਤੋਂ 2016 ਤਕ, ਭਾਰਤ ਵਿਚ, ਨਾਮਵਰ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਵਲੋਂ ਖੇਡੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ :

1. ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ (The Sick Century - 1974)

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਨਾਟ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦੌਰਾਨ, 1976 ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ (ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਰਤ) ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਸੁਭਾਸ਼ ਪੁਰੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ, 1977 ਵਿਚ, ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਅਤੇ ਯਮੁਨਾ ਨਗਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ੋ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ। 1986 ਵਿਚ, ਸੁਭਾਸ਼ ਪੁਰੀ ਨੇ ਹੀ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਮੁੰਬਈ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ। ਐਸ.ਡੀ. ਕਾਲਜ, ਅੰਬਾਲਾ ਦੇ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ, ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਨੂੰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਯੁਵਕ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਥਮ ਦਰਜਾ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਢੀਂਡਸਾ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਢੀਂਡਸਾ ਨੇ ਹੀ, ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ, ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ, 'ਮਰਦ' ਪਾਤਰ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਿਆ।

1.1.1977 ਵਿਚ, 'ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ', ਪ੍ਰੋ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ, ਐਸ.ਡੀ. ਕਾਲਜ, ਅੰਬਾਲਾ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ, ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ 'ਯੂਥ ਫੈਸਟੀਵਲ' ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਇਨਾਮ ਜਿੱਤਿਆ। ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਹੋਰ ਸ਼ੋ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪ੍ਰੋ. ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ, 'ਔਰਤ' ਦੀ ਯਾਦਗਾਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕੀਤੀ।

2. ਚੌਕ ਨਾਟਕ (The Play at the Cross Roads-1984)

ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਨੇ 28 ਤੇ 29 ਮਈ, 1986 ਨੂੰ ਮੁੰਬਈ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ੋ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗੋਆ ਵਿਚ ਵੀ ਖੇਡਿਆ। 1987 ਵਿਚ, ਇਹ ਨਾਟਕ, ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਲੋਂ, ਯੁਵਕ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਜੇਤੂ ਰਿਹਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ, ਸੁਭਾਸ਼ ਪੁਰੀ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ੋ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ। ਡਾ. ਕਮਲੇਸ਼ ਉੱਪਲ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਚੌਕ ਨਾਟਕ’, ਸੁਭਾਸ਼ ਪੁਰੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ ਸਟੇਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

3. ਰੂਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ (The Soul of the Punjab - 1984)

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ’ ਵਲੋਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ ਦੁਆਰਾ ਆਯੋਜਤ ਨਾਟਕ ਮੇਲੇ ਵਿਚ, ਇਹ ਗੀਤ-ਨਾਟਕ 26 ਸਤੰਬਰ, 1987 ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੰਚਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਨੇ ਇਸ ਗੀਤ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ੋ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। 1988 ਵਿਚ, ਇਹ ਗੀਤ-ਨਾਟਕ, ਸੁਭਾਸ਼ ਪੁਰੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ, ਯੁਵਕ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਜੇਤੂ ਰਿਹਾ। ਸੁਭਾਸ਼ ਪੁਰੀ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਗੀਤ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸ਼ੋ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਗੀਤ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ (ਪੰਜਾਬ) ਨੇ ਵੀਡੀਓ ਫਿਲਮ ਵੀ ਬਣਾਈ। ਡਾ. ਮਨਜੀਤਪਾਲ ਕੌਰ ਨੇ, 2 ਫਰਵਰੀ, 1995 ਨੂੰ, ਇਸ ਗੀਤ-ਨਾਟਕ ਦਾ, ‘ਪੰਜਾਬ ਆਰਟਸ ਕੌਂਸਲ’, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਮੰਚ ਉੱਤੇ, ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ੋ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ।

4. ਸਿਫਰ ਨਾਟਕ (The Zero Play - 1987)

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, ਸੁਭਾਸ਼ ਪੁਰੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ, 1987 ਤੇ 1988 ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਮੰਚਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੀ, ਡਾ. ਕਮਲੇਸ਼ ਉੱਪਲ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਸਿਫਰ ਨਾਟਕ’, ਸੁਭਾਸ਼ ਪੁਰੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ ਮੰਚਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

5. ਮੱਕੜੀ ਨਾਟਕ (The Spider Play - 1989)

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ 12 ਨਵੰਬਰ, 1989 ਨੂੰ ਮਾਨਸਾ, 14 ਨਵੰਬਰ 1989 ਨੂੰ ਲੰਬੀ ਅਤੇ 15 ਨਵੰਬਰ, 1989 ਨੂੰ ਸਰਦੂਲ

ਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ। ਲੰਬੀ ਵਾਲੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ 6000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, 1990 ਵਿਚ “ਤਿੰਨ ਨਾਟਕ” ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਛਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸਕ੍ਰਿਪਟ (ਖਰੜੇ) ਤੋਂ, 1989 ਵਿਚ, ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ। “ਮੱਕੜੀ ਨਾਟਕ”, ਮੰਚਨ-ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਤੇ ਮੰਚਨ-ਵੇਰਵੇ ਸਮੇਤ, “ਤਿੰਨ ਨਾਟਕ” ਦੇ 1990 ਵਿਚ ਛਪੇ ਪਹਿਲੇ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਛਪਿਆ।

6. ਪਛਾਣ ਨਾਟਕ (The Identity Play - 1990)

ਡਾ. ਮਨਜੀਤਪਾਲ ਕੌਰ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ, ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, 6 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1993 ਨੂੰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਵਿਚ ਮੰਚਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

7. ਮਨ ਦੇ ਹਾਣੀ (The Mind Mates - 2005)

ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਹੀਰ) ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ, ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ, ਹੁਣ ਤਕ, ਸੱਤ ਸ਼ੋ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। 3 ਦਸੰਬਰ, 2008 ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 30 ਜਨਵਰੀ, 2009 ਨੂੰ ਬਠਿੰਡਾ, 31 ਜਨਵਰੀ, 2009 ਨੂੰ ਮੁੱਲਾਂਪੁਰ (ਦਾਖਾ), 20 ਫਰਵਰੀ, 2009 ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਸੈਂਟਰ, ਦਿੱਲੀ, 4 ਮਾਰਚ, 2009 ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 9 ਅਕਤੂਬਰ, 2009 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ 22 ਅਕਤੂਬਰ, 2009 ਨੂੰ ਫਿਰ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਮੰਚਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

8. ਮਖੌਣੇ ਤੇ ਹਾਦਸੇ (The Masks and the Accidents - 2008)

ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ, ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੰਚਨ, ‘ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਕੂਲ ਆਫ ਡਰਾਮਾ’ (ਦਿੱਲੀ) ਅਤੇ ‘ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ’ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ, 1 ਜੁਲਾਈ, 2009 ਨੂੰ, ‘ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ’, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

9. ਚੱਕ੍ਰਵਯੂਹ ਤੇ ਪਿਰਾਮਿਡ (The Chakravayuh and the Pyramid - 2010)

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ, ‘ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਕੂਲ ਆਫ ਡਰਾਮਾ’ (ਦਿੱਲੀ) ਅਤੇ ‘ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ’ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ 5 ਜੁਲਾਈ, 2012 ਨੂੰ ‘ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ’, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ।

10. ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ (Noon at Midnight - 1983)

ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਨੇ 'ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ' (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ, 4 ਜੁਲਾਈ, 2013 ਨੂੰ, 'ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ।

11. ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਯਥਾਰਥ (The Frozen Realities - 1980)

ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਨੇ 'ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ' (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ, 4 ਜੁਲਾਈ, 2013 ਨੂੰ 'ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ', ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਮੰਚਤ ਕੀਤਾ।

12. ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ (The Sick Century - 1974)

ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਰੰਗਕਰਮੀਂ ਕੀਰਤੀ ਕਿਰਪਾਲ ਨੇ, ਮੇਰੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ : "ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ" ਦਾ, ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ, 6 ਸਤੰਬਰ, 2015 ਨੂੰ ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਭਾਰਤ) ਵਿਖੇ, ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮੰਚਨ ਕੀਤਾ।

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ, ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ।

13. ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ (Being and Nothingness - 2016)

"ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ", 2 ਜੁਲਾਈ, 2016 ਨੂੰ 'ਮੰਚ-ਰੰਗਮੰਚ' (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ, ਨਾਮਵਰ ਰੰਗਕਰਮੀ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ, 'ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ', ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਭਾਰਤ) ਵਿਖੇ ਮੰਚਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

14. ਭਰਮ-ਜਲ (Illusion - 2017)

"ਭਰਮ-ਜਲ", ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੰਗਕਰਮੀ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ, 14ਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਫੈਸਟੀਵਲ ਵਿੱਚ, "ਮੰਚ ਰੰਗਮੰਚ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)" ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ, 1 ਜੁਲਾਈ, 2017 ਨੂੰ, ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਭਾਰਤ) ਵਿਖੇ ਮੰਚਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

15. ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ (My River, My Existence - 2015)

"ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ", ਨਾਮਵਰ ਰੰਗਕਰਮੀ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ, 14ਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਫੈਸਟੀਵਲ ਵਿੱਚ, "ਮੰਚ ਰੰਗਮੰਚ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)" ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ, 3 ਜੁਲਾਈ, 2017 ਨੂੰ ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਭਾਰਤ) ਵਿਖੇ ਪੇਡਿਆ ਆ।

“ਆਖ ਦਮੋਦਰ ਮੈਂ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ” : “ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ” ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਮੰਚਨ

ਨਾਮਵਰ ਰੰਗਕਰਮੀ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ, 'ਮੰਚ-ਰੰਗਮੰਚ' ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ “ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ” ਦੀ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਸਫਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ, 3 ਜੁਲਾਈ, 2017 ਨੂੰ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ, ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ।

ਆਧੁਨਿਕ ਮੰਚਨ-ਵਿਧੀ, ਕਲਪਨਾਸ਼ੀਲ ਦਰਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਅਰਥਪੂਰਨ ਮੰਚ-ਸੱਜਾ, ਯੋਗ ਵੇਸ਼ਭੂਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਗਾਇਕੀ ਇਸ ਵਿਲੱਖਣ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਸਨ। ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੰਝੀ ਹੋਈ ਅਦਾਕਾਰੀ, ਯੋਗ ਮੁੱਖ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਅਰਥਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਨੇ ਇਸ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਲਜਵਾਬ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ, ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ, ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ, ਬੜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਰਜ ਕੇ, ਵਿਸ਼ਵ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਵੈ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਉਸ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਪੱਤਾ, ਪੱਤਾ,
ਬਿਰਖ ਪਾਣੀਏਂ ਕਿਰੇ ਪਿਆ
ਹਰ ਪੱਤਰ ਦਾ
ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਹੈ ਦਰਿਆ

‘ਸਮੇਂ ਦਾ ਦਰਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਵਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਹਿਣਾਂ ਵਿੱਚ, ਕੱਲੇ ਕੱਲੇ, ਪੱਤਰ ਤੈਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ

ਹਨ। ਨਿੱਕੇ ਜਾਂ ਵੱਡੇ, ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਆਕਾਰ ਹਨ, ਦਾਇਰੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੱਤਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਨਿਵੇਕਲੇ, ਅਲੱਗ ਥਲੱਗ ਅਤੇ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਵਹਿਣ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵਿੱਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਵੇਕਲੇ ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ।’

ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਿਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਜਾਪਦੇ ਅਤੇ ਇੰਜ ਇਕ ਸਹਿ-ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿ-ਹੋਂਦਵਾਦ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਹਾਸ-ਵਿਅੰਗ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਥੀਮਕ ਸੰਰਚਨਾ ਬੜੀ ਜਟਿਲ ਹੈ। ਉਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਸਮਾਜਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੇ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜੇ, ਕਾਲੇ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਟੱਬਰੀਕਰਨ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪਰਸਾਰ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ, ਤਸਕਰੀ ਅਤੇ ਬੁਢੇਪੇ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਖੌਟਾਧਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਨਾਟਕ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਟੁੱਟੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਵਿਥਿਆ,
ਸਾਲਮ ਚਿਹਰਾ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਵੇ।
ਇਕ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਕਈ ਮਖੌਟੇ,
ਕੋਈ ਵਿਖਾਵੇ, ਕੋਈ ਛੁਪਾਵੇ।
ਅੰਧਕਾਰ ਦੀ ਨੇਰੀ ਝੁੱਲੇ,
ਚਿੰਤਨ ਤੂੜੀ ਵਾਂਗ ਖਿੰਡਾਵੇ।

ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਨੂੰ, ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨੀਕ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਨਾਲ, ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੰਚਨ ਲਈ ਬੜੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੇ ਧੁਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਤਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ।

ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ-ਮੰਚਨ

ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਇਕ ਰਚਨਾਤਮਕ ਚੁਣੌਤੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਉਸਦੀ ਮੰਚਕੀ ਪੂਰਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਹਨ।

ਬੀਰ ਇੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ

ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਖੋਜਾਰਥੀ, ਗ.ਨ.ਦ. ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ
4 ਜੁਲਾਈ, 2017 ਨੂੰ ‘ਫੇਸ ਬੁੱਕ’ ਉੱਤੇ ਪੋਸਟਡ

ਆਖ ਦਮੋਦਰ ਮੈਂ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ : “ਭਰਮ-ਜਲ” ਦੀ ਲਾਜਵਾਬ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

‘ਭਰਮ-ਜਲ’ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ 1 ਜੁਲਾਈ, 2017 ਨੂੰ, ਨਾਮਵਰ ਰੰਗਕਰਮੀ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ ‘ਮੰਚ-ਰੰਗਮੰਚ’ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ, ‘ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ’ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਵਿੱਚ ਮੰਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਇਕ ਲਾਜਵਾਬ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮੰਚਨ-ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸ 5 ਰੋਜ਼ਾ “14ਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਫੈਸਟੀਵਲ” ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿੱਚ ਏਨਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਖਚਾਖਚ ਭਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੁਰਸੀਆਂ ਲਾਉਣੀਆਂ ਪਈਆਂ।

‘ਭਰਮ-ਜਲ’ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੁਆਰਾ ਅੱਜ ਦੇ ਭੱਜ ਦੌੜ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਜੱਟਿਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਖੂਬੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਤੇ ਮਰਦ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਬੰਧਨਤਾ ਨਾਲ ਚਿਤਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਹਰ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਮਰਦ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ।

‘ਭਰਮ-ਜਲ’ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਜਿੱਥੇ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਗਾਇਕੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਕਮਾਲ ਦੀ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਯੋਗ ਅਦਾਕਾਰੀ, ਵੇਸਭੂਸ਼ਾ, ਮੰਚ-ਸੱਜਾ, ਦਰਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਲਾਈਟਿੰਗ, ਰੋਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨੀਕ ਆਦਿ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ।

ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪੀ ਤਕਰਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਮਨੋਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਹਰ

ਕੋਈ ਸੁਆਰਥ ਅਤੇ ਲਾਲਚ ਦੇ ਵੱਸ ਪਿਆ ਉਪਭੋਗਤਾ ਦੀ ਵਸਤੂ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਝੂਠ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਦਾ ਸੁਰ ਹਾਵੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਆਪਣੀ ਪਿਛਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉੱਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾ ਸਕੇ।

‘ਭਰਮ-ਜਲ’ ਇਕ ਐਸੀ ਔਰਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਜੁ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ, ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਲੈ ਕੇ ਆਏ, 4-5 ਮਰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ, ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਢੂੰਡਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮਰਦ ਉਸ ਅੰਦਰਲੀ ਔਰਤ ਦੇ ਮੇਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਭਰਮ-ਜਲਾਂ ਵਿੱਚ ਭਟਕਦੀ, ਉਹ ਇਕੱਲ-ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਘਿਰ ਗਈ ਹੈ। ਖਾਲੀ ਪਿਆਲਾ ਤੇ ਖਾਲੀ ਬੋਤਲ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਸਾਹਵੇਂ ਬੈਠੀ ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਚਿੜੀ ਵਾਂਗਰਾਂ, ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਉੱਤੇ,
ਹੁਣ ਮੈਂ ਠੁੰਗੇ ਮਾਰਾਂ
ਅਕਸ ਕਦੇ ਮਹਿਬੂਬ ਨਾ ਬਣਦੇ,
ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵੀ ਦੀਵਾਰਾਂ

ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜਿੱਥੇ ਵਿਲੱਖਣ, ਗਹਿਰੀ ਤੇ ਉੱਚ ਪਾਏ ਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਵੀ ਭਖਵਾਂ, ਘਸਰਵਾਂ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਜੱਟਿਲ ਮਨੋਵੇਗਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਕਲਾ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਭਰਮ-ਜਲਾਂ ਦੀ ਭਟਕਣ ਬਣ ਗਈ,
ਜੀਕੂੰ ਸਾਡਾ ਸ਼ਰਾਪ।
ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਈਏ,
ਢੂੰਡੀਏ ਆਪਣਾ ਆਪ।
ਨਾ ਮਹਿਬੂਬ, ਨਾ ਮਿਲੀ ਸ਼ਾਂਤੀ,
ਉਲਝ ਗਏ ਰਾਹ ਸਾਰੇ।
ਆਪਣਾ ਪਿੰਜਰਾ, ਕੈਦ ਵੀ ਆਪਣੀ,
ਬੰਦ ਹਨ ਸਗਲ ਦੁਆਰੇ।
ਕੱਚੇ ਧਾਗੇ ਪੱਕੀਆਂ ਗੰਢਾਂ,
ਹੋਂਦ ਵੀ ਉਲਝੀ ਨਾਲੇ।
ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਟੁੱਟ ਬਿਖਰ ਗਏ,
ਗੁੰਮ ਗਏ ਸਭ ਉਜਾਲੇ।

ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਬਿੰਬ, ਚਿੰਨ੍ਹ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ, ਦ੍ਰਿਸ਼-ਵਰਨਣ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਉਡਾਰੀ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਹਨ :

ਤੂੰ ਅਚਾਨਕ ਮਿਲ ਗਿਆ,
ਹਵਾ 'ਚ ਫੁਲ ਖਿਲ ਗਿਆ,
ਮਹਿਕ ਦਾ ਦਰਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਤਰਫ-
ਵਜੂਦ ਮੇਰਾ,
ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਤੇ ਭਿੱਜ ਗਿਆ।

ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਤੈਨੂੰ ਜਾਣਿਆਂ,
ਮਨ ਨੇ ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਹੈ ਪਹਿਚਾਣਿਆਂ,
ਜਾਪਦਾ ਹੈ,
ਤੇਰੀ ਮੇਰੀ ਵੇਵਲੈਂਗਥ ਇੱਕੋ ਹੀ ਹੈ।

ਮਨ ਦੇ ਹਾਣ,
ਤਨ ਦੇ ਹਾਣ।
ਤੇਰੀ ਸ਼ਾਇਰੀ,
ਮੈਂ ਪਹਿਚਾਣ।

ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਇਸ ਕਨਜ਼ਿਊਮਰ ਯੁੱਗ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਿਸ ਰਹੇ ਅਜੋਕੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀਆਂ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਇਸ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਲੋਂ ਤਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਬੀਰ ਇੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ

ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਖੋਜਾਰਥੀ, ਗ.ਨ.ਦ. ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ

(ਇਹ ਰਿਵੀਊ 2 ਜੁਲਾਈ, 2017 ਨੂੰ, 'ਫੇਸ ਬੁੱਕ' ਉੱਤੇ ਪੋਸਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ)

ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਮੰਚਨ ਬਾਰੇ ਟਿਪਣੀਆਂ ਤੇ ਹਵਾਲੇ

DR. SURJIT SINGH SETHI
Professor and Head
Department of Dramatic Art

Ph. : 3364, 3365 Ext. 52
Punjabi University,
Patiala-147002

ਨੰਬਰ 36/ਡੀ.ਏ.
ਮਿਤੀ 3.7.86

ਪਿਆਰੇ ਰਵੀ ਜੀ,
ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਟਕ “ਚੌਕ ਨਾਟਕ” ਸਾਡੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਪਿਛੇ ਜਿਹੇ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਸਟੇਜ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਾਫੀ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ। ਇਥੇ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਨਵੇਂ ਸੈਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕਰਾਂਗੇ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਤਲਾਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਤੁਹਾਨੂੰ 1500 ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਸੀਦ ਭੇਜਣ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਪਰ ਹਾਲਾਂ ਤਕ ਰਸੀਦ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੀ। ਇਸ ਖੱਤਰ ਨਾਲ ਆਪ ਨੂੰ ਰਸੀਦ ਭੇਜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਛੇਤੀ ਭੇਜ ਦੇਣਾ।

ਨਾਟਕ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਛੇ ਤਸਵੀਰਾਂ 8×10 ਦੀਆਂ ਨਾਲ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਹੋਰ ਕੋਈ ਸੇਵਾ ਮੇਰੇ ਯੋਗ ?

ਤੁਹਾਡਾ ਆਪਣਾ
(ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ)

ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ “ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ”

ਇਕ ਦਰਸ਼ਕ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ : *ਬੀਰ ਇੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ

ਅੱਜ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ : “ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ” ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਖੇ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਰਿਕਸ, ਮਿਊਜ਼ਿਕ, ਐਕਟਿੰਗ, ਐਕਸ਼ਨ, ਲਾਈਟਿੰਗ ਆਦਿ ਬਖੂਬੀ ਨਿਭਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਗੂੰਜ ਰਹੀਆਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸੇਧ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਾਲੀ ਆਪਸੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਮਨੋਰੰਜਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਕਾਵਿਕ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਮਦਾਰ ਹੈ :

ਇੱਕ

ਕਵੀ ਮਿੱਤਰ ਜੁ ਲਿਖੇ, ਮੈਂ ਜੀਵਾਂ ?
ਜਾਂ ਜੁ ਜੀਵਾਂ, ਕਾਵਿ ਬਣੇ ?

ਦੋ

ਦੋਹਾਂ ਸੂਰਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਜੀਵਨ,
ਕਵੀ ਬਣੇ ਤੇ ਕਾਵਿ ਜਣੇ।

ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸੰਵਾਦ ਨਾਲ ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਦੀ ਅਦਾਕਾਰੀ ਵੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਸੀ :

ਵਿਸ਼ਵ-ਖੌਫ ਦੀ ਤੋੜੇਗੀ ਹੁਣ,
ਵਿਸ਼ਵ-ਕੋਲੀਸ਼ਨ ਹੀ ਸਰਦਾਰੀ।
ਰਕਤ-ਬੀਜ ਦੀ ਰੱਤ ਪੀਣ ਲਈ,
‘ਦੁਰਗਾ’ ਕੀਤੀ ਖੂਬ ਤਿਆਰੀ।

“ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ” ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ, ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਜੁ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਾਰੀਫ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ ‘ਮੰਚ-ਰੰਗਮੰਚ’ ਦੇ ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ, ਇਹ ਇਕ ਲਾਜਵਾਬ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸੀ।

---

* ਬੀਰ ਇੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੇਖਕੇ, ਇਸ ਦੇ ਮੰਚਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ‘ਫੇਸ ਬੁੱਕ’ ਉੱਤੇ, ਮੇਰੇ ‘ਇਨ ਬਾਕਸ’ ਵਿਚ, ਆਪਣਾ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਭੇਜਿਆ ਹੈ।

‘ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ’ ਤੇ ‘ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਯਥਾਰਥ’ ਦੇ ਮੰਚਨ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਇਰ
ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਵੀ ਦੀ ਇਕ ਈ-ਟਿੱਪਣੀ
"... .. well directed, well acted and performed plays.
Kewal Dhaliwal did a wonderful job."

ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਵੀ

ਜੁਲਾਈ 10, 2013 ਦੀ ਈ-ਮੇਲ ਵਿੱਚੋਂ

‘ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ’ ਅਤੇ ‘ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਯਥਾਰਥ’ ਦਾ ਮੰਚਨ

ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ ਦੇ ਦੋ ‘ਫੇਸ ਬੁੱਕ’ ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਰ
ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਵੀ ਦੀ ਇਕ ਈ-ਟਿੱਪਣੀ

1

ਪਿਆਰੇ ਰਵੀ ਜੀ !
ਸਲਾਮ !

ਅੱਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ
ਦੋ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਮੰਚਨ ਕਰਕੇ ਕਮਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਟੈਕਸਟ (Text) ਤਾਂ
ਪਾਵਰਫੁਲ (Powerful) ਸੀ ਹੀ, ਅੱਜ ਦੇ ਗਲੋਬਲ ਬੰਦੇ ਦੀ agony ਅਤੇ
ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ—ਨਾਲ ਹੀ ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਨੇ ਸਭ
ਕੁਝ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਵੀ, ਸੱਚਮੁਚ ਬਹੁਤ ਯਾਦ ਆਇਆ। ਸਲਾਮ !

ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ

ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ (ਭਾਰਤ)

Posted on "Face Book", on July 14, 2013

2

Congratulations for your historical and valuable contribution,
I am happy that Punjabi reader and audience is responding to
complex texture of your plays, To write meaningful and artistic
poetic drama is not everybody's cup of tea. It is rather equally
difficult to present this type of ambiguous & complex text on
the stage. Congratulations, once again.

Dr. Harbhajan Singh Bhatia

School of Punjabi Studies,
Guru Nanak Dev University, Amritsar, Punjab (India)

Posted on "Face Book", on July 8, 2013

ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. Ravinder Ravi's "Beemar Sadi" and "Chowk Naatak" are rich in theme and have been presented by the Drama Department of the Punjabi University (Patiala), with theatrical excellence.

-Dr. Kamlesh Uppal

An excerpt from an article : 'Punjabi Theater', published in the inaugural issue (February-March, 1989) of the 'Punjabi Scene'

2. ਪਟਿਆਲਾ ਜ਼ੋਨ ਦਾ ਨਾਟਕ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ 'ਚੌਕ ਨਾਟਕ' ਸੀ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਕਾਇਨਾਤੀ ਵਿਸਤਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਸ਼ੌਕੀਆ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਗੁਆਚ ਜਾਣ ਦੇ ਚਾਨਸਿਜ਼ ਵੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੰਗਮੰਚੀ ਨਿਕਸੁਕ ਵਿੱਚੋਂ ਜੁ ਪੱਲੇ ਪਿਆ, ਉਹ ਇਹ ਸੀ : ਹਿਟਲਰ ਤੋਂ ਹੋ ਚੀ ਮਿੰਨ੍ਹ, ਵਲਾਇਤ ਤੋਂ ਵੀਅਤਨਾਮ, ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਇਕ ਜੰਗਲੀ ਚੌਰਾਹਾ, ਅਸੀਂ ਸਭ ਜਿਉਣ ਦਾ ਭਰਮ ਭੋਗ ਰਹੇ ਹਾਂ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਜਾਣਾ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ? ਇਸ ਚੌਕ ਤੋਂ ਉਸ ਚੌਕ ਤਕ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਮੌਤ ... ਆਦਿ। ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਕਾਲਜ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਤਮਾਮ ਥੀਏਟਰਬਾਜ਼ੀ ਸੀ।

-ਡਾ. ਕਮਲੇਸ਼ ਉੱਪਲ

'ਅਕਸ', ਅਪ੍ਰੈਲ 1987

3. 'ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ', 'ਚੌਕ ਨਾਟਕ' ਤੇ 'ਸਿਫ਼ਰ ਨਾਟਕ' ਦੇ, ਸੁਭਾਸ਼ ਪੁਰੀ ਦੁਆਰਾ ਮੰਚਨ ਬਾਰੇ ਇਕ ਟਿੱਪਣੀ

“‘ਸਪਾਰਟੇਕਸ’, ‘ਸੰਡੇ ਵੀਕ’, ‘ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ’, ‘ਚੌਕ ਨਾਟਕ’, ‘ਸਿਫ਼ਰ ਨਾਟਕ’, ‘ਟਾਈਪਿਸਟਸ’, ‘ਕੰਜੂਸ’, ‘ਨੱਥੇ ਦੀ ਮਾਸੀ’, ‘ਇਸ ਚੌਕ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦਿਸਦਾ ਹੈ’, ‘ਕਾਲ ਚੱਕ੍ਰ’, ‘ਚੜ੍ਹਦਾ ਰੂਪ ਸਵਾਇਆ’, ‘ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ ਦੋਸਤੋ’ ਆਦਿ ਕੁਝ ਕੁ ਬਿਹਤਰੀਨ ਨਾਟਕ ਸਨ, ਜੋ ਪੁਰੀ ਨੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਖੇਡੇ। ਸੱਤ ਸਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਉਸ ਦੇ ਖਿਡਵਾਏ ਨਾਟਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਯੁਵਕ ਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਗੋਲਡ ਮੈਡਲ ਜਿੱਤਦੇ ਰਹੇ।”

-ਡਾ. ਕਮਲੇਸ਼ ਉੱਪਲ

‘ਕਲਾ ਦੀ ਆਭਾ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਆਥਣ’, ਵਿੱਚੋਂ, ‘ਅਕਸ’, ਜੂਨ-ਜੁਲਾਈ, 2006 (ਪੰਨੇ 50 ਤੋਂ 52)

4. “ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ‘ਮੱਕੜੀ ਨਾਟਕ’, ‘ਰੂਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ’, ‘ਚੌਕ ਨਾਟਕ’, ‘ਸੂਰਜ ਨਾਟਕ’, ‘ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ’ ਆਦਿ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ, ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ, ਸੁਭਾਸ਼ ਪੁਰੀ ਤੇ ਡਾ. ਮਨਜੀਤਪਾਲ ਕੌਰ ਨੇ ਖੇਡ ਕੇ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਮੂਲਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ।”

-ਡਾ. ਅਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਧਾਲੀਵਾਲ

ਪੁਸਤਕ : “ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ” (ਪੰਨੇ 9 ਤੋਂ 10)

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਅਲਕਾ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ, ਚੌਕ ਮੰਨਾਂ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ - 2006

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ : ਤਿੰਨ ਰਾਵਾਂ

1.

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਵਾਂਗ 1974 ਵਿਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ “ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ” ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ। ਰਵੀ ਨੇ ਦਰਜਨ ਦੇ ਲਗਭਗ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਤੇ ਛਪਵਾਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮੰਚਤ ਹੋਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਕੁ ਤੋਂ ਵਿਗਸਣ ਤੇ ਮੌਲਣ ਵਾਲੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਧਰੋਹਰ ਵਾਗ ਪਾਲਿਆ ਹੈ। ਰਵੀ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਯਤਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ, ਪੜਚੋਲ, ਉਲੇਖ, ਟਿਪਣੀ ਆਦਿ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਭ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਨੇ ਖਿਡਵਾਇਆ ਹੈ। ਰਵੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਮੀਖਿਅਕਾਂ ਨੇ ਗਲੋਬਲੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਵਿਸਥਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਗਰਦਾਨਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਥੀਮ, ਤਕਨੀਕ, ਸ਼ਿਲਪ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ ਆਦਿ ਤਮਾਮ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘਣ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਅਜੋਕੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਤਕਨੀਕ ਪੱਖੋਂ ਅਤੇ ਮੰਚਣ ਵਿਧੀ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹਨ।

—ਕਮਲੇਸ਼ ਉੱਪਲ, ਡਾ.

ਲੇਖ : ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ : ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਦੀ ਸੰਵਾਦਕਤਾ ਵਿੱਚੋਂ
 ਪੁਸਤਕ : ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ : ਸਰੂਪ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ, ਪੰਨਾ 22
 ਸੰਪਾਦਕ : ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ, ਡਾ.
 ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ, ਛਪਣ ਸਾਲ : 2015

2.

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਅਜੋਕੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੱਗੇ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਭਿੰਨ, ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਵਿਸ਼ੇ, ਰੂਪ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਪੱਖੋਂ ਸਫਲ ਕਿਰਤਾਂ ਹਨ।

—ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਪੁਸਤਕ : ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ : ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰਨਾ 190
 ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 143002,
 ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸਾਲ : 2015

"BEEMAR SADI" :

A very powerful theme and a very good performance

-Dr. Harbhajan Singh Bhatia

Staged by "Natyam" (The Theatre Group, Registered),
 under the direction of Kirti Kirpal,
 On : September 6, 2015, at Virsa Vihar, Amritsar, India

Today, 'Beemar Sadi' (Ravinder Ravi) was presented by the Bathinda based 'Natyam' group.

The theme of the drama is very powerful. It presents not only the tensions of the modern world but also the basic predicaments of human life.

Without doubt, to present a poetic drama on the stage is not everybody's cup of tea. From this angle, team deserves all praise. New techniques were used to present quality theatre. Even then,

it is my observation that something more was expected from the director.

So. it was very good but certainly not excellent performance.

Congratulations for writing this powerful, meaningful and very relevant drama.

I have gone through this play many times. Even today, I feel it is very very relevant. It is very suggestive and has many layers.

Dr. Harbhajan Singh Bhatia

(Guru Nanak Dev University, Amritsar, India)

From the Face Book In-box Message for Ravinder Ravi

September 6, 2015

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਮੰਚਨ : ਟਿੱਪਣੀ ਤੇ ਵੇਰਵਾ

ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਨ ਪਰ ਕੁਝ ਆਲੋਚਕ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਾਮੁਕ ਮਾਹੌਲ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਚੀਕਰਣ 'ਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਕਾਮੁਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੇਖਕ ਅਤਿਵਾਦੀ ਉਲਾਰੂ ਕਾਮ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਲੇਖਕ ਦਾ ਮਕਸਦ ਪਾਠਕ/ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬੀਮਾਰ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਰਵੀ ਅਜਿਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਫੀ ਸੁਚੇਤ ਹੈ। ਉਹ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਮੰਚ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਚਿਤਰਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਆਧੁਨਿਕਤਮ ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਮੰਚਨ-ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਖੂਬੀ ਹੀ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਵਿਕਸਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਢੁਕਵੇਂ ਮੰਚ-ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਮੰਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕੇਤ/ਸੁਝਾਅ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ; ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸਿਨਮੈਟਿਕ, ਵੀਡੀਓ, ਟੀ. ਵੀ. ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭ, ਤਸਵੀਰਾਂ, ਮੂਰਤੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਅਤੇ ਰੋਟੇਟਿੰਗ ਚਿਤਰਪੱਟ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਕੇਤਾਂ/ਸੁਝਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸੁਝਾਅ ਪੁਰੀ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨਾ ਅਧੀਨ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬ/ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਖੇਡੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ' ਦਾ ਮੰਚਨ 1976 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਤੇ 1976 ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ 'ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਹਿੰਦੀ ਸੈਮੀਨਾਰ' ਸਮੇਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ 'ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ' ਖੇਡਿਆ ਜਾਣਾ, ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਅਤੇ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਰੰਗਕਰਮੀ ਸੁਭਾਸ਼ ਪੁਰੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ (1977) ਤੇ ਯਮੁਨਾ ਨਗਰ (1977), ਬੰਬਈ 1986) ਵਿਚ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ। ਸੁਭਾਸ਼ ਪੁਰੀ, ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਦੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਵਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। 'ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ' ਐਸ. ਡੀ. ਕਾਲਜ ਅੰਬਾਲਾ ਵਲੋਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਯੁਵਕ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਜੇਤੂ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 1987 ਵਿਚ 'ਚੌਕ ਨਾਟਕ' ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਯੁਵਕ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ ਇਤਨੀ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਮੰਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ। 1988 ਵਿਚ ਵੀ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ 'ਰੂਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ' ('ਆਖਰ ਕਬ ਤਕ') ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਯੁਵਕ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਜੇਤੂ ਰਿਹਾ। 'ਰੂਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ' ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਸੁਭਾਸ਼ ਪੁਰੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ ਵਲੋਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਖੇਡਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ/ਪੰਜਾਬੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਤੇ ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਲਾ-ਸਮਰੱਥਾ ਲਈ 'ਚੁਣੌਤੀ' ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਸੁਭਾਸ਼ ਪੁਰੀ ਦੀ ਵੀ ਚੁਣੌਤੀ ਹੈ ਕਿ ਰਵੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਪੂਰੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਖੇਡ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਕੇਵਲ ਪਾਠਗਤ ਲਿਖਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਫਲ ਮੰਚੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਨਾਟਕ-ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਮੰਚ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣਾ ਹੈ।

-ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ-ਪੰਨਾ 112-113) ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਐਮ. ਫਿਲ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਖੋਜ-ਨਿਬੰਧ (1986-87) ਵਿੱਚੋਂ।

ਪੁਸਤਕ : 'ਨਾਟਕਕਾਰ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ' ਵਿੱਚੋਂ,
ਸੰਪਾਦਕ : ਡਾ. ਗੁਰੁਮੇਲ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਸੰਸਕਰਣ : 2003

ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਮੰਚਨ ਦੇ ਵੇਰਵੇ

'ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ' ਦਾ ਮੰਚਨ

'ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ' ਕਾਵਿ-ਨਾਟ, 26 ਸਤੰਬਰ 1976 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਨਾਟਕ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਸੱਤ-ਰੋਜ਼ਾ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਸਮੇਂ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਕ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਜੋਂ ਇਸ ਦੀ ਸਟੂਡੈਂਟ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ, ਮਈ 1976 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਤੀਜੀ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ, 1978 ਵਿਚ, ਸਟੂਡੈਂਟ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ।

ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ : ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਢੀਂਡਸਾ
ਵੇਸ਼-ਭੂਸ਼ਾ, ਮੰਚ-ਸੱਜਾ,
ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੇ ਡੀਜ਼ਾਇਨਰ : ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਢੀਂਡਸਾ
ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ : ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ
ਲਾਈਟ ਓਪਰੇਟਰ : ਸੁਖਬੀਰ ਕੰਗ
ਸਹਾਇਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ : ਹਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ (ਪਿੰਕੀ)

ਪਾਤਰ

ਚਿੱਟਾ ਮਖੌਟਾ : ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ
ਕਾਲਾ ਮਖੌਟਾ : ਅਸ਼ੋਕ ਹੰਸ
ਮਸਖਰਾ : ਰਾਜਿੰਦਰ ਬਿਲਾਸ
ਮਰਦ : ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਢੀਂਡਸਾ
ਔਰਤ : ਹਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ (ਪਿੰਕੀ)
ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਕੰਟਰੋਲ ਤੇ
ਸੁਪਵਰਾਈਜ਼ਰ : ਸੁਖਬੀਰ ਕੰਗ

-ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ

‘ਚੌਕ ਨਾਟਕ’ ਦਾ ਮੰਚਨ

*‘ਚੌਕ ਨਾਟਕ’ ਦਾ ਮੰਚਨ ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਹੈ। ‘ਚੌਕ ਨਾਟਕ’ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਹਾਂ-ਨਾਟ (Epic Play) ਹੈ, ਜੋ ਰੂਪ, ਵਿਧਾ, ਮੰਚ-ਜੁਗਤਾਂ, ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਥੀਮ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਹੀ ਜਟਿਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਮੰਚਨ ਲਈ ਅਦਾਕਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਤਕਨੀਸ਼ਨ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਨ। ਏਡੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਮੰਚ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇੰਜ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ‘ਚੌਕ ਨਾਟਕ’ ਦੇ ਮੰਚਨ ਨੂੰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ, ਜੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੱਲ ਗੈਰ-ਪੇਸ਼ਾਵਰ (Amature) ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੋਇਆ ਪਹਿਲਾ ਯਤਨ ਕਹਿ ਲਈਏ, ਤਾਂ ਇਹ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ‘ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ’ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ‘ਚੌਕ ਨਾਟਕ’ ਦੇ ਮੰਚਨ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ, ਪ੍ਰੋਫ ਬਾਲਗਾਂ ਦੇ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇਕ ਹਕੀਕਤ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਨਾਟਕ-ਕਲਾ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਮਈ, 1986 ਵਿਚ ਮੁੰਬਈ ਵਿਖੇ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ। ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ, ਏਸ ਅਤਿ ਜੱਟਿਲ ਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪੱਖੋਂ ਕਠਨ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕਤਮ ਜੁਗਤੀਆਂ ਨਾਲ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸਮਰੱਥ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਵਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਅਵਾਂ-ਗਾਰਦ ਨਾਟਕ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੇ ਚੁਣੌਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ, ਪਰ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।

-ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ

ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ	: ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ
ਲਾਈਟਿੰਗ	: ਪੀ. ਐਨ. ਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਗੌਤਮ
ਪੇਸ਼ਕਾਰਾਂ ਤੇ ਡੀਜ਼ਾਇਨ	: ਸੂਰਗਵਾਸੀ ਡਾ. ਮਨੋਹਰ ਸੇਠੀ
ਸੈਟ-ਡੀਜ਼ਾਇਨ	: ਸੁਭਾਸ਼ ਪੁਰੀ
ਸੰਗੀਤ	: ਧਰਮਵੀਰ ਨਾਗਰਾ ਤੇ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ
ਪਬਲੀਸਿਟੀ	: ਮਿਸਿਜ਼ ਕਮਲੇਸ਼ ਉੱਪਲ
ਮੇਕ-ਅੱਪ	: ਰਨਬੀਰ ਕਿੰਗਰਾ ਤੇ ਸੁਨੀਤਾ ਧੀਰ
ਕਾਸਟ	: ਨਾਟਕ-ਕਲਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ
ਮੰਚਨ-ਮਿਤੀ	: 28 ਮਈ, 1986
ਸਥਾਨ	: ਬੰਗਾਲੀ ਸਕੂਲ, ਦਾਦਰ, ਬੰਬਈ
ਮੰਚਨ-ਮਿਤੀ	: 29 ਮਈ, 1986
ਸਥਾਨ	: ਕੋਲੀਵਾੜਾ, ਬੰਬਈ

-ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ

‘ਸਿਫਰ ਨਾਟਕ’ ਦਾ ਮੰਚਨ

‘ਸਿਫਰ ਨਾਟਕ’ ਨੂੰ 1987 ਤੇ 1988 ਵਿਚ ਸੁਭਾਸ਼ ਪੁਰੀ ਨੇ ਮੰਚਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ। ਡਾ. ਕਮਲੇਸ਼ ਉੱਪਲ ਦੀ ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੀ ਟਿੱਪਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

‘ਰੂਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ’ ਦਾ ਮੰਚਨ ਤੇ ਫਿਲਮੀਕਰਨ

ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਆਯੋਜਿਤ ਨਾਟਕ-ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ ਵਲੋਂ ‘ਰੂਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ’ (ਗੀਤ-ਨਾਟਕ) ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੰਗਕਰਮੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ 26 ਸਤੰਬਰ, 1987 ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੰਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਗੀਤ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ।

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਇਸ ਗੀਤ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਇਕ ਵੀਡੀਓ ਫਿਲਮ ਵੀ ਬਣਾਈ ਗਈ।

ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ : ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ

ਕੈਮਰਾ : ਚਰਨਜੀਤ ਚੰਨੀ

ਸੰਗੀਤ : ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪਵਨਦੀਪ

ਕਲਾਕਾਰ : ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਸੁਖਦੇਵ ਪ੍ਰੀਤ,
(ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ) ਰੇਣੂੰ ਸਿੰਘ, ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ,
ਹ. ਸ. ਰੰਧਾਵਾ, ਜਸਵੰਤ ਸ. ਜੱਸ।

‘ਮੱਕੜੀ’ ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੰਚਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਲੋਕ ਕਲਾ ਮੰਚ, ਮਾਨਸਾ ਵੱਲੋਂ ‘ਮੱਕੜੀ’ ਨਾਟਕ ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ 12 ਨਵੰਬਰ, 1989 ਨੂੰ, ਲੋਕ ਕਲਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰੰਗ-ਮੰਚ, ਮਾਨਸਾ ਵਿਖੇ 50 ਕੁ ਚੋਣਵੇਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਉਪਰੰਤ 14 ਨਵੰਬਰ 1989 ਨੂੰ ਛੇ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਟਕ ਲੰਬੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਵਿਖੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ।

ਕਲਾਕਾਰ

ਪ੍ਰੀਤਮ ਰੁਪਾਲ	: ਸੁਨਹਿਰੀ
ਰਵੀ ਨੰਦਨ	: ਚਿੱਟਾ
ਜਗਤਾਰ ਔਲਖ	: ਮਜ਼ਦੂਰ
ਇੰਦਰਜੀਤ ਦਿਓਗਣ	: ਕਾਮਰੇਡ
ਮਨਜੀਤ ਚਾਹਿਲ	: ਗਭਰੂ
ਬਲਵੰਤ ਰੁਪਾਲ	: ਫਲਸਫੀ
ਲੱਖਾ ਲਹਿਰੀ	: ਕਾਲਾ
ਜਸਬੀਰ ਜੱਸ	: ਕਿਸਾਨ
ਸੁਪਨਦੀਪ ਚਾਹਿਲ	: ਮੁਟਿਆਰ

(ਸਾਮੂਹਿਕ ਝਾਕੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ)

ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤ	: ਮਨਜੀਤ ਔਲਖ
ਸਿੱਖ ਔਰਤ	: ਸੁਪਨਦੀਪ ਚਾਹਿਲ
ਹਿੰਦੂ ਔਰਤ	: ਬਿਮਲਜੀਤ ਕੌਰ
ਮੁਸਲਮਾਨ/ਬੁੱਢਾ	: ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਮਾਨ
ਬੁੱਢੀ	: ਸੁਜਾਨ ਕੌਰ

ਹਿੰਦੂ ਜਨੂੰਨੀ	: ਜਸਬੀਰ ਜੱਸਾ
ਸਿੱਖ ਜਨੂੰਨੀ	: ਬਲਜੀਤ ਚਾਹਿਲ
ਸਾਧਾਰਨ ਹਿੰਦੂ/ਮਜ਼ਦੂਰ	: ਮਨਜੀਤ ਚਾਹਿਲ
ਹਿੰਦੂ ਬੱਚਾ	: ਨਵਦੀਪ (ਨਵ)
ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੱਚਾ	: ਅਜਮੀਤ (ਲੀਜ਼ਾ)
ਸਿੱਖ ਬੱਚਾ	: ਅਣੂ
ਈਸਾਈ ਬੱਚਾ	: ਸੁਹਜਦੀਪ (ਜੋਤੀ)
ਈਸਾਈ	: ਨਵੀਨ ਸ਼ਰਮਾਂ
ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਨੂੰਨੀ	: ਸੁਖਜੀਤ ਗੋਗਾ
ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ	: ਅਮਰਜੀਤ ਦਿੱਲੀ
ਗੀਤ ਗਾਇਕ	: ਰਵੀ ਨੰਦਨ
ਸੰਗੀਤ	: ਰਵੀ ਨੰਦਨ ਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ
ਮੇਕ ਅੱਪ	: ਪ੍ਰੀਤਮ ਰੁਪਾਲ
ਕਾਸਟਿਊਮਜ਼	: ਪ੍ਰੀਤਮ ਰੁਪਾਲ ਤੇ ਅਮਰਜੀਤ ਦਿੱਲੀ
ਸਟੇਜ-ਸੈਟਿੰਗ	: ਪ੍ਰੀਤਮ ਰੁਪਾਲ, ਜਸਬੀਰ ਜੱਸਾ ਤੇ ਇੰਦਰਜੀਤ ਦਿਓਗਣ
ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਮੈਨੇਜਰ	: ਮਨਜੀਤ ਔਲਖ
ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ	: ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਮਾਨਸਾ
ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ	: ਲੋਕ ਕਲਾ ਮੰਚ, ਮਾਨਸਾ
ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ	: ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ

-ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ

ਨੋਟ : ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਚਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਰਚਿਤ 'ਪਛਾਣ ਨਾਟਕ' ਦਾ ਮੰਚਨ

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ 'ਪਛਾਣ ਨਾਟਕ' ਨਵ-ਨਾਟ ਮੰਚ (ਰਜਿ.) ਵਲੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਮੰਚਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮੰਚਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :

ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ	: ਡਾ. ਮਨਜੀਤਪਾਲ ਕੌਰ
ਕਲਾਕਾਰ-ਪਾਤਰ	: ਔਰਤ : ਜਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਭਾਟੀਆ (ਐਮ. ਏ. ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ)
ਕਾਮਦੇਵ	: ਗੁਰਬਿੰਦਰ ਭੱਟੀ (ਐਮ. ਏ. ਭਾਗ ਦੂਜਾ)
ਮਸਖਰਾ	: ਰਾਜਿੰਦਰ ਰਾਹੁਲ (ਐਮ. ਏ. ਭਾਗ ਦੂਜਾ)
ਕਵੀ	: ਅਸ਼ੋਕ ਭਾਰਤੀ (ਐਮ. ਏ. ਭਾਗ ਦੂਜਾ)
ਦੂਜੀ ਔਰਤ	: ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ (ਐਮ. ਏ. ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ)
ਮੰਚਨ-ਮਿਤੀ	: 6 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1993
ਮੰਚਨ-ਸਥਾਨ	: ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਟਾਫ਼ ਕਾਲਜ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਸੰਗੀਤ	: ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ
ਆਵਾਜ਼	: ਰਾਜਿੰਦਰ ਰਾਹੁਲ, ਅਸ਼ੋਕ ਭਾਰਤੀ
ਸਹਾਇਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ	: ਰਵਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ
ਸਹਾਇਕ	: ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ
ਵੀਡੀਓ ਰੀਕਾਰਡਿੰਗ	: ਜਸਪ੍ਰੀਤ ਗਿੱਲ
ਮੁੱਖ ਵਕਤਾ	: ਅਮਰਜੀਤ ਗਰੇਵਾਲ
ਮੁੱਖ ਮਹਿਮਾਨ	: ਡਾ. ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ, ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

-ਡਾ. ਮਨਜੀਤਪਾਲ ਕੌਰ

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਗੀਤ-ਨਾਟਕ : 'ਰੂਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ' ਦਾ ਮੰਚਨ

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਰਚਿਤ ਗੀਤ-ਨਾਟਕ 'ਰੂਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ' ਨਵ-ਨਾਟ ਮੰਚ (ਰਜਿ.) ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਕਲਾ ਪਰਿਸ਼ਦ (ਪੰਜਾਬ ਆਰਟਸ ਕੌਂਸਲ) ਦੇ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੰਚਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :

- ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ : ਡਾ. ਮਨਜੀਤਪਾਲ ਕੌਰ
 ਸਹਾਇਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ : ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਲੈਕਚਰਰ, ਬੇਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ, ਬਟਾਲਾ)
- ਮੰਚਨ-ਸਥਾਨ : ਪੰਜਾਬ ਆਰਟਸ ਕੌਂਸਲ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
 ਮੰਚਨ-ਮਿਤੀ : 2 ਫਰਵਰੀ, 1995
 ਕਲਾਕਾਰ : 1. ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਜਗਜੀਤ ਕੌਰ, ਲੈਕਚਰਰ, ਬੀ. ਬੀ. ਕੇ. ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ—ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿੱਕੀਆਂ, ਨਿੱਕੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ)
 2. ਵਿਜੇ ਸ਼ਰਮਾ (ਟੀ. ਵੀ. ਆਰਟਿਸਟ) ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਰੋਲ।
 3. ਨਰਿੰਦਰ ਜੱਟੂ (ਟੀ. ਵੀ. ਆਰਟਿਸਟ) ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੋਰ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ।
 4. ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਨਾਨ-ਟੀਚਿੰਗ ਵਰਕਰ)- ਮਸਖਰਾ ਪਾਤਰ

5. ਵਿਪਨ ਧਵਨ (ਸਟੇਜ ਕਲਾਕਾਰ)
 6. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਜੌਲੀ
 7. ਪਰਮਜੀਤ ਰਾਹੀ-ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ।
 8. ਸੁਚਰਿਤਾ, ਕੰਵਲਜੀਤ ਤੇ ਸੁਖਪ੍ਰੀਤ (ਕ੍ਰਮਵਾਰ) ਬੀ.ਬੀ.ਕੇ.ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਤੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਫਾਰ ਵਿਮਨ ਦੀਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਹਨ)
 9. ਹਰਮੀਤ ਸਿੰਘ-ਸਿੱਖ ਮੁੰਡਾ ਪਾਤਰ

- ਗਾਇਨ (ਪਿਛੋਕੜ ਚੋਂ) : ਜੋਤੀ ਜੱਟੂ
 ਗਾਇਨ (ਪਾਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ) : ਹਰਮੀਤ ਸਿੰਘ
 ਮੁੱਖ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਤੇ ਗਾਇਕ : ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ
 ਢੋਲਕੀ ਵਾਦਨ : ਸੁਰਜੀਤ ਗਿੱਲ
 ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਉਂਤ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ : ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਸਚਦੇਵਾ (ਟੀ. ਵੀ. ਆਰਟਿਸਟ, ਟੀ. ਵੀ. ਸਕਰਿਪਟ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ)

-ਡਾ. ਮਨਜੀਤਪਾਲ ਕੌਰ

“ਮਨ ਦੇ ਹਾਣੀ” ਦੇ ਮੰਚਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

1. ਮੰਚਨ ਮਿਤੀ : 3 ਦਸੰਬਰ, 2008
ਮੰਚਨ ਸਥਾਨ: ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ, ਸੈਕਟਰ-46-ਬੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
  2. ਮੰਚਨ ਮਿਤੀ : 30 ਜਨਵਰੀ, 2009
ਮੰਚਨ ਸਥਾਨ: ਬਠਿੰਡਾ ਟੀਚਰਜ਼ ਹੋਮ, ਬਠਿੰਡਾ, ਭਾਰਤ
  3. ਮੰਚਨ ਮਿਤੀ : 31 ਜਨਵਰੀ, 2009
ਮੰਚਨ ਸਥਾਨ: ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਕਲਾ ਭਵਨ, ਮੁੱਲਾਂਪੁਰ (ਦਾਖਾ) ਭਾਰਤ
  - *4. ਮੰਚਨ ਮਿਤੀ : 20 ਫਰਵਰੀ, 2009
ਮੰਚਨ ਸਥਾਨ: ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ
  - *5. ਮੰਚਨ ਮਿਤੀ : 4 ਮਾਰਚ, 2009
ਮੰਚਨ ਸਥਾਨ: ਟੈਗੋਰ ਥੀਏਟਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਭਾਰਤ
  6. ਮੰਚਨ ਮਿਤੀ : 9 ਅਕਤੂਬਰ, 2009
ਮੰਚਨ ਸਥਾਨ: ਪੰਜਾਬ ਨਾਟ-ਸ਼ਾਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
  - *7. ਮੰਚਨ ਮਿਤੀ : 22 ਅਕਤੂਬਰ, 2009
ਮੰਚਨ ਸਥਾਨ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ,
ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਮੰਚਨ ਸੰਸਥਾ: ਅਦਾਕਾਰ ਮੰਚ (ਰਜਿ.), ਮੁਹਾਲੀ
ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ : ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ
- ਅਦਾਕਾਰ** ਪਤਨੀ : ਅਨਮੋਲ ਭਾਰਤ
ਮਰਦ : ਹਰਮਨਪਾਲ ਸਿੰਘ
ਪਤੀ : ਮਨੀਸ਼ ਕਪੂਰ
*ਕੋਰਸ : ਗੁਰਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਕਰਨ ਚਾਹਲ, ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ,
ਹਰਜਾਪ ਕੌਰ
ਸੰਗੀਤ : ਜਤਿੰਦਰ ਸ਼ਾਹ

ਗਾਇਕ	: ਤਰੰਨੁਮ ਤੇ ਜਤਿੰਦਰ ਸ਼ਾਹ
ਵੇਸ਼ ਭੂਸ਼ਾ	: ਰਜਿੰਦਰ ਰੋਜ਼ੀ
ਰੂਪ ਸੱਜਾ	: ਲੱਖਾ ਲਹਿਰੀ
ਮੰਚ ਸੱਜਾ	: ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ
ਰੋਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ	: ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ
ਕੋਰੀਓਗਰਾਫੀ	: ਸ਼ਵੇਤਾ ਸੂਦ
ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰਬੰਧ	: ਵਿਨੋਦ ਕੁਮਾਰ
ਮੰਚ ਸਾਮਗਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ	: ਹਰਪਿੰਦਰ ਰਾਜਪੂਤ
ਵਿਓਂਤਕਾਰੀ	: ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ

ਨੋਟ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ‘ਇੱਕ’, ‘ਦੋ’ ਤੇ ‘ਮਸਖਰਾ’ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਰਸ/ਨ੍ਰਿਤ-ਨਾਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਵਲੋਂ – ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ

ਮੁੱਖ ਗਾਇਕ	: ਹਰਿੰਦਰ ਸੋਹਲ
ਢੋਲਕ	: ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ
ਪੇਂਟਿੰਗ	: ਡਾਲੀ ਤੇ ਪਿਕਾਸੋ
ਡਿਜ਼ਾਇਨ ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ	: ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ
*ਨਾਟ ਗਰੁੱਪ	: ਮੰਚ-ਰੰਗਮੰਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

-ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ

*“ਮਖੌਟੇ ਤੇ ਹਾਦਸੇ” ਦੇ ਮੰਚਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

“ਮਖੌਟੇ ਤੇ ਹਾਦਸੇ” ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੰਚਨ ਮਿਤੀ 1 ਜੁਲਾਈ, 2009 ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ 7 ਵਜੇ ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨਾ ਹੇਠ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਕਲਾਕਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

1. ਔਰਤ (ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ) : ਜਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ
2. ਔਰਤ-2 : ਵੀਰਪਾਲ ਕੌਰ
3. ਮਸਖਰਾ (ਨਟ) : ਗੁਰਜੋਤ ਗੁੱਗੂ
4. ਮਸਖਰੀ (ਨਟੀ) : ਵੀਰਪਾਲ ਕੌਰ
5. ਦੱਲਾ : ਕੁਲਦੀਪ ਬੱਲ
6. ਤਸਕਰ : ਬਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
7. ਅਤੰਕ : ਗੁਰਤੇਜ ਸਿੰਘ
8. ਕਵੀ : ਅਮਿਤ ਅਨੇਜਾ

ਕੋਰਸ-1 : ਰਜੀਵ ਜਿੰਦਲ, ਰਾਹੀ ਬਤਰਾ, ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਜੱਜ, ਰਾਹੁਲ ਅਹੂਜਾ, ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮਾਹੀ ਸ਼ਰਮਾ, ਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਵਿਕਾਸ ਜੋਸ਼ੀ, ਜਸਵਿੰਦਰ ਸੋਢੀ, ਰਾਜਬੀਰ ਮਕਨਾ

ਕੋਰਸ-2 : ਰਕੇਸ਼ ਲੂਥਰਾ, ਜਗਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਰੋਬਿਨ ਚੀਮਾ, ਸੰਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਕਰਨ ਸਭਰਵਾਲ, ਮਨਦੀਪ ਜੋਸ਼ੀ, ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਤੇਜ ਖਾਨ, ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ, ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਸੰਗੀਤ : ਹਰਿੰਦਰ ਸੋਹਲ

* ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਕੂਲ ਆਫ ਡਰਾਮਾ (ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ) ਅਤੇ ‘ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ’ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ, Young Theater Worker's Theatre Workshop ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ :
“ਚੱਕ੍ਰਵਯੂਹ ਤੇ ਪਿਰਾਮਿਡ” : ਮੰਚਨ ਅੰਕੜੇ

ਮੰਚਨ-ਮਿਤੀ : 5 ਜੁਲਾਈ, 2012
 ਮੰਚਨ-ਸਥਾਨ : ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ, ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ (ਭਾਰਤ)

ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੰਚ-ਪਰਵੇਸ਼ (Actors on Stage)

ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਗੀਤ

ਅਮਨਦੀਪ ਕੁਮਾਰ, ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਹੈਰੀ, ਸੁਖਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸੰਜੇ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ, ਪਵਨਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਸੀਨ ਪਹਿਲਾ

ਐਕਟਰ ਇਕ - ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ
 ਐਕਟਰ ਦੋ - ਸਟਾਲਿਨਜੀਤ ਸਿੰਘ
 ਐਕਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ - ਮੁਹੰਮਦ ਕੈਸਰ, ਅਭਿਸ਼ੇਕ, ਸੁਨੀਲ ਕੁਮਾਰ, ਜਗਜੋਤ ਸਿੰਘ, ਜਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ

ਸੀਨ ਦੂਜਾ

ਇਕ - ਜਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ
 ਦੋ - ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਧਾਲੀਵਾਲ
 ਐਕਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ - ਅਭਿਸ਼ੇਕ, ਜਗਜੋਤ, ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਚਿਨ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਬਲਵਿੰਦਰ ਵਰਿਆਮ, ਦਿਨੇਸ਼ ਕੁਮਾਰ

ਸੀਨ ਤੀਜਾ

ਇਕ - ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਹੈਰੀ
 ਦੋ - ਪਵਨਦੀਪ ਸਿੰਘ
 ਐਕਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ - ਜਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੱਸੀ, ਪੁਨੀਤ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਸੰਜੋਗ ਸਿੰਘ, ਜਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਜਗਜੋਤ ਸਿੰਘ, ਅਭਿਸ਼ੇਕ

ਸੀਨ ਚੌਥਾ

ਮੁੰਡਾ - ਪਰਨਦੀਪ ਕੈਂਥ
 ਕੁੜੀ - ਪਾਇਲ ਕਾਲੜਾ
 ਐਕਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ - ਅਭਿਸ਼ੇਕ, ਅਮਨਦੀਪ ਕੁਮਾਰ, ਸਚਿਨ, ਮੁਹੰਮਦ ਕੈਸਰ, ਸੁਨੀਲ ਕੁਮਾਰ

ਸੀਨ ਪੰਜਵਾਂ

ਸੂਤਰਧਾਰ-1 - ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ
 ਸੂਤਰਧਾਰ-2 - ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਭੰਗੂ
 ਐਕਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ - ਨਵਜੋਤ, ਸਿਮਰਨਜੀਤ, ਮੁਹੰਮਦ ਕੈਸਰ, ਬਲਵਿੰਦਰ ਵਰਿਆਮ, ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਸੁਨੀਲ ਕੁਮਾਰ

ਸੀਨ ਛੇਵਾਂ

ਇਕ - ਅਮਨਦੀਪ ਕੁਮਾਰ
 ਦੋ - ਸੁਖਜੀਤ ਸਿੰਘ
 ਐਕਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ - ਜਗਜੋਤ ਸਿੰਘ, ਸੰਜੋਗ ਸਿੰਘ, ਪਾਇਲ ਕਾਲੜਾ, ਮੁਹੰਮਦ ਕੈਸਰ, ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਸੀਨ ਸੱਤਵਾਂ

ਜਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੱਸੀ, ਜਤਿੰਦਰ ਸੋਠੂ, ਪੁਨੀਤ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਹੈਰੀ, ਜਗਜੋਤ, ਪਰਨਦੀਪ, ਸਟਾਲਿਨਜੀਤ, ਨਵਜੋਤ, ਸਿਮਰਨਦੀਪ, ਅਭਿਸ਼ੇਕ, ਸੁਖਜੀਤ, ਪਵਨਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਸੁਨੀਲ ਕੁਮਾਰ, ਬਲਵਿੰਦਰ ਵਰਿਆਮ, ਜਤਿੰਦਰਪਾਲ, ਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਪਾਇਲ ਕਾਲੜਾ

ਸੀਨ ਅੱਠਵਾਂ

- ਫਲਸਫੀ - ਮੁਹੰਮਦ ਕੈਸਰ
- ਮੁੰਡਾ - ਪਵਨਦੀਪ ਸਿੰਘ
- ਕੁੜੀ - ਜਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੱਸੀ
- ਨਸ਼ਤੀ ਤੇ ਹੋਰ - ਸਿਮਰਨਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਦਿਨੇਸ਼, ਨਵਜੋਤ, ਸੁਨੀਲ ਕੁਮਾਰ, ਜਤਿੰਦਰਪਾਲ

ਸੀਨ ਨੌਵਾਂ

- ਮਰਦ - ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ
- ਔਰਤ - ਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ
- ਐਕਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ - ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸੰਜੋਗ ਸਿੰਘ, ਪਵਨਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਨਵਜੋਤ ਸਿੰਘ, ਸੁਨੀਲ ਕੁਮਾਰ, ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਬਲਵਿੰਦਰ ਵਰਿਆਮ

ਸੀਨ ਦਸਵਾਂ

- ਕਲਾਕਾਰ-1 - ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਨੂੰ
- ਕਲਾਕਾਰ-2 - ਪੁਨੀਤ ਧਾਲੀਵਾਲ
- ਰੌਕ-ਨ-ਰੋਲ ਕੋਰਸ- ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਹੈਰੀ, ਅਭਿਸ਼ੇਕ, ਪਵਨਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਸਿਮਰਨਜੀਤ, ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਨਵਜੋਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਜਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੱਸੀ, ਅਮਨਦੀਪ

ਸੀਨ ਗਿਆਰ੍ਹਵਾਂ

- ਕੋਡਾ - ਜਸਵਿੰਦਰ ਜੱਸੀ, ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਹੈਰੀ, ਜਤਿੰਦਰ ਸੋਨੂੰ, ਅਭਿਸ਼ੇਕ, ਸਿਮਰਨਜੀਤ, ਪਵਨਦੀਪ, ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਆਖਰੀ ਗੀਤ ਵੇਲੇ

ਸਾਰੇ ਹੀ ਕਲਾਕਾਰ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਬੋਲਦੇ ਨੇ।

ਸਟੇਜ ਪਿੱਛੇ

- ਸੰਗੀਤ - ਹਰਿੰਦਰ ਸੋਹਲ
- ਮੇਕਅਪ - ਸਰਬਜੀਤ ਲਾਡਾ
- ਢੋਲਕ - ਸੋਨੀ
- ਪ੍ਰਾਪਰਟੀ ਇੰਚਾਰਜ- ਸੰਜੋਗ ਸਿੰਘ

ਵੇਸ਼ਭੂਸ਼ਾ ਇੰਚਾਰਜ - ਜਤਿੰਦਰ ਸੋਨੂੰ

ਵੇਸ਼ਭੂਸ਼ਾ, ਲਾਈਟ,

ਡੀਜ਼ਾਇਨ ਅਤੇ

ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ - ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ : “ਚੱਕ੍ਰਵਯੂਹ ਤੇ ਪਿਰਾਮਿਡ”, 5 ਜੁਲਾਈ, 2012 ਨੂੰ, ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ ‘ਮੰਚ ਰੰਗਮੰਚ’ ਵਲੋਂ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਕੂਲ ਆਫ ਡਰਾਮਾ (ਦਿੱਲੀ) ਅਤੇ ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ, ਮੰਚਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

“ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਯਥਾਰਥ” ਦੇ ਮੰਚਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਮੰਚਨ ਸੰਸਥਾ : ‘ਮੰਚ ਰੰਗਮੰਚ’, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ (ਭਾਰਤ)
 ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੰਸਥਾ : ‘ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ’ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ (ਭਾਰਤ)
 ਮੰਚਨ ਮਿਤੀ : 4 ਜੁਲਾਈ, 2013
 ਮੰਚਨ ਸਥਾਨ : ‘ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ’, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,
 ਪੰਜਾਬ (ਭਾਰਤ)

Cast : ਕਲਾਕਾਰ ਤੇ ਰੋਲ

ਆਵਾਜ਼-1	:	ਆਕਾਸ਼ ਅਰੋੜਾ
ਆਵਾਜ਼-2	:	ਸੰਤੋਸ਼ ਕੁਮਾਰ
ਦੀਪਕ	:	ਨਰਿੰਦਰ ਸੇਠੀ
ਰੋਸ਼ਨੀ	:	ਜੋਤਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ
ਕੋਰਸ	:	ਤਰੁਨ ਸ਼ਰਮਾ ਲਵਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਪਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਲਸਨਪ੍ਰੀਤ ਪੰਕਜ ਸ਼ਰਮਾ ਸੰਤੋਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਨਵਦੀਪ ਅਰੋੜਾ ਅਭਿਸ਼ੇਕ ਮਨਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਸੰਗੀਤ	:	ਹਰਿੰਦਰ ਸੋਹਲ
ਡੀਜ਼ਾਇਨ ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ	:	ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ

“ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ” ਦੇ ਮੰਚਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਮੰਚਨ ਸੰਸਥਾ : ‘ਮੰਚ ਰੰਗਮੰਚ’, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ (ਭਾਰਤ)
 ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੰਸਥਾ : ‘ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ’ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ (ਭਾਰਤ)
 ਮੰਚਨ ਮਿਤੀ : 4 ਜੁਲਾਈ, 2013
 ਮੰਚਨ ਸਥਾਨ : ‘ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ’, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,
 ਪੰਜਾਬ (ਭਾਰਤ)

Cast : ਕਲਾਕਾਰ ਤੇ ਰੋਲ

ਰੇਡੀਓ ਆਵਾਜ਼	:	ਮਨਜਿੰਦਰ ਅਨਜਾਨ
ਨੌਜਵਾਨ ਕਵੀ	:	ਜੇ.ਟੀ. ਜਤਿੰਦਰ
ਆਵਾਜ਼ ਪਾਤਰ	:	ਅਭਿਸ਼ੇਕ
ਆਵਾਜ਼ ਪਾਤਰ	:	ਸੁਖਦੀਪ ਸਿੰਘ
ਭਗਵਾਨ	:	ਗੁਰਬਾਜ ਸਿੰਘ
ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੇਵ	:	ਸਟਾਲਿਨਜੀਤ
ਅਸਤਰ	:	ਨੀਰਜ ਸ਼ਰਮਾ
ਆਤੰਕਵਾਦੀ	:	ਦਿਲਪ੍ਰੀਤ
ਸਿੱਧਾ	:	ਸੁਰਜਪਾਲ ਸਿੰਘ
ਪੁੱਠਾ	:	ਨਵਦੀਪ ਸਿੰਘ
ਨੌਜਵਾਨ ਕੁੜੀ	:	ਤਨੂਪ੍ਰੀਤ
ਔਰਤ	:	ਜੱਸੀ ਜਸਵਿੰਦਰ
ਸੂਤਰਧਾਰ	:	ਕੁਲਦੀਪ
ਨਟ	:	ਸਟਾਲਿਨਜੀਤ
ਨਟੀ	:	ਦਿਲਪ੍ਰੀਤ
ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ-1	:	ਜੇ.ਟੀ. ਜਤਿੰਦਰ

ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ-2	:	ਤਰੁਨ ਸ਼ਰਮਾ
ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ-3	:	ਸਟਾਲਿਨਜੀਤ
ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ-4	:	ਦਿਲਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ
ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ-5	:	ਨਵਦੀਪ
ਕੋਰਸ	:	ਸੁਖਚੈਨ ਸਿੰਘ, ਮਨਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਕਜ ਸ਼ਰਮਾ, ਵਿਲਸਨਪ੍ਰੀਤ, ਲਵਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ, ਸੰਤੋਸ਼ ਕੁਮਾਰ
ਸੰਗੀਤ	:	ਹਰਿੰਦਰ ਸੋਹਲ
ਡੀਜ਼ਾਇਨ ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ	:	ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ

“ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ” ਦੇ ਮੰਚਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਮੰਚਨ ਮਿਤੀ : ਸਤੰਬਰ 6, 2015
 ਮੰਚਨ ਸਥਾਨ : ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ (ਭਾਰਤ)
 ਮੰਚਨ ਸੰਸਥਾ : ਨਾਟਯਮ ('ਦਾ ਥੀਏਟਰ ਗਰੁੱਪ' ਰਜਿ.)
 ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ : ਕੀਰਤੀ ਕਿਰਪਾਲ

ਕਲਾਕਾਰ

ਮਰਦ	:	ਜਗਦੀਪ ਸੰਧੂ
ਔਰਤ	:	ਜਸਪ੍ਰੀਤ ਜੋਹਲ
ਮਸਖਰਾ	:	ਗਗਨਦੀਪ ਸਿੰਘ
ਚਿੱਟਾ ਮਖੌਟਾ	:	ਪਲਵਿੰਦਰ ਬਾਸੀ
ਕਾਲਾ ਮਖੌਟਾ	:	ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਸੰਗੀਤ	:	ਹਰਜੋਤ ਨਟਰਾਜ
ਲਾਈਟਿੰਗ	:	ਜਸਦੀਪ ਬਰਾੜ 'ਜਸ'
ਮੇਕ-ਅੱਪ	:	ਗਗਨਦੀਪ ਸਿੰਘ
ਡੀਜ਼ਾਈਨਿੰਗ	:	ਕੀਰਤੀ ਕਿਰਪਾਲ
ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਮੈਨੇਜਰ	:	ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ 'ਰਿੰਪੀ' ਅਤੇ ਗੁਰਨੂਰ ਸਿੰਘ 'ਨੂਰ'

-ਜਗਦੀਪ ਸੰਧੂ

“ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ” ਦੇ ਮੰਚਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ	: ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ
ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਗਾਇਕ	: ਲੋਪੋਕੇ ਬ੍ਰਦਰਜ਼-ਲਖਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਮੰਚਨ-ਸੰਸਥਾ	: ‘ਮੰਚ-ਰੰਗਮੰਚ’ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ)
ਮੰਚਨ-ਮਿਤੀ	: 2 ਜੁਲਾਈ, 2016
ਮੰਚਨ-ਸਥਾਨ	: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਆਡੀਐਰੀਅਮ, ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ

ਕਲਾਕਾਰ

ਕੋਰਸ	: ਨਵਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਗੌਤਮ, ਨਦੀਮ ਅਬਾਸ, ਇਮਰਾਮ ਖਾਨ, ਰੋਹਿਤ ਕੁਮਾਰ, ਗੌਤਮ, ਅਭੀਸ਼ੇਕ, ਕਵਲਜੀਤ, ਅਨਿਲ ਕੁਮਾਰ, ਰਮਨ ਨਾਗੀ, ਜਗਰੂਪ।
------	---

ਕਵੀ	: ਗੁਰਪਿਆਰ ਸਿੰਘ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇ
ਇਕ	: ਅਸ਼ੀਸ਼	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤਿੰਨ
ਦੋ	: ਮੁਨੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤਿੰਨ
ਔਰਤ	: ਸਾਫੀ ਸਿੰਘ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤਿੰਨ
ਕਵਿਤਰੀ	: ਰਾਵੀ ਸਿੰਘ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਾਰ
ਇਕ	: ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੰਜ
ਦੋ	: ਜੋਹੇਬ ਹੈਦਰ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੰਜ
ਔਰਤ	: ਅਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੰਜ
ਕਵੀ	: ਨਵਜੋਤ ਸਿੰਘ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਛੇ
ਮਸਖਰਾ	: ਅਰਪਨਜੀਤ ਸਿੰਘ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਛੇ

ਕਵਿਤਰੀ	: ਕਵਲਜੀਤ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਛੇ
ਔਰਤ	: ਸਤਪਾਲ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸੱਤ
ਇਕ	: ਅਨਿਲ ਕੁਮਾਰ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸੱਤ
ਦੋ	: ਤੇਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸੱਤ
ਆਈਸਿਸ ਕਮਾਂਡਰ	: ਰਮਨ ਨਾਗੀ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅੱਠ
ਆਈਸਿਸ ਸੈਨਿਕ-1	: ਸਕਸ਼ਮਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅੱਠ
ਆਈਸਿਸ ਸੈਨਿਕ-2	: ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅੱਠ
ਕਵੀ	: ਅਨਿਲ ਕੁਮਾਰ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੌਵਾਂ
ਇਕ	: ਜਗਰੂਪ ਸਿੰਘ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੌਵਾਂ
ਦੋ	: ਰੋਹਿਤ ਕੁਮਾਰ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੌਵਾਂ
ਔਰਤ	: ਸਾਫੀ ਸਿੰਘ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੌਵਾਂ
ਮਸਖਰਾ	: ਨਰੇਸ਼ ਕੁਮਾਰ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੱਸਵਾਂ
ਮਸਖਰੀ	: ਅਮਨਪ੍ਰੀਤ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੱਸਵਾਂ
ਕਵੀ	: ਸੁਖਵੀਰ ਸਿੰਘ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਗਿਆਰਵਾਂ
ਕਵਿਤਰੀ	: ਨਵਦੀਪ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਗਿਆਰਵਾਂ
ਇਕ	: ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਾਹਰਵਾਂ
ਦੋ	: ਹਰਦੀਪ ਸਿੰਘ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਾਹਰਵਾਂ
ਔਰਤ	: ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਾਹਰਵਾਂ
ਕੋਡਾ ਟੋਲੀ-1	: ਸੁਖਵੀਰ ਸਿੰਘ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇਰਵਾਂ
ਟੋਲੀ-2	: ਰਵਨੀਤ	ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇਰਵਾਂ

(ਸਾਰੇ ਕਲਾਕਾਰ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਸਮੂਹਿਕ ਗੀਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ)
-ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ

ਨੋਟ : ਇਹ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ।

“ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ” ਦੇ ਮੰਚਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ	: ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ
ਸੰਗੀਤ	: ਹਰਿੰਦਰ ਸੋਹਲ
ਮੰਚਨ-ਸੰਸਥਾ	: ‘ਮੰਚ ਰੰਗਮੰਚ’, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ
ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੰਸਥਾ	: ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ
ਮੰਚਨ-ਮਿਤੀ	: 3 ਜੁਲਾਈ, 2017
ਮੰਚਨ-ਸਥਾਨ	: ‘ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ’, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ

ਕਲਾਕਾਰ

ਮੰਚ ਉੱਤੇ	: ਬਲਜਿੰਦਰ, ਗਗਨਦੀਪ, ਨੀਤਨ, ਪਲਵਿੰਦਰ ਰਾਜ, ਰਾਜਤ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਕਮਲਜੀਤ, ਸੰਦੀਪ ਕੌਰ, ਪਾਰਸ, ਸ਼ੈਂਬਰ, ਅਰੁਣ, ਮਨਪ੍ਰੀਤ, ਹਰਮਨ, ਨਵਦੀਪ ਕੌਰ, ਰਿਸ਼ੀ, ਗੁਰਸੇਵਕ, ਅੰਕਿਤ, ਈਮੈਨੁਅਲ, ਰਾਵੀ ਸਿੰਘ, ਅਪਿੰਦਰ, ਗੁਰਵਿੰਦਰ, ਰਾਜਵਿੰਦਰ
ਕੋਰਸ	: ਬਲਜਿੰਦਰ, ਭੂਪਿੰਦਰ, ਬਚਨਪਾਲ, ਅਭੈ, ਅਰਸ਼ਵੀਰ, ਵਿਕਾਸ, ਮਸੀਹ, ਸੰਦੀਪ, ਰਾਵੀ ਸਿੰਘ, ਗਾਰਵਿਲ, ਪ੍ਰਭ
ਲਾਈਟਿੰਗ	: ਸੁਨੀਲ ਕੁਮਾਰ
ਸਟੇਜ ਮੈਨੇਜਰ	: ਕਮਲ ਆਨੰਦ
ਪ੍ਰਾਪਰਟੀ ਇੰਚਾਰਜ	: ਸਤੀਸ਼

(‘ਮੰਚ-ਰੰਗਮੰਚ’ ਦੇ ਬਰੋਸ਼ਰ ਵਿੱਚੋਂ)

“ਭਰਮ-ਜਲ” ਦੇ ਮੰਚਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ	: ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ
ਸੰਗੀਤ	: ਹਰਿੰਦਰ ਸੋਹਲ
ਮੰਚਨ-ਸੰਸਥਾ	: ‘ਮੰਚ ਰੰਗਮੰਚ’, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ
ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੰਸਥਾ	: ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ
ਮੰਚਨ-ਮਿਤੀ	: 1 ਜੁਲਾਈ, 2017
ਮੰਚਨ-ਸਥਾਨ	: ‘ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ’, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ

ਕਲਾਕਾਰ

ਮੰਚ ਉੱਤੇ	: ਗੁਨਰਾਜ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਰਾਵੀ ਸਿੰਘ, ਗੌਤਮ ਸ਼ਰਮਾ, ਨਵਦੀਪ ਕੌਰ, ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ, ਲਵਲੀਨ ਕੌਰ, ਵਿਸ਼ਾਲ
ਕੋਰਸ/ਗਰੁੱਪ 1	: ਬਲਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਕੰਵਲਜੀਤ, ਈਮੈਨੁਅਲ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਅਭੀਰਾਜ ਮਹਿਰਾ, ਨਰੇਸ਼ ਗਿੱਲ, ਬਲਰਾਜ, ਅੰਗਦ ਸਿੰਘ, ਮਾਨਿਕ ਰਾਜਪੂਤ
ਕੋਰਸ/ਗਰੁੱਪ 2	: ਸੰਦੀਪ, ਮਨੀ, ਅਰਸ਼ਵੀਰ, ਗੁਰਵਿੰਦਰ, ਭੂਪਿੰਦਰ, ਬਚਨਪਾਲ, ਸਾਰਥਕ, ਹਰਮਨ, ਅਨੁਰਾਗ, ਗੁਰਪ੍ਰੇਮ
ਲਾਈਟਿੰਗ	: ਸੁਨੀਲ ਕੁਮਾਰ
ਸਟੇਜ ਮੈਨੇਜਰ	: ਕਮਲ ਆਨੰਦ
ਪ੍ਰਾਪਰਟੀ ਇੰਚਾਰਜ	: ਸਤੀਸ਼

(‘ਮੰਚ-ਰੰਗਮੰਚ’ ਦੇ ਬਰੋਸ਼ਰ ਵਿੱਚੋਂ)

ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਮੰਚਨ ਦੇ ਅਖਬਾਰੀ ਰੀਵੀਊ

6000 ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ 'ਮੱਕੜੀ ਨਾਟਕ' ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ (ਕੈਨੇਡਾ) ਦੇ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤ ਕੀਤੇ 'ਮੱਕੜੀ ਨਾਟਕ' ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰੋ. ਔਲਖ ਦੇ ਘਰ ਬਣੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੰਗਮੰਚ ਵਿਚ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਫਰੀਦਕੋਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਸਬੇ ਲੰਬੀ ਦੇ ਇਕ ਉੱਚੇ ਤੇ ਲੰਬੇ-ਚੌੜੇ ਥੜ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ (6000) ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਈ।

ਪੱਛਮ ਦੀ ਵਿਕਸਿਤ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਖੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋ. ਔਲਖ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਦੇ ਤੱਤ ਵਰਤ ਕੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬੌਧਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਇਹ ਨਾਟਕ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਸਧਾਰਨ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਤਰ-ਮੁਗਧ ਕਰਦਾ ਤੁਰਦਾ ਗਿਆ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਇਹ ਨਾਟਕ ਭਾਵੇਂ ਜ਼ਾਹਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਸੰਤਾਪ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬੁਣਤ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ, ਵਿਆਪਕ ਉਥਲ ਪੁੱਥਲ, ਬੇਚੈਨੀ ਤੇ ਖੂਨ ਖਰਾਬੇ ਵੱਲ ਕਲਾਤਮਿਕ ਰਮਜ਼ਾਂ ਸੁੱਟਦਾ, ਭੰਬਲ-ਭੁਸਿਆਂ ਵਿਚ ਪਈ ਸਮੁੱਚੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਦਾ ਇਕ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪਕ (ਮੈਟਾਫਰ) ਬਣ ਕੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਅਤਿ ਬੌਧਕ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਔਲਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਸਤੂ ਆਮ ਪੇਂਡੂ ਦੇ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਵੀ ਹਲੂਣ ਸੁੱਟਦਾ ਹੈ।

'ਸੁਨਹਿਰੀ', 'ਚਿੱਟੇ' ਤੇ 'ਕਾਲੇ' ਨੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸੁਨਹਿਰੀ, ਚਿੱਟੇ ਤੇ ਕਾਲੇ ਮੱਕੜੀ ਦੇ ਜਾਲੇ ਵਾਲੇ ਚੋਲੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। 'ਕਾਮਰੇਡ' ਦੇ ਚੋਲੇ ਉੱਤੇ ਤਰੇੜਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ/ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੇ ਨਾਂ, ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਫੁੱਟ ਤੇ ਬਿਖਰਾਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦੇ ਹਨ।

ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿਰਦਾਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਏ ਹਨ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਰੁਪਾਲ ਨੇ 'ਸੁਨਹਿਰੀ', ਰਵੀ ਨੰਦਨ ਨੇ 'ਚਿੱਟੇ', ਲੱਖੇ ਲਹਿਰੀ ਨੇ

'ਕਾਲੇ', ਬਲਵੰਤ ਰੁਪਾਲ ਨੇ 'ਫਲਸਫੀ', ਇੰਦਰਜੀਤ ਨੇ 'ਕਾਮਰੇਡ' ਦੇ ਰੋਲ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਕਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਦਾ ਕਮਾਲ ਪੂੜੀ ਰਖਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲਗਾਤਾਰ ਔਲਖ (ਮਜ਼ਦੂਰ), ਜਸਬੀਰ ਜੱਸਾ (ਕਿਸਾਨ), ਅਮਰਜੀਤ ਦਿੱਲੀ (ਮਜ਼ਦੂਰ), ਮਨਜੀਤ ਚਾਹਲ, ਸੁਪਨਦੀਪ ਚਾਹਲ, ਬਿਮਲਜੀਤ, ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਲ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਜੋਤੀ, ਅਣੂ, ਲੀਜ਼ਾ ਤੇ ਨਵੂ ਨੇ ਵੀ ਫਸਾਦੀ ਝਾਕੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਕਮਾਲਤਾ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਭਾਰੀ ਭਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਰਵੀ ਨੰਦਨ ਦੇ ਗੀਤ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਗੂੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਇਕ ਸਫਲ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਔਲਖ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ 'ਲੋਕ ਕਲਾ ਮੰਚ, ਮਾਨਸਾ' ਦੇ ਹੰਢੇ ਹੋਏ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

-ਅਵਤਾਰ

'ਅਜੀਤ' (ਜਲੰਧਰ)-29 ਨਵੰਬਰ, 1989

ਇਕੱਲੇਪਣ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਨਾਟਕ "ਮਨ ਦੇ ਹਾਣੀ" ਪੇਸ਼

(ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ) ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 3 ਦਸੰਬਰ : ਅਦਾਕਾਰ ਮੰਚ ਮੁਹਾਲੀ ਵੱਲੋਂ ਉਘੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤ ਅਤੇ ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ "ਮਨ ਦੇ ਹਾਣੀ" ਦਾ ਅੱਜ ਸ਼ਾਮੀਂ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ, ਸੈਕਟਰ-46 ਦੇ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਵਿਚ ਮੰਚਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਡੇਢ ਘੰਟੇ ਦੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉੱਤੇ ਅਮਿੱਟ ਛਾਪ ਛੱਡੀ। ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਟੁੱਟਦੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਾਵਿ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਮੌਕੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਡਾ. ਕੇ. ਐੱਸ. ਸਲੂਜਾ ਮੁੱਖ ਮਹਿਮਾਨ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਈ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦਾ ਇਹ ਨਾਟਕ ਇਨਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਗਵਾਚਦੀਆਂ ਅਤੇ ਟੁੱਟਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਉੱਤੇ ਤਿੱਖੇ ਕਾਵਿਕ ਸੰਵਾਦਾਂ ਨਾਲ ਕਰਾਰੀ ਚੋਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਅਮੀਰ ਪਤੀ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਔਰਤ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਰਦ ਪੈਸੇ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦਾ ਅਸਫਲ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਰ ਜਵਾਨ ਅਤੇ ਇਕਲਾਪੇ ਦੀ ਮਾਰੀ ਇਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਕ ਕੈਦ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਾਣੀ ਗਵਾਚ ਗਏ ਹੋਣ, ਮੁਹੱਬਤ ਮਰ ਗਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਦੀ ਜੰਗ ਲੱਗ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਨਾਟਕ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੰਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਤਿੱਖੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪਕਾਂ ਵਿਚ ਨਾਟ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪਤੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਮਨੀਸ਼ ਕਪੂਰ ਨੇ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕੁਮਾਰੀ ਅਨਮੋਲ ਭਾਰਤ ਨੇ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਕਰਨ ਚਹਿਲ, ਕੁਮਾਰੀ ਹਰਜਾਪ ਕੌਰ ਨੇ ਵੀ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉੱਤੇ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਿਆ।

“ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ”,
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਭਾਰਤ ਦਸੰਬਰ 4, 2008

Punjabi Play “Mann De Haani” Staged

(Our Correspondent) Chandigarh, December 3 : The Adakar Manch, Mohali, staged a Punjabi play “Mann De Haani” (soul mate) in the auditorium of Government College, Sector-46, here today. The play with altogether new theatrical perception was a treat to watch for its dialogues in verse and actors competence to render these with the emotional feel bringing out the intent of the script. The pioneering musical play written in verse form with dialogues in poetry was sculpted by Ravinder Ravi and directed by Dr. Sahib Singh with an excellent comprehension of the complexities of human relationships.

Engrossed in the transport business and other money generating pursuits the protagonist ignores his loving wife, who failing to compromise and having no option finds a sympathetic partner in her life. The lighting effects by Jaspal Singh and musical score by Jatinder Shah augmented the production level.

Versatile actress Anmol Bharat and Harman Pal led the cast with Manish Kapoor, Gurbir, Manjit Kaur, Karan and Harjot Kaur. Former editor Punjabi Tribune Gulzar Singh Sandhu welcomed the chief guest Principal Dr. K. S. Saluja.

“Hindustan Times”, Chandigarh, India,
Dec. 4, 2008

ਕਵਿਤਾ ਕੇ ਸਾਥ ਸੰਵਾਦ ਨੇ ਰੰਗ ਭਰ ਦਿਆ

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ : ਕਿਸ ਢੰਗ ਨੇ ਮਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਕੇ ਲਿਏ ਇਨਸਾਨ ਟੜਪਤਾ ਹੈ ਵਹ ਖੁਸ਼ੀ ਪਾਨੇ ਕੇ ਲਿਏ ਅਪਨੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੀਂ ਔਰ ਪਯਾਰ ਕੋ ਭੂਲਕਰ ਕਿਸ ਢੰਗ ਗਲਤ ਰਾਹ ਚਲ ਪੜਤਾ ਹੈ। ਕੁਛ ਈਸੀ ਢੰਗ ਕੀ ਕਹਾਨੀ “ਮਨ ਦੇ ਹਾਠੀ” ਨਾਮਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਕੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਕਾ ਮੰਚਨ ਸੈਕਟਰ-46 ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲੇਜ ਮੇਂ ਹੁਆ। ਅਦਾਕਾਰ ਮੰਚ ਮੋਹਾਲੀ ਕੀ ਔਰ ਸੇ ਪ੍ਰਸ਼ੁਤ ਕੀਏ ਗਏ ਨਾਟਕ ਕੀ ਥੀਮ ਏਕਸਟ੍ਰਾ ਮੇਰੀਟਿਲ ਅਫੇਯਰਸ ਥੀ। ਈਸੇ ਕਵਿਤਾ ਸੰਵਾਦ ਕੇ ਸਾਥ ਪ੍ਰਸ਼ੁਤ ਕੀਯਾ ਗਯਾ।

ਨਾਟਕ ਕੀ ਕਹਾਨੀ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਔਰ ਪ੍ਰੇਮੀ ਕੇ ਈਦ-ਗਿਦ ਘੂਮਤੀ ਹੈ, ਕੋਰਸ ਮੇਂ ਸਬੀ ਡਾਯਲਾਗ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਕੇ ਜਰਿਏ ਬੋਲੇ ਗਏ ਹੈਂ। ਨਾਟਕ ਕੀ ਕਹਾਨੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵਿ ਨੇ ਲਿਖੀ ਔਰ ਬੈਕ ਗ੍ਰਾਂਡ ਮਯੂਜਿਕ ਜਤਿੰਦਰ ਨੇ ਦਿਯਾ ਹੈ। “ਮਨ ਦੇ ਹਾਠੀ” ਨਾਟਕ ਮੇਂ ਤੀਨੀਂ ਪਾਤਰ ਅਪਨੀ ਆਤਮਾ ਔਰ ਮਨ ਕੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕੇ ਲਿਏ ਹਰ ਵਹ ਕਾਮ ਕਰਤੇ ਹੈਂ ਜੋ ਸਮਾਜ ਕੀ ਨਜਰੀਂ ਮੇਂ ਗਲਤ ਹੈ। ਪਲੇ ਕੋ ਦੇਖਨੇ ਕੇ ਲਿਏ ਕਾਫੀ ਸੰਖਯਾ ਮੇਂ ਦਰਸ਼ਕ ਉਪਸ਼ਿਠਤ ਹੁਏ। ਪਲੇ ਕੋ ਸ਼ਹਰ ਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਥਿਏਟਰ ਕਲਾਕਾਰ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕੀਯਾ। ਪਲੇ ਮੇਂ ਸਬੀ ਕਲਾਕਾਰੀਂ ਨੇ ਬੇਹਤਰੀਨ ਅਦਾਕਾਰੀ ਕੋ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਯਾ। (ਬਯੂਰੀ)

“ਅਮਰ ਉਜਾਲਾ”, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਭਾਰਤ
ਦਸੰਬਰ 4, 2008

ਅਕੇਲੇਪਨ ਵ ਵਯਸ਼ਤਾਔਂ ਕੀ ਦਾਸ਼ਤਾਂ “ਮਨ ਦੇ ਹਾਠੀ”

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 3 ਦਿਸੰਬਰ (ਹੇਮਾ) : ਪਤੀ ਅਕਸਰ ਕਾਮ ਕੀ ਵਯਸ਼ਤਾਔਂ ਮੇਂ ਖੋਯਾ ਰਹੇ ਤੋ ਪਤਨੀ ਕੋ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਕੇਲੇਪਨ ਕਾ ਅਹਸਾਸ ਹੋਨੇ ਲਗਤਾ ਹੈ। ਵਹ ਮਨ ਕੀ ਬਾਠੀਂ ਅਪਨੇ ਜੀਵਨ ਸਾਠੀ ਸੇ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹਤੀ ਹੈ। ਕਿੰਨੁ ਪਤੀ ਕੇ ਪਾਸ ਵਕਤ ਨਾ ਹੋਨੇ ਕੇ ਕਾਰਨ ਵਹ ਕਿਸੀ ਦੂਸਰੀ ਕੀ ਠਰਫ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋ ਜਾਤੀ ਹੈ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਕੇ ਅੰਤ ਮੇਂ ਜਿਸਮ ਕੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸੇ ਜੀਤ ਜਾਤਾ ਹੈ ਮਨ ਕਾ ਰਿਸ਼ਤਾ।

ਸੈਕਟਰ-46 ਕੇ ਰਾਜਕੀਯ ਕਾਲੇਜ ਕੇ ਸਭਾਗਾਰ ਮੇਂ ਆਜ ਸਾਯੰ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਢੁਆ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ “ਮਨ ਦੇ ਹਾਠੀ” ਮੰਚਿਤ ਕੀਯਾ ਗਯਾ। ਨਾਟਕ

में पत्नी, जो कि अपने जीवन साथी के साथ बादलों के पंखों पर उड़ना चाहती है, जो हवा के संग-संग जीवन के गीत गुनगुनाना चाहती है, जो पति की छूअन में भी किसी कविता की पंक्तियों का स्पर्श चाहती है। किन्तु पति अपनी पत्नी और परिवार को सुविधाएं देना चाहता है। सो उसका ध्यान हर समय अपनी ट्रांसपोर्ट कंपनी के बढ़ाने में ही लगा रहा है। दोनों की अपनी मजबूरियां हैं, अपनी कश्मकश है और अपने ही तर्क हैं। किन्तु कोई एक-दूसरे के अनुरूप ढलना नहीं चाहता।

एक दिन पत्नी को अपने मन का हाणी मिल जाता है, जो उसकी भावनाओं को समझता है तथा दोनों में मन का रिश्ता कायम हो जाता है। एक रिश्ता, जो तन के रिश्ते से ऊपर है। एक दिन पति पत्नी को उसके प्रेमी के साथ देख लेता है तथा यह कह कर लौट जाता है कि शायद वह गलत जगह पर आ गया है। मंच की पृष्ठभूमि में नीला आसमान और उस पर जाल पड जाता है तो मन का परिदा किस तरह से फड़फड़ाता है आजाद होने को। नाटक के संवाद काव्यात्मक शैली में लिखे होने के कारण उसे एक अलग पहचान प्रदान करते हैं। यही नहीं, इसमें गीत व कोरियोग्राफी को भी शामिल किया गया था। पत्नी की भूमिका अनमोल भारत ने निभाई। आक्रोश एवं मोहब्बत के पलों को उन्होंने मंच पर बाखूबी दर्शया। इसके इलावा पति की भूमिका मनीष कपूर ने तथा प्रेमी की हरमनपाल सिंह ने निभाई। नाटक की कहानी रविन्द्र रवि ने लिखी तथा संगीत जतिन्द्र शाह ने दिया।

“पंजाब वेमरी”, चंडीगढ़, डारउ,
संघर 4, 2008

पैसे ने किया रिश्ते को दरकिनार

नीतू लतांत, चंडीगढ़: आज के भौतिकवादी युग में हर इन्सान पैसे की चाह में भाग रहा है, ताकि वह सुविधाएं जुटा सके। पैसे के चक्कर में ही इन्सान अपने हर रिश्ते को दरकिनार कर देता है। उसके लिए किसी की भावनाओं का भी कोई महत्व नहीं रह जाता है। इसी थीम पर आधारित था पंजाबी नाटक “मन दे हाणी”। अदाकार मंच मोहाली की ओर से इस नाटक

का मंचन बुधवार को सैक्टर-46 स्थित गवर्नमेंट कालेज में किया गया। नाटक में हर संवाद काव्य शैली में बोला गया, जो दर्शकों के लिए एक अलग अनुभव था। नाटक में एक स्त्री के अंतर्मुख के संघर्ष को दर्शया गया है। रविन्द्र रवि के लिखे और डा. साहिब सिंह ने निर्देशन में मंचित इस नाटक में एक दंपती की कहानी है। इसमें पैसे के चक्कर में पति अपनी पत्नी को समय नहीं दे पाता है। पति की नजर में स्त्री केवल पुरुष के मनोरंजन का सामान है और उसका कर्तव्य अपने पति और बच्चों का ख्याल रखना है। पति के रूपेण की वजह से पत्नी का प्रेम संबंध किसी अन्य पुरुष के साथ बन जाता है।

पत्नी कई बार अपने पति को पैसे कमाने के अलावा उसके अन्य कर्तव्यों की ओर भी ध्यान दिलाना चाहती है, लेकिन वह असफल रहती है। ऐसे में वह अंत में अपने पति को दूसरी व्यक्ति के साथ प्रेम संबंध के बारे में भी बता देती है। नाटक में कसे संवाद और पात्रों द्वारा अपनी भूमिका के साथ किए न्याय की वजह से यह दर्शकों पर अमित छाप छोड़ने में कामयाब रहा। नाटक में मुख्य भूमिका अनमोल भारत, मनीष कपूर, हरमनपाल सिंह, गुरबीर, अरुण चहल और मनजीत कौर ने निभाई है।

“चंडीगढ़-डारउ”, चंडीगढ़, डारउ,
संघर 4, 2008

Theatre Lovers get a Masked Treat

Neeraj Bagga (Tribune News Service, Amritsar, July 3) Ravinder Ravi's poetic play “Makhote Te Hadse” was staged on the first day of the theatre festival being held at Virsa Vihar here yesterday, unlike plays unfolding sequenced narrative displaying development of characters, especially, protagonists, the play was an artistic attempt to explore and comment on defining the changing role of women over the time. Artists wearing masks of various shapes and sizes, covered with apparels of different hues, articulated the fate of women in the past and present. Receptive audience gathered in the hall lapped up the concept conveyed with the help of movement of hands and dance.

The play does not talk about oppression on women confined to a particular geographical region, class or country in this way. It has universalised its appeal by addressing the problems of entire womanhood. It conveyed that religious despotic rulers, politicians and societies have contributed to the woes of women in the way on the past.

The play culminated with the advance of the advice that an attempt should be made to re-analyse the past by being above petty religious and political beliefs.

Kewal Dhaliwal directed the play while Harinder Sohal was the musician. The cast included Jaswinder Kaur, Kuldeep Bal, Amit Aneja, Gurtej Singh, Virpal Kaur, Gurjot Singh and Barinder.

“The Tribune”, July 4, 2009

“मुखौटे ते हादसे” ने बयां की नारी व्यथा

वरिष्ठ संवाददाता, अमृतसर : बुधवार को विरसा विहार में खेला गया नाटक “मुखौटे ते हादसे” ने नारी की व्यथा बयां कर दी। यह नाटक एन.आर. आई. लेखक रविंदर रवि निवासी कनाडा द्वारा लिखा गया था। नाटक एक कोठे पर वेश्वा (नाचने वाली) की व्यथा पर फोकस था। किस तरह नारी कोठे से बचकर समाज के बीच रहने का प्रयत्न करती है, लेकिन लोग उसे जीने नहीं देते। नाटक के अंत में नारी जब बगावत में उतर आती है तो समाज को उसके सिद्धांत के आगे सिर झुकाना ही पड़ता है। इसके पहले विरसा विहार में शिरोमणी नाटककार केवल धालीवाल के नाटकों को पांच दिवसीय मेला शुरू हुआ। यह नाटक मंच रंगमंच नाट्य संस्था की ओर से एक महीना के वर्कशाप के दौरान तैयार किए गए हैं। बुधवार को उद्घाटन रस्म डी.सी. काहन सिंह पन्नु ने अदा की। समारोह की अध्यक्षता पाकिस्तान से आए रमेश लाल मोतवानी कैबिनेट सचिव गवर्नमेंट आफ पाकिस्तान ने की।

इसमें कुल पांच नाटक खेले जाने हैं। मेले का पहला नाटक रविन्द्र रवि द्वारा लिखित “मुखौटे ते हादसे” पेश किया गया, जो कि एक कलात्मक पेशकारी बन गई। इस काव्य नाटक में महिला की अथाह शक्ति को प्रतीकात्मक रूप में अग्र भूमि में रख कर समूची इंसानियत तथा मानव जाति को आतंक, जुर्म, तस्करी व ऐसी और

शक्तियों के विरुद्ध महायुद्ध में शामिल होने के लिए आह्वान किया गया है।

इस नाटक का संगीत हरिंदर सोहल ने तैयार किया व नाटक में मुख्य भूमिका जसविंदर कौर, कुलदीप बल्ल, अमित अनेजा, गुरतेज सिंह, वीरपाल कौर, गुरुजोत सिंह व बरिन्दर ने निभाई।

केवल धालीवाल के निर्देशन में पेश हुए इस कलात्मक नाटक के दर्शकों को सीट पर बिठाए रखा। इस अवसर पर जतिन्द्र बराड़, टी.एस. राजा, भुपिन्द्र संधु, जसवंत जस्स, डा. मनमोहन, जगदीश सचदेवा, प्रितपाल, पाली, रमेश यादव, सुखविन्द्र विरक, सर्वजीत लाडा, कुलजीत डोनी, परमिन्द्रजीत, डा. साहिब सिंह, डा. आतमजीत सिंह आदि मौजूद थे।

“दैनिक जागरण”,

2 जुलाई, 2009

चेहरे छुपे हैं मुखौटों के पीछे

“मुखौटे ते हादसे” विरसा विहार में नाटक के जरिए कलाकारों ने दिखाया आइना

सिटी रिपोर्टर, अमृतसर : ‘हर चेहरे पर चढ़ा मुखौटा खो गई है पहचान सखे, आज अंधेरे की चौखट पर खड़ा विवश दिनमान सखे’ सचमुच चेहरों के ऊपर मुखौटें हैं। किस मुखौटे के पीछे कौन सा चेहरा छुपा है, क्यास लगाना मुश्किल है। अंधेरा इतना भयावह है कि सूरज भी उसके सामने आने से खौफ खाता है, वह बेबस है, लाचार है। अब तो इन मुखौटों से सावधानी ही बचाव है।

इसी थीम पर आधारित नाटक “मुखौटे ते हादसे” का मंचन बुधवार की शाम विरसा विहार में हुआ। शिरोमणी नाटककार केवल धालीवाल के नाटकों के पंच-दिवसीय मेले के पहले दिन मंचित इस नाटक का आधार आज के समाज के हालात हैं। आतंकवाद, भ्रष्टाचार, नशाखोरी, नारी उत्पीड़न, कन्या भ्रूण हत्या, गरीबी, भुखमरी आदि मुद्दों को इसमें स्थान दिया गया है। रविन्द्र रवि की पोयटरी पर आधारित इस नाटक का डायरेक्शन केवल धालीवाल ने किया है, जबकि संगीत हरिन्द्र सिंह सोहल का है। नाटक में नारी को मां, धरती, विरसा आदि के रूप में संबोधित किया गया है। इसके जरिए कलाकारों ने कुंठा, दहशत, धार्मिक उन्माद, विश्वासघात, सियासी तिकड़म सभी पर

ਫੋਕਸ ਕਿਆ ਗਏ। ਨਾਟਕ ਮੇਂ ਜਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਕੁਲਦੀਪ ਬਲਲ, ਅਮਿਤ ਅਨੇਜਾ, ਗੁਰਤੇਜ ਸਿੰਹ, ਵੀਰਪਾਲ ਕੌਰ, ਬਰਿੰਦਰ ਆਦਿ ਨੇ ਸਰਾਹਨੀਯ ਭੂਮਿਕਾ ਉਦਾ ਕੀ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਪਰ ਡੀ.ਸੀ. ਕਾਹਨ ਸਿੰਹ ਪਨ੍ਨੂ ਕੇ ਅਲਾਵਾ ਪਾਕ ਸਰਕਾਰ ਕੇ ਕੈਬਿਨੇਟ ਸਚਿਵ ਰਮੇਸ਼ ਲਾਲ, ਜਤਿੰਦਰ ਬਰਾੜ, ਡਾ. ਪਰਮਿੰਦਰਜੀਤ, ਟੀ.ਏਸ. ਰਾਜਾ, ਭੁਪਿੰਦਰ ਸੰਘੂ, ਜਸਵੰਤ ਜਸ, ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ, ਜਗਦੀਸ਼ ਸਚਦੇਵਾ, ਪ੍ਰਿਤਪਾਲ ਪਾਲੀ, ਰਮੇਸ਼ ਯਾਦਵ, ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਵਿਕ, ਸਰਵਜੀਤ ਲਾਡਾ, ਕੁਲਜੀਤ ਡੋਨੀ, ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਹ ਔਰ ਡਾ. ਆਤਮਜੀਤ ਆਦਿ ਉਪਸਥਿਤ ਹੁਏ।

“ਦੈਨਿਕ ਭਾਸਕਰ”,
2 ਜੁਲਾਈ, 2009

ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ ਮੇਂ 5 ਦਿਵਸੀਯ ਨਾਟਕ ਮੇਲਾ ਸ਼ੁਰੂ

ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1 ਜੁਲਾਈ (ਰਣਜੀਤ) : ਮੰਚ ਰੰਗਮੰਚ ਨਾਟ ਸੰਸਥਾ ਫ਼ਾਰਾ ਏਕ ਸਹੀਨੇ ਕੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਕੇ ਫ਼ੌਰਾਨ ਤੈਯਾਰ ਕਏ ਗਏ ਨਾਟਕੋਂ ਕਾ 5 ਦਿਵਸੀਯ ਮੇਲਾ ਆਜ ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ ਮੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁਆ। ਇਸਕਾ ਉਦਘਾਟਨ ਡੀ.ਸੀ. ਕਾਹਨ ਸਿੰਹ ਪਨ੍ਨੂ ਨੇ ਕਏਆ ਜਬਕਿ ਇਸਕੀ ਅਧਯਕਸ਼ਤਾ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਆਫ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕੇ ਕੈਬਿਨੇਟ ਸਚਿਵ ਰਮੇਸ਼ ਲਾਲ (ਸਿੰਘ) ਨੇ ਕੀ। ਮੇਲੇ ਕਾ ਪਹਲਾ ਨਾਟਕ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵਿ ਫ਼ਾਰਾ ਲਿਖੇ “ਸੁਖੌਟੇ ਤੇ ਹਾਦਸੇ” ਪੇਸ਼ ਕਏਆ। ਇਸ ਕਾਵਯ ਨਾਟਕ ਮੇਂ ਨਾਰੀ ਕੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਿਤ ਕੌ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਮੇਂ ਸਮ੍ਪੂਰਨ ਡਿੰਸਾਨਿਯਤ ਵ ਮਾਨਵ ਜਾਤਿ ਕੌ ਆਤੰਕ, ਜੁਰਮ, ਤਸਕਰੀ ਔਰ ਏਸੀ ਹੀ ਅਨੇਕ ਨ-ਵਾਚਕ ਸ਼ਕਿਤਯੋਂ ਕੇ ਵਿਰੁਢ ਮਹਾਯੁਢ ਮੇਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਨੇ ਕੇ ਲਏ ਲਲਕਾਰਾ ਗਏ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਕਾ ਸੰਗੀਤ ਹਰਿੰਦਰ ਸੋਹਲ ਨੇ ਤੈਯਾਰ ਕਏਆ ਔਰ ਨਾਟਕ ਮੇਂ ਮੁਖਯ ਭੂਮਿਕਾਏਂ ਜਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਕੁਲਦੀਪ ਬਲਲ, ਅਮਿਤ ਅਨੇਜਾ, ਗੁਰਤੇਜ ਸਿੰਹ, ਵੀਰਪਾਲ ਕੌਰ, ਗੁਰਜੋਤ ਸਿੰਹ ਔਰ ਬਰਿੰਦਰ ਨੇ ਨਿਭਾਏ। ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਕਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਕਏਆ।

ਇਸ ਮੌਕੇ ਪਰ ਜਤਿੰਦਰ ਬਰਾੜ, ਟੀ.ਏਸ. ਰਾਜਾ, ਭੁਪਿੰਦਰ ਸੰਘੂ, ਜਸਵੰਤ ਜਸ, ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ, ਜਗਦੀਸ਼ ਸਚਦੇਵਾ, ਪ੍ਰਿਤਪਾਲ ਪਾਲੀ, ਰਮੇਸ਼ ਯਾਦਵ, ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਵਿਕ, ਸਰਵਜੀਤ ਲਾਡਾ, ਕੁਲਜੀਤ ਡੋਨੀ, ਪਰਮਿੰਦਰਜੀਤ, ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਹ, ਡਾ. ਆਤਮਜੀਤ ਸਿੰਹ ਆਦਿ ਉਪਸਥਿਤ ਥੇ।

“ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ”,
2 ਜੁਲਾਈ, 2009

‘ਚੱਕਰਵਿਊ ਤੇ ਪਿਰਾਮਿਡ’ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਲ 30 ਰੋਜ਼ਾ ਰੰਗਮੰਚ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਸਮਾਪਤ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬੋਲਿਆ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨਾ ਦਾ ਜਾਦੂ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 6 ਜੁਲਾਈ (ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੱਸ, ਸੁਖਵਿੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰੋੜੂ)- ਕੈਨੇਡਾ ਵੱਸਦੇ ਸ਼ਾਇਰ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ’ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ‘ਚੱਕਰਵਿਊ ਤੇ ਪਿਰਾਮਿਡ’ ਦੀ ਭਾਵ ਪੂਰਤ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸਥਾਨਿਕ ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ ਵਿਖੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਕੂਲ ਆਫ ਡਰਾਮਾ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਮੰਚ ਰੰਗਮੰਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਲਗਾਈ ਗਈ 12ਵੀਂ 30 ਰੋਜ਼ਾ ਰੰਗਮੰਚ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦੇ ਸੰਯੋਜਕ ਸ਼੍ਰੀ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਦਲਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਕਾਰਨ ਕਾਮ, ਲੋਭ, ਪਦਾਰਥਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਤੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਚੱਕਰਵਿਊ ਵਿਚ ਫਸੀ ਹੋਈ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਗਾਥਾ ਦਾ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਵਰਤਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀਆਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕੀ ਜੁਗਤਾਂ ਤੇ ਹਰਿੰਦਰ ਸੋਹਲ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਜਾਦੂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬੋਲਿਆ। ਵੇਸ਼ ਭੂਸ਼ਾ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਸਰਾਹਣਯੋਗ ਰਹੇ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਐਨ.ਐਸ. ਡੀ. ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਪ੍ਰੋ. ਰੋਬਿਨ ਦਾਸ ਤੇ ਅਮਨਦੀਪ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਡਾ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡਾ. ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਿਮਾਨ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਸਰਾਹਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਨਾਟਕ ਦੇ ਰੰਗਮੰਚ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ। ਜਦਕਿ ਪ੍ਰੋ. ਰੋਬਿਨ ਦਾਸ ਨੂੰ ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਤੇ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਚਦੇਵਾ ਵਲੋਂ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਤੋਂ ਆਏ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਜਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੱਸੀ, ਗੁਰਜੀਤ ਚੰਨੀ, ਦਿਨੇਸ਼ ਕੁਮਾਰ, ਜਤਿੰਦਰ ਸੋਨੂ, ਮੁਹੰਮਦ ਕੈਸਰ, ਪਾਇਲ ਕਾਲੜਾ, ਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਹੈਰੀ, ਸਟਾਲਿਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪਵਨਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕੈਂਥ, ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਅਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਬਲਵਿੰਦਰ ਵਿੱਕੀ, ਅਮਨਦੀਪ ਕੁਮਾਰ, ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ, ਜਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਅਭਿਸ਼ੇਕ, ਸਚਿਨ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਸੰਯੋਗ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਸੁਨੀਲ ਕੁਮਾਰ ਤੇ ਜਗਜੋਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਿਭਾਈਆਂ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ।

‘ਅਜੀਤ’, ਜਲੰਧਰ, ਭਾਰਤ,
7 ਜੁਲਾਈ, 2012

ज्वलंत मुद्दों पर कविताओं से कटाक्ष

वरिष्ठ संवाददाता, अमृतसर : विरसा विहार में पिछले एक महीने से चल रही अंतरराष्ट्रीय रंगमंच आर्टिस्ट वर्कशाप का वीरवार को समापन हो गया। समापन के पहले इस वर्कशाप में हिस्सा लेने वाले भारत-पाकिस्तान के कलाकारों ने एक मंच पर नाटक चक्रव्यूह ते पिरामिड का मंचन किया। यह नाटक केवल कविताओं पर आधारित था। नाटक चक्रव्यूह ते पिरामिड के साथ ही कलाकारों ने एक-दूसरे से विदा लिया।

नाटक में कलाकारों ने सभी ज्वलंत मुद्दों पर कविताओं के जरिए कटाक्ष किया। नशे के बढ़ते दलदल को लेकर कहा कि :

‘गैंग युद्ध विच्च बदल गए ने
नशेया ते जिस्मां दे व्यापार
धन दा मायाजाल जिवें
इक अनार सौ बीमार’

आज के दौर में प्यार की बदलती परिभाषा पर कटाक्ष कुछ यूं किया :

‘कित्थे तुर गए हीर रांझे
कित्थे तुर गए ने मिर्जा साहिबा
कित्थे हुस्न इश्क दे किस्से
सच्चा सुच्चा दिल दा प्यार’

आज के दौर में लचर गीतों पर कलाकारों ने कुछ यूं कविता के जरिए टिप्पणी की :

‘इस गीत विच्च कोई अर्थ नहीं है
ऊल जुलूल है रौला रप्पा
जिस मुद्रा विच्च दिल न छलके
निरा फिजूल है अड्डी-टप्पा’

आखिर में जल संरक्षण को लेकर कलाकारों ने कहा कि :

‘तेरा शब्द मैं तेरा अर्थ
मिटे न आप न हो बेअर्थ’

तुरदी रहे यह सदा कहानी
पानी विच्च तुरदा जिऊं पानी
नूर बीज विच नूरी पानी’

इस वर्कशाप में हिस्सा लेने वाले मेरठ के गुरजीत सिंह, नवापिंड के जतिंदर पाल सिंह, संगरूर के सिमरन धालीवाल, अमनदीप कुमार, गुरप्रीत भंगू, बंगा के सुनील कुमार, अबोहर के नवजोत सिंह सिद्धु, बठिंडा के पवनदीप सिंह, हैरी संधू, फाजिल्का के अशोक, फरीदकोट के बलविंदर वरियाम, पटिआला के सुखजीत सिंह व प्ररणदीप सिंह, लुधियाना के अभिषेक, राजिंदर सैनी, बटाला की जसविंदर कौर जस्सी और मलेरकोटला के गुरजीत सिंह चन्नी, लाहौर के मोहम्मद कैसर अली के अतिरिक्त दिल्ली की पुनीत धालीवाल, पायल, राजिंदर सैनी, जसविंदर कौर जस्सी, पुनीत धालीवाल, गुरदेव सिंह, सचिन प्रसाद ने कहा कि हम सभी को इस वर्कशाप में हिस्सा लेकर बहुत कुछ सीखने को मिला। विरसा विहार सोसायटी के प्रधान व शिरोमणी नाटककार केवल धालीवाल ने कहा कि ऐसी वर्कशाप आयोजित करके कला को बढ़ावा देना ही हमारा प्रयास है, इसमें नेशनल स्कूल आफ ड्रामा (एनएसडी) का हमें भारी सहयोग मिला।

‘जागरूक’, अमृतसर, ७ अक्टूबर, २०१२
6 जुलाई, 2012

चक्रव्यूह में उलझा तानाबाना

विरसा विहार में आयोजित 12वीं वार्षिक थियेटर वर्कशाप में नाटक मंचित

भास्कर नयूज, अमृतसर

विरसा विहार में वीरवार की शाम भारतीय और पाकिस्तानी कलाकारों ने चक्रव्यूह और पिरामिड नाटक को मंचन किया। करतार सिंह दुग्गल आडिटोरियम में खेले गए इस नाटक का कला प्रेमियों ने आनंद उठाया। नेशनल स्कूल आफ ड्रामा, रंग-मंच और विरसा विहार सोसायटी की तरफ से आयोजित 12वीं वार्षिक मासिक वर्कशाप में कलाकारों ने कला के गुर सीखे।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵਿ ਲਿਖਿਤ ਐਂਡ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਨਾਟਕ ਮੈਂ ਪਿਰਾਮਿਡ ਤਕਨੀਕ ਐਂਡ ਸਟੇਜ ਕ੍ਰਾਫਟ ਕਾ ਅਨੋਖਾ ਐਂਡ ਨਵਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇਖਣੇ ਕੋ ਮਿਲਾ।

ਦਸ ਦਿਸ਼ਾਐਂ ਐਂਡ ਏਕ ਆਰੰਭਿਕ ਥੀਮ ਗੀਤ ਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਸੰਚਿਤ ਇਸ ਨਾਟਕ ਕੋ 10 ਮਿਨੀ ਯਾ ਲਥੂ ਨਾਟਕ ਭੀ ਕਹਾ ਜਾਤਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਮੈਂ ਸੰਗੀਤ ਹਰਿੰਦਰ ਸੋਹਲ ਕੀ ਟਰਫ ਸੇ ਦਿਯਾ ਗਯਾ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਮੈਂ ਗੁਰਜੀਤ ਚੰਨੀ, ਦਿਨੇਸ਼ ਕੁਮਾਰ, ਜਤਿੰਦਰ ਸੋਨੂ, ਮੁਹੰਮਦ ਕੈਸਰ, ਪਾਯਲ ਕਾਲਰਾ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਜਸਵਿੰਦਰ ਜਸੀ, ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਹੈਰੀ, ਸਟਾਲਿਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪਰਨਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕੈਂਥ, ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸੁਖਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਅਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਬਲਵਿੰਦਰ ਵਿਕਕੀ, ਅਮਨਦੀਪ ਕੁਮਾਰ, ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ, ਜਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪਵਨਦੀਪ, ਅਭਿਸ਼ੇਕ, ਸਚਿਨ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਸੰਯੋਗ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ ਅਪਨੀ ਕਲਾ ਦਿਖਾਈ। ਇਸ ਅਕਸਰ ਪਰ ਅਮਨਦੀਪ ਅਸਪਤਾਲ ਕੀ ਡਾਯਰੇਕਟਰ ਡਾ. ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ, ਆਰਥੋ ਸਰਜਨ ਅਕਤਾਰ ਸਿੰਘ ਤਥਾ ਜਤਿੰਦਰ ਬਰਾੜ ਮੌਜੂਦ ਥੇ।

‘ਭਾਸਕਰ’, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਭਾਰਤ)
6 ਜੁਲਾਈ, 2012

ਨਾਟਕ ‘ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਯਥਾਰਥ’ ਤੇ ‘ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ’ ਦਾ ਮੰਚਨ

ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 4 ਜੁਲਾਈ

ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਉਤਸਵ ਦੇ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਅੱਜ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨਾ ਹੇਠ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਲਿਖੇ ਦੋ ਨਾਟਕ ‘ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਯਥਾਰਥ’ ਅਤੇ ‘ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ’ ਦਾ ਮੰਚਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਨਾਟਕ ‘ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਯਥਾਰਥ’ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਹੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੇਠ ਜਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਰਨਾ ਕੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਲੋਕੀਂ ਤੁਰ ਤਾਂ ਰਹੇ ਨੇ ਪਰ ਪਹੁੰਚਦੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਮਨੁੱਖ ਜੁ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਕੱਲਤਾ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ‘ਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਮੇਤ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ

ਬੀਮਾਰ ਹੈ। ਧਰਮ, ਕਰਮ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸਭ ਕੁਝ ਇਕ ਚੌਰਾਹੇ ਵਿਚ ਰੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਤਕ ਦਾ ਸਫਰ ਚੌਰਾਹੇ ਦਾ ਸਫਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਸਾਰਾ ਸੱਚ ਥੰਮ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪੇ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਫਲ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਜੀਣ ਯੋਗ ਬਣਾ ਲਈਏ, ਚੰਨ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਰਿੰਦਰ ਸੇਠੀ, ਜੋਤਪ੍ਰੀਤ, ਆਕਾਸ਼ ਅਰੋੜਾ, ਸੰਤੋਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਿਭਾਈਆਂ ਹਨ।

ਦੂਜੇ ਨਾਟਕ ‘ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ’ ਵਿਚ ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਭਾਵੇਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਮ ਦਰਸ਼ਕ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸੀ। ਇਹ ਆਸ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਗਈ ਕਿ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ ਹੋਵੇ, ਹੋਵੇ ਨਵਾਂ ਸਵੇਰਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਹਰਿੰਦਰ ਸੋਹਲ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਜੇ.ਟੀ. ਜਤਿੰਦਰ, ਤਨੂਪ੍ਰੀਤ, ਸਟਾਲਿਨਜੀਤ, ਸੂਰਜਪਾਲ, ਨੀਰਜ ਸ਼ਰਮਾ, ਪੰਕਜ ਸ਼ਰਮਾ, ਨਵਦੀਪ ਅਰੋੜਾ, ਦਿਲਪ੍ਰੀਤ, ਕੁਲਦੀਪ, ਅਭਿਸ਼ੇਕ, ਤਰੁਣ ਸ਼ਰਮਾ, ਪਰਵਿੰਦਰ ਤੇ ਗੁਰਬਾਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਿਭਾਈਆਂ।

ਇਸ ਮੌਕੇ ਡਾ. ਜਗਦੀਸ਼ ਸਚਦੇਵਾ, ਵਿਜੇ ਸ਼ਰਮਾ, ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਮਹਿਲਾਂਵਾਲਾ, ਨਾਟਕਕਾਰ ਜਸਪਾਲ ਸੇਠੀ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੱਸ, ਪਵੇਲ ਸੰਧੂ, ਦਲਜੀਤ ਅਰੋੜਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਿਆ। ਰੰਗਮੰਚ ਉਤਸਵ ਦੇ ਆਖਰੀ ਪੜਾਅ ਤੇ 5 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ‘ਵਕਤ ਹੈ ਬਰੇਕ ਦਾ’ ਦਾ ਮੰਚਨ ਸ਼ਾਮੀਂ ਸਾਢੇ 6 ਵਜੇ ਹੋਵੇਗਾ।

‘ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ’, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਭਾਰਤ
5 ਜੁਲਾਈ, 2013

...ਐਂਡ ਡੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਪਰ ਬਹਸ

ਭਾਸਕਰ ਨ੍ਯੂਜ । ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਮੰਚ ਰੰਗਮੰਚ ਥਿਏਟਰ ਗੁਪ ਕੀ ਟਰਫ ਸੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀ ਗਈ ਸਾਤਵੇਂ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਉਤਸਵ’ ਕੀ ਸ਼੍ਰੰਖਲਾ ਕੇ ਤਹਿਤ ਵੀਰਵਾਰ ਕੋ ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ ਕੇ ਮੰਚ ਸੇ ਦੋ ਨਾਟਕਾਂ ਕਾ ਮੰਚਨ ਕੀਯਾ ਗਯਾ। 2 ਜੁਲਾਈ ਸੇ ਸ਼ੁਰੂ ਇਸ ਉਤਸਵ ਮੈਂ ਪੇਸ਼ ਨਾਟਕ ‘ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਯਥਾਰਥ’ ਐਂਡ ‘ਆਈ ਰਾਤ ਦੋਪਹਰ’ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਤ ਹੈਂ।

इनका निर्देशन ग्रुप के डायरेक्टर तथा उत्सव आयोजक केवल धालीवाल ने किया है।

इंसाफ की गुंजाइश कम : नाटक रुके हुए यथार्थ वर्तमान की युवा पीढ़ी को लेकर तैयार किया गया है। विकास और तरक्की की दौड़ में सभी शामिल हैं। लोग भाग रहे हैं। उनकी दिशा तो है, मगर लक्ष्य अथवा मंजिल का पता नहीं, बस मची हुई है भागमभाग। नाटक संविधान पर भी बहस छेड़ता है, क्योंकि इसमें आम आदमी के लिए इंसाफ की गुंजाइश कम है। बहस का निचोड़ निकलता है कि संविधान बनाने वाले नुकीली कील पर बैठ कर इसकी रचना करें। इस नाटक में नरिंदर सेठी, जोत प्रीत, आकाश अरोड़ा ने दमदार अभिनय किया है।

परफ्यूम नहीं पसीना चाहिए : दूसरे नाटक 'आधी रात दोपहर' की थीम संघर्ष के इर्द-गिर्द बुनी गई है। इसमें लेखक ने उन सोए हुए लोगों को जगाने की कोशिश की है जो बंजर में भी दरिया बहा देते हैं। नाटक सवाल करता है कि पसीने से सोना उगाने का मादा रखने वाले कहां चले गए। हमारी युवा पीढ़ी पसीने की बजाए परफ्यूम बहाने में लगी हुई है। इन दोनों ही नाटकों में संगीत दिया हरिंदर सोहल ने और निर्देशित किया केवल धालीवाल ने।

'दैनिक भास्कर',
5 जुलाई, 2013

कलाकारों ने अपनी कला से किया दर्शकों को मंत्रमुग्ध नाटक 'रुके हुए यथार्थ' और 'आधी रात दोपहर' का मंचन

अमृतसर, 4 जुलाई (रामबनी) : मंच रंगमंच व विरसा विहार अमृतसर की ओर से 13वीं थियेटर वर्कशाप के दौरान नाटक 'रुके हुए यथार्थ' व 'आधी रात दोपहर' का मंचन किया गया। दोनों नाटकों के कलाकारों गुरतेज मान, अमनप्रीत बल, विशु शर्मा, तरुण शर्मा, गुरकीरत संधू, स्टालिनजीत व अभिषेक के अपनी कला से दर्शकों को मंत्रमुग्ध कर दिया। लेखक रविंदर रवि के नाटकों का निर्देशन शिरोमणी नाटककार केवल धालीवाल ने किया। इस मौके पर जगदीश सचदेवा, गुरजिंदर सिंह माहल, भूपिंदर सिंह, गुरदेव सिंह, डा.

परमिंदर सिंह, डा. सतिंदर औलख, डा. अरविंदर कौर, सतिंदरपाल सिंह विशेष रूप से मौजूद थे।

'दैनिक महेरा', नलंपर, पंजाब (ब्राउड)
5 जुलाई, 2013

करतार सिंह दुग्गल ऑडिटरियम में नाटक पेश

अमृतसर, 4 जुलाई (भील) : मंच-रंगमंच की ओर से विरसा विहार के सहयोग से चल रहे 7वें पंजाबी रंगमंच उत्सव आज के तीसरे पड़ाव पर, शिरोमणी नाटककार केवल धालीवाल के निर्देशन तले 2 नाटक विरसा विहार के करतार सिंह दुग्गल ऑडिटरियम में पेश किए गए। कैनेडियन पंजाबी नाटककार रविंदर रवि का लिखा नाटक 'रुके हुए यथार्थ' आज के युग के इंसान की कहानी है, जो अपनी ही रोशनी के तले जलता जा रहा है, वह जानता है कि उसने करना क्या है, लेकिन कैसे करना है, यह उसकी समझ से बाहर है, लोग चल तो रहे हैं, लेकिन पहुंचते कहीं भी नहीं। इस नाटक में नरिंदर सेठी, ज्योतिप्रीत, आकाश अरोड़ा, संतोष कुमार ने खूबसूरत भूमिकाएं निभाईं। दूसरा नाटक 'अधी रात दोपहर' भी रविंदर रवि का लिखा कावि-नाटक पेश किया गया।

इन दोनों नाटकों का संगीत हरिंदर सोहल ने दिया, जिसमें आज के मनुष्य को बढिया जिंदगी के लिए संघर्ष करने की प्रेरणा दी गई। इस नाटक में जे.टी. जतिंदर, तनुप्रीत, स्टालिनजीत, सूरजपाल, नीरज शर्मा, नवदीप अरोड़ा, दिलप्रीत, कुलदीप, अभिषेक, तरुण शर्मा, जसविंदर जस्सी, परविंदर, पंकज शर्मा और गुरबाज सिंह ने प्रमुख भूमिका निभाईं।

इस मौके पर विरसा विहार के महासचिव जगदीश सचदेवा, विजय शर्मा, गुरदेव सिंह महिलावाला, पवनदीप, तलविंदर सिंह, भुपिंदर सिंह संधू, जसवंत सिंह जस और गुरजिंदर सिंह माहल आदि उपस्थित थे।

5 जुलाई को नाटक 'वक्त है ब्रेक का' मंचन शाम 6.30 बजे विरसा विहार के करतार सिंह दुग्गल ऑडिटरियम में होगा। इस नाटक के डायरेक्टर शिरोमणी नाटककार केवल धालीवाल हैं।

'पंजाब खेसरी',
5 जुलाई, 2013

Punjabi Theatre Fest presents innovative storytelling technique

Tribune News Service
Amritsar, July 4

The two plays staged at the seventh Punjabi Theatre Festival being held at Virsa Vihar, celebrated poetry. The plays 'Ruke Hoya Yatharth' and 'Adhi Raat Duphar', based on Punjabi poet Ravinder Ravi's poetry and directed by Kewal Dhaliwal, were a compilation of Ravi's poetry in social context. The plays were appreciated for bringing out the emotions in the verse.

Both the plays used physical and musical theatre as well as stage as a prop for their presentation. The four-day festival, which is dedicated to the Punjabi theatre, will bring together different theatre groups and techniques weaved with story-lines that will entertain and educate the audience in Amritsar. The festival organised by Manch Rang-macnch at Virsa Vihar, is an attempt by noted theatre personality Kewal Dhaliwal, to present innovative techniques of storytelling on stage. As may as five stage production will be presented in four days in the theatre fest by young theatre artistes from the region. "The plays have different styles of production from physical theatre to musicals and are based on classic adaptations." said Kewal.

'Amritsar Times', Amritsar,
July, 2013

7ਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਉਤਸਵ 2013 'ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਯਥਾਰਥ' ਤੇ 'ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ' ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 4 ਜੁਲਾਈ (ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੱਸ)—ਨਾਟਕ ਸੰਸਥਾ ਮੰਚ ਰੰਗਮੰਚ ਵਲੋਂ ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਸ੍ਰ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਵਿਖੇ ਕਰਵਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਸੱਤਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਉਤਸਵ ਦੇ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਕੈਨੇਡਾ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਦੋ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਸ੍ਰੀ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨਾ 'ਚ

ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ 13ਵੀਂ ਨੈਸ਼ਨਲ ਰੰਗਮੰਚ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦੌਰਾਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੌਰਾਨ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ 'ਕਰਟਨ ਰੇਜ਼ਰ' ਵਜੋਂ 'ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਯਥਾਰਥ' ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ। ਦੂਸਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ 'ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ' ਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਗੀਤ ਹਰਿੰਦਰ ਸੋਹਲ ਵਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਚਦੇਵਾ, ਨਾਟਕਕਾਰ ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ, ਪਾਵੇਲ ਸੰਧੂ, ਨਿਸ਼ਾਨ ਚੀਮਾ, ਸ੍ਰੀ ਵਿਜੇ ਸ਼ਰਮਾ ਸਮੇਤ ਹੋਰ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ।

ਅੱਜ ਦਾ ਨਾਟਕ : 'ਵਕਤ ਹੈ ਬਰੇਕ ਦਾ' ਇਸ ਰੰਗਮੰਚ ਉਤਸਵ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨ 5 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਮੀਡੀਆ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ 'ਵਕਤ ਹੈ ਬਰੇਕ ਦਾ' ਦਾ ਮੰਚਨ ਸ਼ਾਮ 6.30 ਵਜੇ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਹਨ।

'ਅਜੀਤ', ਜਲੰਧਰ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ
5 ਜੁਲਾਈ, 2013

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ "ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ" ਦੇ ਮੰਚਨ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੈੱਸ ਰੀਵਿਊ

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ : "ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ" ਨਾਮਵਰ ਰੰਗਕਰਮੀ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ, 'ਮੰਚ-ਰੰਗਮੰਚ' (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ) ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ, ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ, 2 ਜੁਲਾਈ, 2016 ਨੂੰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ।

'The Tribune', 'ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ' ਅਤੇ 'ਅਜੀਤ' ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਮੰਚਨ ਸੰਬੰਧੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ, 3 ਜੁਲਾਈ, 2016 ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ :

1. The Tribune, Chandigarh, India -

Published in July 3, 2016 issue

written by the "Tribune News Service", Amritsar, on July 2

Three different plays by noted playwrights were staged on the second day of the "Theatre Festival" at Virsa Vihar here today.

The first play : "Hond Nihond" by playwright Ravinder Ravi, was a critical analysis on person's existence and metaphors of life. Dramatist Ravinder Ravi is an experimentalist Canadian Punjabi playwright, whose stories are inspired from real life experiences and based on themes of terrorism, violence, abuse, wars, ethnic hatred, besides social injustices.

Convenor of the festival, Kewal Dhaliwal, said the plays staged during the festival touched chords of social issues relevant today.

"All three plays staged today showcase issues that we face every day as individuals, family or as professionals. The emotions we deal with while dealing with such issues are depicted beautifully through these stories. All the playwrights have been credited for their dramas. We want to continue with quality Punjabi theatre on the remaining three days of the festival." said Dhaliwal.

2. ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਭਾਰਤ - ਜੁਲਾਈ 3, 2016 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵਿੱਲੋਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2 ਜੁਲਾਈ

‘ਮੰਚ-ਰੰਗਮੰਚ’ ਵਲੋਂ ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਕਰਵਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਉਤਸਵ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਨਾਟਕ ... “ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ” (ਲੇਖਕ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ) ਦਾ ਮੰਚਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। “ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ” ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੋਂਦ, ਹੋਣ ਅਤੇ ਨਿਹੋਂਦ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨਾਲ, ਸੁਚੇਤ ਅਚੇਤ, ਜੂਝਦੇ ਹੋਏ, ਅਸੀਂ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਲੱਭ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਗੀਤ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ, ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤੀ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਤੇਜ ਮਾਨ, ਪਵਨ ਸੰਧੂ, ਭੋਲੀ ਸੰਡਲ, ਜਤਿੰਦਰ ਸੋਠੂ, ਤੇਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗੌਤਮ, ਮੁਲਕ ਸ਼ਰਮਾਂ, ਅਰਪਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਨਵਜੋਤ, ਸੁਖਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਅਮਨਪ੍ਰੀਤ ਆਦਿ ਨੇ ਅਦਾਕਾਰੀ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ।

3. ਅਜੀਤ, ਜਲੰਧਰ, ਭਾਰਤ - ਜੁਲਾਈ 3, 2016 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੱਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ - ਜੁਲਾਈ 2

ਇੱਥੇ ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ ਵਿਖੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਪੰਜ ਦਿਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਉਤਸਵ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ, ਤਿੰਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਲਘੂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ‘ਮੰਚ-ਰੰਗਮੰਚ’ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਲੋਂ ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਲਗਾਈ ਗਈ 30 ਦਿਨਾਂ 16ਵੀਂ ਰੰਗਮੰਚ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦੌਰਾਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ‘ਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨਾਟਕਾਂ ‘ਚੋਂ ਅੱਜ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ... ਕਾਵਿ/ਗੀਤ ਨਾਟਕ “ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ” (ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ), ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਯਾਦਗਾਰੀ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ‘ਚ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ। “ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ” ‘ਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਹੋਂਦ, ਹੋਣ ਅਤੇ ਨਿਹੋਂਦ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨਾਲ ਸੁਚੇਤ/ਅਚੇਤ, ਜੂਝਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲਤਾ ‘ਚੋਂ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਲੱਭ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ, ਜਗਦੀਸ਼ ਸਚਦੇਵਾ, ਡਾ. ਇਕਬਾਲ ਕੌਰ ਸੌਧ, ਦੀਪ ਦਵਿੰਦਰ, ਦੇਵ ਦਰਦ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ ਸਮੇਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਅਨੰਦ ਮਾਣਿਆ।

"Aapo Apne Darya" :

Concept of Existentialism in Current Context ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ “ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ”

Tribune News Service - Amritsar - July 3, 2017: "Aapo Apne Darya", a story of existentialism in the current and contemporary context, was staged at Virsa Vihar today. Playwright Ravinder Ravi's take on the individual existential realities, opposed to each other, and having learnt to live in coexistence was a complex weave of storytelling and some thought-provoking narrative. They except each other's existence but at the same time reject it. They also accommodate their right to coexist along with them.

The play was rich in symbolic, satirical and intellectual

poetry and used new dramatic techniques of presentation on the stage.

"Aapo Apne Darya" is a critique on our outdated and corrupt political system, uneven economic conditions, polluted justice system as well as on the deteriorating individual and social values, it also reflects on generation gap, coexistence of the old and new values, drug culture, smuggling, disintegration of our family system, new equations of the man and the woman relationships, and other realities of our life", said Kewal Dhaliwal, adding that ongoing Punjabi theatre festival is a perfect stage to bring out such realities through the medium. The play was directed by Kewal Dhaliwal.

Ravinder Ravi is a well-known Canadian Punjabi playwright who has written and published 16 verse-plays/Kaav Naatak to date. Fourteen of his plays have been successfully staged by the prominent theatre personalities, from 1976 to 2017.

The Tribune

Chandigarh, India - July 4, 2017

“ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ” : ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਨਿਊਜ਼ ਸਰਵਿਸ - ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ - 3 ਜੁਲਾਈ, 2017 : 14ਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਉਤਸਵ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਅੱਜ ਦੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ ਗਏ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਸ਼. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ “ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ” ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨਾ ਹੇਠ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ।

“ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ” ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ, ਦਰਸ਼ਨ, ਨੀਤੀ, ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤਣਾਅ ਤੇ ਸਹਿਰੋਂਦ, ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜਾ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ, ਤਸਕਰੀ, ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਖ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਮੀਕਰਨ ਆਦਿ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਉੱਭਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਬਲਜਿੰਦਰ, ਗਗਨਦੀਨ, ਨਿਤਿਨ, ਪਲਵਿੰਦਰ ਰਾਜ, ਰਜਤ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸੰਦੀਪ ਕੌਰ, ਪਾਰਸ, ਲੈਂਬਰ, ਅਰੁਣ, ਮਨਪ੍ਰੀਤ, ਹਰਮਨ, ਨਵਦੀਪ ਕੌਰ, ਰਿਸ਼ੀ, ਗੁਰਮੇਵਕ, ਅੰਕਿਤ, ਇਮੈਨੁਅਲ, ਰਾਵੀ ਸਿੰਘ, ਅਪਿੰਦਰ, ਗੁਰਵਿੰਦਰ, ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਤੇ ਰਾਜਵਿੰਦਰ ਆਦਿ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਵਧੀਆ ਅਦਾਕਾਰੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਭਾਰਤ - 4 ਜੁਲਾਈ, 2017

‘ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ’ ਨਾਟਕ ਨੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਪਰ ਕੀ ਚੋਟ

ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 3 ਜੁਲਾਈ (ਨੀਰ) : ਸਮਝ ਕੇ ਬਹਾਵ ਨਿਰੰਤਰ ਬਹੁਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਹਾਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪਲ ਇਕ ਪੜ੍ਹੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੈਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਝ ਦੇ ਸਾਥ ਹਰ ਵਿਅਕਤਿ ਅਪਣੇ ਅਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਸਾਥ ਬਹਾਵ ਮੈਂ ਬਹੁ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਛੋਟਾ ਹੋ ਯਾ ਬੜਾ ਹਰ ਵਿਅਕਤਿ ਅਪਣਾ ਅਪਣਾ ਆਕਾਰ ਵ ਅਪਣੇ ਦਾਯਰੇ ਦੇ ਸਾਥ ਜੀਵਨ ਕੋ ਜੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਨਿਆ ਮੈਂ ਰਹਿੰਦੇ ਵਾਲਾ ਹਰ ਵਿਅਕਤਿ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਬਿਨ੍ਹਨ ਹੈ। ਯਹ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਕਹੀਂ ਜੁਡਕੀ ਹੁੰਦੀ ਐਰ ਕਹੀਂ ਟੁਟੀ ਹੁੰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਨੇ ਕੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭੀ ਸਮਝ ਦੇ ਸਾਥ ਏਸੇ ਸਾਂਝ ਬਨਾਕਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹੈਂ ਕਿ ਜੀਵਨ ਭਰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਸਾਥ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੈਂ।

ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ ਮੈਂ ਚੌਦਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਉਤਸਵ ਕੇ ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ‘ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ’ ਨਾਟਕ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਮੈਂ ਇਕਤਾ ਕਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹੁਏ ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ ਮੈਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਸਾਥ ਸਾਂਝ ਬਨਾਏ ਰਖਨੇ ਕਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿਯਾ। ਲੇਖਕ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਤ ਨਾਟਕ ਵ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਪਤਿ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੇ ਸੰਮਾਨਿਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ ਨਾਟਕ ਨੇ ਉਪਸਥਿਤ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾओं ਵ ਸੰਵੇਦਨਾओं ਕੋ ਝਕਝੋਰਾ। ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ ਕੇ ਮਾਧਯਮ ਦੇ ਪੱਠਾਂ ਕੋ ਮਾਨਵੀਯ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਕੇ ਸਾਥ ਜੋੜ ਕਰ ਇਕ ਅਲਗ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ੁਤ ਕੀ ਗਈ। ਇਸ ਕਾਵਯ ਨਾਟਕ ਕਾ ਨਾਮ ਪਾਤਰਾਂ ਕੇ ਅਨੁਰੂਪ ਥਾ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਝ ਕੇ ਸਮਾਜ ਮੈਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਅਸਮਾਨਤਾ, ਅਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਕੋ ਕੈਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਠੋਡਕਰ ਉਸੇ ਇਕ ਝਕਝੋਰਾ ਬਨਾਯਾ ਜਾਏ। ਇਸ ਪਰ

इस नाटक ने कई बार उपस्थित दर्शकों को स्तब्ध कर दिया। इस काव्य नाटक का अंतिम दृश्य 'कोडा' इस नाटक को पूरी तरह अपने में समेट लेता है। नाटक के दौरान चिंतन, दर्शन नीति, पुराने वे नए संकल्प के बीच तनाव का अस्तित्व, पीढ़ी-दरार व विकास के साथ उसकी अंतर प्रक्रिया, सियासत का काला बाजार, भ्रष्टाचार, परिवारवाद, नशों का प्रसार व तस्करी, शादी की पवित्र संस्था का तिथि मुक्त होने की तरफ बढ़ रहा झुकाव, परिवार में विभाजन व आजाद रहने की बड़ रही ललक के बीच रिश्तों के बीच आ रही कड़वाहट, स्त्री पुरुषों के संबंधों के नए समीकरण, देह व्यापार, मानवीय रिश्तों की नई परिभाषा, मौत का हक, अपराध व अनसुलझे उठे सवाल वर्तमान समय की सबसे बड़ी चुनौती के रूप में उभर रहे हैं। इस नाटक में इस सभी मुद्दों पर आवाज उठाई।

इस नाटक में बलजिंदर, गगनदीप, नितिन, पलविंदर राज, रजत, प्रशांत, अमृत, कर्मजीत सिंह, संदीप कौर, पारस, शैबर, अरुणा, मनप्रीत, हरमन, नवदीप कौर, रिशी, गुरसेवत, इमैनुअल, रावी सिंह, अपिंदर गुरविंदर, मनप्रीत, बलजिंदर, राजविंदर ने शानदार अदाकारी पेश की।

‘दैनिक सवेरा’, जलंधर, (भारत)
4 जुलाई, 2017

Ravinder Ravi's verse-play/KaavNaatak

"Aapo Aapne Darya"

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ “ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ”

"Aapo Aapne Darya" focuses on the evolution of the concept of Existentialism, in the current and contemporary context. The Individual existential realities, opposed to each other, have learnt to live in coexistence. They accept each other's existence but at the same time reject it. They also accommodate their right to coexist alongwith them. This is Coexistentialism

that presents the contemporary realities, in a hard to swallow pill, to the modern readers and theatre-goers.

Quiet flows the river of time. Lonely leaves, detached from each other, are floating in this river, like the human beings of this age, imprisoned in the circles of their own individual meanings and beings. They have accepted yet rejected each other. They stretch the concept of Coexistentialism to its extremes :

ਪੱਤਾ ਪੱਤਾ ਬਿਰਖ
ਪਾਣੀਏਂ ਕਿਰੇ ਪਿਆ
ਹਰ ਪੱਤਰ ਦਾ
ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਹੈ ਦਰਿਆ

This play is rich in symbolic, satirical and intellectual poetry and uses new dramatic techniques of presentation on the stage.

"Aapo Aapne Darya" is a critique on our outdated and corrupt political system, uneven economic conditions, polluted justice system as well as on the deteriorating individual and social values, it also reflects on generation gap, coexistence of the old and new values, blackmarket of our political environment, drug culture, smuggling, outdated institution of marriage, disintegration of our family system, new equations of the man and woman relationships, prostitution, new definitions of human relationships, guilt complexes, psychological problems, sadistic and masochistic human behaviour, gang rape, old age homes and other realities of our life.

Ravinder Ravi is a well known Canadian Punjabi playwright who has written and published 16 verse-plays/KaavNaatak todate, 14 of his plays have been successfully staged by the prominent theatre personalities, from 1976 to 2017.

14ਵੇਂ ਥੀਏਟਰ ਫੈਸਟੀਵਲ (ਜੁਲਾਈ 1 ਤੋਂ 5, 2017) ਸਮੇਂ, ਛਾਪੇ ਗਏ ਬਰੋਸ਼ਰ ਵਿੱਚੋਂ, ਮੰਚ-ਰੰਗਮੰਚ ਵਲੋਂ, ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਖੇਡੇ ਗਏ, ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਇਕ ਟਿੱਪਣੀ।

14ਵਾਂ ਪੰਜ ਰੋਜ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਉਤਸਵ, ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਅੰਤਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ 'ਕੋਡਾ' ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਾਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ 'ਚ ਸਮੇਟ ਲੈਂਦਾ 'ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ' ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੰਚਨ

ਰਮੇਸ਼ ਰਾਮਪੁਰਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ : ਮੰਚ-ਰੰਗਮੰਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ 'ਪੰਜ ਰੋਜ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਉਤਸਵ' ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਐਵਾਰਡ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨਾਂ ਹੇਠ ਕਰਵਾਏ ਜਾ ਰਹੇ 14ਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਉਤਸਵ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ 3 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਦੋ ਨਾਟਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ 'ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ' ਤੇ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨਾਂ ਹੇਠ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤਪਾਲ ਰੁਪਾਨਾ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ 'ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦੀ ਖੇਡ' ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

'ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ' : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦਾ ਦਰਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਵਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਹਿਣਾਂ 'ਚ, ਕੱਲੇ ਕੱਲੇ, ਪੱਤਰ ਤੈਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ ਹਨ। ਨਿੱਕੇ ਜਾਂ ਵੱਡੇ, ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਆਕਾਰ ਹਨ, ਦਾਇਰੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੱਤਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਨਿਵੇਕਲੇ, ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਤੇ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਵਹਿਣ ਦੀ ਸਾਂਝ 'ਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ।

'ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ' ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਵੇਕਲੇ ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੀ, ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਨਾਮ ਜਾਂ ਸ਼ੀਰਸ਼ਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਹੈ, ਜੋ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਹਿਣਾਂ 'ਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਾਂ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਪਕੜਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਅੰਤਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ 'ਕੋਡਾ' ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਾਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ 'ਚ ਸਮੇਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ 'ਚ ਬਲਜਿੰਦਰ, ਗਗਨਦੀਪ, ਨਿਤੀਨ, ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸੰਦੀਪ ਕੌਰ, ਪਾਰਸ, ਸ਼ੈਬਰ, ਅਰੁਣ, ਮਨਪ੍ਰੀਤ, ਹਰਮਨ, ਨਵਦੀਪ ਕੌਰ, ਰਿਸ਼ੀ, ਗੁਰਸੇਵਕ, ਅੰਕਿਤ, ਇਮੈਨੂਅਲ, ਰਾਵੀ ਸਿੰਘ, ਮਨਪ੍ਰੀਤ, ਗੁਰਵਿੰਦਰ, ਰਾਜਵਿੰਦਰ ਆਦਿ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਮਦਮ ਅਦਾਕਾਰੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ।

14ਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਉਤਸਵ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਨਾਟਕ ਦੇਖ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਖੂਬ ਸਰਾਹਨਾ
ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਨਾਟਕ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦੀ ਖੇਡ ਵ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ ਹੁਏ ਪੇਸ਼

ਜਾਗਰਣ ਸੰਵਾਦਦਾਤਾ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ : ਮੰਚ-ਰੰਗਮੰਚ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਤੋਂ 14ਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਉਤਸਵ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਦੋ ਨਾਟਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ ਐਂਡ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਤ ਐਂਡ ਪ੍ਰੀਤਪਾਲ ਰੁਪਾਨਾ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਮੇਂ ਨਾਟਕ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦੀ ਖੇਡ, ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ ਸਥਿਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਮੇਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨਾਟਕ ਦੇਖਕਰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਖੂਬ ਸਰਾਹਾ ਐਂਡ ਕਹਾ ਕਿ ਸਭੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕਾਂ ਮੇਂ ਦਮਦਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਕਾ ਅਭਿਨਯ ਦੇਖ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਖੂਬ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀ। ਉਨ੍ਹੋਂਨੇ ਕਹਾ ਕਿ ਉਸੀ ਅਭਿਨਯ ਦੇਖਨਾ ਹੀ ਹੈ ਤੋ ਰੰਗਮੰਚ ਪਰ ਦੇਖਨਾ ਚਾਹਿਏ, ਜਹਾਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਡਰਾਮਾ ਦੇਖਨੇ ਕੋ ਮਿਲਤਾ ਹੈ।

ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ
 ਨਾਟਕ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ ਏਕ ਨਯਾ ਨਾਟਕ ਹੈ, ਜਿਸਮੇਂ ਬਤਾਯਾ ਗਯਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਯ ਕਾ ਦਰਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਬਹ ਰਹਾ ਹੈ। ਇਸਕੇ ਵਹਾਵ ਮੇਂ ਕਲ-ਕਲ ਪਤਰ ਤੈਰ ਰਹੇ ਹੈ ਐਂਡ ਉਨ ਪਤਰਾਂ ਮੇਂ ਅਪਨੇ-ਅਪਨੇ ਦਰਿਆ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਛੋਟੇ-ਬਡੇ ਐਂਡ ਅਪਨੇ-ਅਪਨੇ ਆਕਾਰ ਕੇ ਹੈ। ਯਹ ਪਤਰ ਏਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋ ਵਿਲਕਸ਼ਣ ਹੋਨੇ ਕੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਯ ਕੇ ਬਹਾਵ ਮੇਂ ਏਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋ ਬਚੇ ਹੁਏ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਕੀ ਏਕ ਨਈ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ, ਜਿਸਮੇਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਯ ਕੀ ਗਤਿ ਕੋ ਪੇਸ਼ ਕੀਯਾ ਗਯਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਯ-ਸਮਯ ਪਰ ਉਠਨੇ ਵਾਲੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸੁਫ਼ਰਾਂ ਪਰ ਕਟਾਕਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਤੇ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਮੇਂ ਉਨ੍ਹੋਂਨੇ ਨਿਭਾਈ ਭੂਮਿਕਾ
 ਨਾਟਕ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ ਮੇਂ ਬਲਜਿੰਦਰ, ਗਗਨਦੀਪ, ਨਿਤੀਨ, ਪਲਵਿੰਦਰ ਰਾਜ, ਰਜ਼ਤ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤ, ਅਮਿਤ, ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸੰਦੀਪ ਕੌਰ, ਪਾਰਸ, ਸ਼ੈਬਰ, ਅਰੁਣ, ਮਨਪ੍ਰੀਤ, ਹਰਪ੍ਰੀਤ, ਨਵਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ, ਰਿਸ਼ੀ, ਗੁਰਸੇਵਕ, ਅੰਕਿਤ, ਇਨਾਮੁਏਲ, ਰਾਵੀ ਸਿੰਘ, ਅਰਪਿੰਦਰ, ਗੁਰਵਿੰਦਰ, ਰਾਜਵਿੰਦਰ ਆਦਿ ਸੁਖਯ ਹੈ।

'ਦੈਨਿਕ ਜਾਗਰਣ', ਜਲੰਧਰ (ਭਾਰਤ)
 4 ਜੁਲਾਈ, 2017

पंजाबी रंगमंच उत्सव : तीसरे दिन 'आपो अपने दरिया' और 'भुलेखिया' नाटक पेश

भास्कर न्यूज, अमृतसर : मंच रंगमंच की तरफ से विरसा विहार के सहयोग से राष्ट्रपति अवाडी नाटककार केवल धालीवाल की पहल पर चल रहे पांच दिवसीय 14वें पंजाबी रंगमंच उत्सव के तीसरे दिन विरसा विहार में रविंदर रवि लिखित और केवल धालीवाल निर्देशित नाटक 'आपो अपने दरिया' तथा शेक्सपीयर लिखित और प्रीतपाल रुपाणा निर्देशित नाटक 'भुलेखिया' पेश किए गए।

नाटक 'आपो अपने दरिया' में बताया गया है कि समय का दरिया लगातार बह रहा है और इसके बहने के साथ ही पाठ उसमें तैर रहे हैं। नाटक चिंतन और दर्शन को दर्शाता है। इसमें स्त्री-पुरुष के नए संबंधों को भी पिरोया गया है।

दोनों नाटकों में बलजिंदर, गगनदीप, नितिन, पलविंदर राज, रजत, प्रशांत, अमित, कर्मजीत सिंह, संदीप कौर, पारस, शेखर, मनप्रीत, अरुण, हरमन, नवदीप कौर, रिशी, गुरसेवक, अंकित, इमैनुअल, रावी सिंह, सुनील कुमार आदि ने दमदार किरदार निभाया, जिसकी श्रोताओं ने सराहना की।

'दैनिक डाक्टर', डारउ

4 जुलाई, 2017

'आपो आपणे दरिया' नाटक ने वर्तमान सामाजिक व्यवस्था पर की चोट

अमृतसर, 3 जुलाई (नीर) : समय का बहाव निरंतर बहता रहता है। इस बहाव में जीवन यात्रा का हर पल एक पत्ते की तरह तैर रहा है। समय के साथ हर व्यक्ति अपने अपने दृष्टिकोण के साथ बहाव में बह रहा है। छोटा हो या बड़ा हर व्यक्ति अपना अपना आकार व अपने दायरे के साथ जीवन को जी रहा है। दुनिया में रहने वाला हर व्यक्ति दूसरे से भिन्न है। यह विभिन्नता कहीं जुड़ी हुई और कहीं टूटी हुई प्रतीत

होने के बावजूद भी समय के साथ ऐसे सांझ बनाकर रहते हैं कि जीवन भर एक दूसरे के साथ जुड़े रहते हैं।

विरसा विहार में चौदवें पंजाबी रंगमंच उत्सव के तीसरे दिन 'आपो आपणे दरिया' नाटक ने विभिन्नता में एकता का संदेश देते हुए जीवन यात्रा में एक दूसरे के साथ सांझ बनाए रखने का संदेश दिया। लेखक रविंदर रवि द्वारा लिखित नाटक व राष्ट्रपति पुरस्कार से सम्मानित निर्देशक केवल धालीवाल द्वारा निर्देशित आपो आपणे दरिया नाटक ने उपस्थित दर्शकों की भावनाओं व संवेदनाओं को झकझोरा। आपे आपणे दरिया के माध्यम से पत्तों को मानवीय सरोकारों के साथ जोड़ कर एक अलग पेशकारी प्रस्तुत की गई। इस काव्य नाटक का नाम पातरों के अनुरूप था। वर्तमान समय के समाज में पैदा हो रही असमानता, असंवेदनशीलता को कैसे समाज से तोड़कर उसे एक इकाई बनाया जाए। इस पर इस नाटक ने कई बार उपस्थित दर्शकों को स्तब्ध कर दिया। इस काव्य नाटक का अंतिम दृश्य 'कोडा' इस नाटक को पूरी तरह अपने में समेट लेता है। नाटक के दौरान चिंतन, दर्शन नीति, पुराने व नए संकल्प के बीच तनाव का अस्तित्व, पीढी-दरार व विकास के साथ उसकी अंतर प्रक्रिया, सियासत का काला बाजार, भ्रष्टाचार, परिवारवाद, नशों का प्रसार व तस्करी, शादी की पवित्र संस्था का तिथि मुक्त होने की तरफ बढ़ रहा झुकाव, परिवार में विभाजन व आजाद रहने की बढ़ रही ललक के बीच रिश्तों के बीच आ रही कड़वाहट, स्त्री पुरुषों के संबंधों के नए समीकरण, देह व्यापार, मानवीय रिश्तों की नई परिभाषा, मौत का हक, अपराध व अनसुलझे उठे सवाल वर्तमान समय की सबसे बड़ी चुनौती के रूप में उभर रहे हैं। इस नाटक में इन सभी मुद्दों पर आवाज उठाई।

इस नाटक में बलजिंदर, गगनदीप, नितिन, पलविंदर राज, रजत, प्रशांत, अमृत, कर्मजीत सिंह, संदीप कौर, पारस, शैबर, अरुण, मनप्रीत, हरमन, नवदीप कौर, रिशी, गुरसेवक, इमैनुअल, रावी सिंह, अपिंदर, गुरविंदर, मनप्रीत, बलजिंदर, राजविंदर ने शानदार अदाकारी पेश की।

'दैनिक महेरा', अमृतसर (डारउ)

4 जुलाई, 2017

‘आपो आपणे दरिया’ नाटक ने वर्तमान सामाजिक व्यवस्थ पर की चोट

अमृतसर, 3 जुलाई (नीर) : समय का बहाव निरंतर बहता रहता है। इस बहाव से जीवन यात्रा का हर पल एक पत्ते की तरह तैर रहा है। समय के साथ हर व्यक्ति अपने अपने दृष्टिकोण के साथ बहाव में बह रहा है। छोटा हो या बड़ा हर व्यक्ति अपना अपना आकार व अपने दायरे के साथ जीवन को जी रहा है। दुनिया में रहने वाला हर व्यक्ति दूसरे से भिन्न है। यह विभिन्नता कहीं जुड़ती हुई और कहीं टूटी हुई प्रतीत होने के बावजूद भी समय के साथ ऐसे सांझ बनाकर रहते हैं कि जीवन भर एक दूसरे के साथ जुड़े रहते हैं।

विरसा विहार में चौदवें पंजाबी रंगमंच उत्सव के तीसरे दिन ‘आपो आपणे दरिया’ नाटक ने विभिन्नता में एकता का संदेश देते हुए जीवन यात्रा में एक दूसरे के साथ सांझ बनाए रखने का संदेश दिया। लेखक रविंदर रवि द्वारा लिखित नाटक व राष्ट्रपति पुरस्कार से सम्मानित निर्देशक केवल धालीवाल द्वारा निर्देशित आपो आपणे दरिया नाटक ने उपस्थित दर्शकों की भावनाओं व संवेदनाओं को झकझोरा। आपो आपणे दरिया के माध्यम से पत्तों को मानवीय सरोकारों के साथ जोड़ कर एक अलग पेशकारी प्रस्तुत की गई। इस काव्य नाटक का नाम पातरों के अनुरूप था। वर्तमान समय के समाज में पैदा हो रही असमानता, असंवेदनशीलता को कैसे समाज से तोड़कर उसे एक इकाई बनाया जाए। इस पर इस नाटक ने कई बार उपस्थित दर्शकों को स्तब्ध कर दिया। इस काव्य नाटक का अंतिम दृश्य ‘कोडा’ इस नाटक को पूरी तरह अपने में समेट लेता है। नाटक के दौरान चिंतन, दर्शन नीति, पुराने वे नए संकल्प के बीच तनाव का अस्तित्व, पीढ़ी-दरार व विकास के साथ उसकी अंतर प्रक्रिया, सियासत का काला बाजार, भ्रष्टाचार, परिवारवाद, नशों का प्रसार व तस्करी, शादी की पवित्र संस्था का तिथि मुक्त होने की तरफ बढ़ रहा झुकाव, परिवार में विभाजन व आजाद रहने की बढ़ रही ललक के बीच रिश्तों के बीच आ रही कड़वाहट, स्त्री पुरुषों के संबंधों के नए समीकरण, देह व्यापार, मानवीय रिश्तों की नई परिभाषा, मौत का हक, अपराध व

अनसुलझे उठे सवाल वर्तमान समय की सबसे बड़ी चुनौती के रूप में उभर रहे हैं। इस नाटक में इस सभी मुद्दों पर आवाज उठाई।

इस नाटक में बलजिंदर, गगनदीप, नितिन, पलविंदर राज, रजत, प्रशांत, अमृत, कर्मजीत सिंह, संदीप कौर, पारस, शैबर, अरुणा, मनप्रीत, हरमन, नवदीप कौर, रिशी, गुरसेवत, इमैनुअल, रावी सिंह, अपिंदर गुरविंदर, मनप्रीत, बलजिंदर, राजविंदर ने शानदार अदाकारी पेश की।

‘भासकर’, अमृतसर (भारत)

6 जुलाई, 2012

“भरम-जल” : आपणी पढाव दी उलास विंच उर रही अँरत दी कगाणी

ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਲਾਂਡਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1 ਜੁਲਾਈ, 2017 : ‘ਮੰਚ ਰੰਗਮੰਚ’, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ, ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ, ਪੰਜ ਰੋਜ਼ਾ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਉਤਸਵ’ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਹਿਤ, ਅੱਜ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਡਾ. ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਦੀਪਤੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ‘ਸਵਾਲ ਦਰ ਸਵਾਲ’ ਅਤੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ‘ਭਰਮ-ਜਲ’ ਨਾਟਕ, ਕੇਵਲ ਪਾਲੀਵਾਲ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ ਖੇਡੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਹਰਿੰਦਰ ਸੋਹਲ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

‘ਭਰਮ-ਜਲ’ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਅੱਰਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ 4-5 ਮਰਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਚੁੱਡਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਮੇਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਉਸ ਲਈ ਇਕ ‘ਭਰਮ-ਜਲ’ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਬਲਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਕੰਵਲਜੀਤ, ਇਮੈਨਿਊਲ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਅਭੀਰਾਜ, ਨਰੇਸ਼ ਗਿੱਲ, ਬਲਰਾਜ, ਅੰਗਦ ਸਿੰਘ, ਮਾਨਿਕ ਰਾਜਪੁਤ, ਸੰਦੀਪ, ਮਨੀ, ਅਰਸ਼ਵੀਰ, ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਬਚਨ ਪਾਲ, ਸਾਰਥਕ, ਹਰਮਨ, ਅਨੁਰਾਗ ਅਤੇ ਗੁਰਪ੍ਰੇਮ ਨੇ ਅਦਾਕਾਰੀ ਦੀ ਛਾਪ ਛੱਡੀ ਹੈ।

‘ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ’, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ (ਭਾਰਤ)

ਜੁਲਾਈ 2, 2017

‘ਭਰਮ-ਜਲ’ : ਇਕੱਲੇਪਨ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਘਿਰੀ ਔਰਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜੁਲਾਈ 1, 2017 - ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ : ‘ਮੰਚ ਰੰਗਮੰਚ’, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ, ਪੰਜ ਰੋਜ਼ਾ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਉਤਸਵ’, ਅੱਜ ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਹਾਲ ਵਿਖੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਐਵਾਰਡ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨਾ ਹੇਠ ਡਾ. ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਦੀਪਤੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ‘ਸਵਾਲ-ਦਰ-ਸਵਾਲ’ ਅਤੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ‘ਭਰਮ-ਜਲ’ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਹਰਿੰਦਰ ਸੋਹਲ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਮੇਲੇ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ‘ਚ ਇਸ ਕਦਰ ਭਾਰੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਾਲ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਲਗਾ ਕੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਬੈਠਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਨਾਟਕ ਮੇਲੇ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਲੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਜਿਸ ਉਪਰੰਤ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਲਿਖੇ ਨਾਟਕ ‘ਭਰਮ-ਜਲ’ ਦਾ ਮੰਚਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਐਸੀ ਔਰਤ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ‘ਚ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਲੈ ਕੇ, ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਕਰਕੇ, 4 ਮਰਦ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਰਦਾਂ ‘ਚੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਲੱਭਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਉਸ ਲਈ ਇਕ ਭਰਮ-ਜਲ ਬਣਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਇਕ ਖਾਲੀ ਪਿਆਲਾ ਬਣੀ, ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚਲੀ ਚਿੜੀ ਨੂੰ ਘੂਰਦੀ ਹੋਈ, ਉਹ ਇਕੱਲੇ ਪਨ ਦੀ ‘ਕੈਦ’ ਵਿੱਚ ਘਿਰ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਬਲਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਕੰਵਲਜੀਤ, ਇਮੈਨਿਊਲ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਅਭੀਰਾਜ, ਨਰੇਸ਼ ਗਿੱਲ, ਬਲਰਾਜ, ਅੰਗਦ ਸਿੰਘ। ਮਾਨਿਕ ਰਾਜਪੂਤ, ਸੰਦੀਪ, ਮਨੀ, ਅਰਸ਼ਵੀਰ, ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਬਚਨ ਪਾਲ, ਸਾਰਥਕ, ਹਰਮਨ, ਅਨੁਰਾਗ ਅਤੇ ਗੁਰਪ੍ਰੇਮ ਆਦਿ ਨੇ ਦਮਦਾਰ ਅਦਾਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

‘ਅਜੀਤ’, ਜਲੰਧਰ (ਭਾਰਤ)
ਜੁਲਾਈ 2, 2017

ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਰੰਗਮੰਚ

Ravinder Ravi's Verse-play/KaavNaatak : Bharam-Jal (Illusion)

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ “ਭਰਮ-ਜਲ”

This play deals with the individual identity and its realization. It is a search, for the real meaning, of our existence, it stretches the human existence in to the realm of personal experiences that leave with us the taste of bitter-sweet realities of this mortal life.

"Bharam-Jal" is a story of a Woman who comes in contact with 4-5 Men in her life. One by one, these Men walk into her life, with their own meanings, motives, points of view and philosophies. Her relationships with these Men, one after the other, always bring her at the crossroads of hard choices. She lives uncertainties and becomes an embodiment of dilemma, tearing apart the meanings and motives of her own existence.

She finds, to her dismay, that none of these Men have the meanings of life and existence, that she has been looking for. She feels poles apart from these Men and realizes that she had been living Illusions, with her relationship, with them.

She finds herself in the solitary confinement of her own self that leads nowhere.

ਚਿੜੀ ਵਾਂਗਰਾਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਉੱਤੇ
ਹੁਦ ਮੈਂ ਠੂੰਗੇ ਮਾਰਾਂ
ਅਕਸ ਕਦੇ ਮਹਿਬੂਬ ਨਾ ਬਣਦੇ
ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵੀ ਦੀਵਾਰਾਂ

This play is rich in intellectual and sensitive poetry. The folk song MAHIA (ਮਾਹੀਆ) written in the modern idiom and sensibility reverberates in our ears. BHARAM-JAL is a feast of

ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਰੰਗਮੰਚ

221

human ecstasy, imagination, requited love, suffering and disappointments, presented as integral part of human existence.

Ravinder Ravi is a well known Canadian Punjabi Playwright who has written and published 16 verse-plays/KaavNaatak todate. 14 of his plays have been successfully staged by the prominent theatre personalities, from 1976 to 2017.

(14ਵੇਂ ਥੀਏਟਰ ਫੈਸਟੀਵਲ (ਜੁਲਾਈ 1 ਤੋਂ 5, 2017) ਸਮੇਂ, ਛਾਪੇ ਗਏ ਬਰੋਸ਼ਰ ਵਿੱਚੋਂ, ਮੰਚ-ਰੰਗਮੰਚ ਵਲੋਂ, ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਖੇਡੇ ਗਏ, ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਇਕ ਟਿਪਣੀ।)

‘ਭਰਮ-ਜਲ’ ਦਾ ਮੰਚਨ

ਰਮੇਸ਼ ਰਾਮਪੁਰਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ : ਮੰਚ-ਰੰਗਮੰਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ‘ਪੰਜ ਰੋਜ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਉਤਸਵ’ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਐਵਾਰਡ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨਾਂ ਹੇਠ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ‘14ਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਉਤਸਵ’ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਪਹਿਲੀ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਡਾ. ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਦੀਪਤੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ‘ਸਵਾਲ ਦਰ ਸਵਾਲ’ ਤੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ‘ਭਰਮ-ਜਲ’ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨਾਂ ਹੇਠ ਦੋ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ ਗਏ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਹਰਿੰਦਰ ਸੋਹਲ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਲੋਕ ਗਾਇਕਾ ਗੁਰਮੀਤ ਬਾਵਾ, ਜਗਦੀਸ਼ ਸਚਦੇਵਾ, ਵਿਜੇ ਸ਼ਰਮਾ, ਰਮੇਸ਼ ਯਾਦਵ, ਅਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਡਾ. ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਦੀਪਤੀ, ਟੀ.ਐੱਸ. ਰਾਜਾ, ਜਸਵੰਤ ਜੱਸ, ਅਰਤਿੰਦਰ ਸੰਧੂ, ਗੁਰਤੇਜ ਮਾਨ, ਦੀਵ ਮਨਦੀਪ ਆਦਿ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਨਾਟ ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਕ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ।

ਨਾਟਕ ਭਰਮ-ਜਲ : ‘ਭਰਮ-ਜਲ’ ਇਕ ਐਸੀ ਔਰਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ’ਚ, ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਲੈ ਕੇ, ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ 4-5 ਮਰਦ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਰਦਾਂ ’ਚੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਲੱਭਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅਰਥ ਉਸ ਅੰਦਰਲੀ ਔਰਤ ਦੇ ਮੇਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੁਹੱਬਤ, ਉਸ ਲਈ ਇਕ ‘ਭਰਮ-ਜਲ’ ਬਣਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਇਕ ‘ਖਾਲੀ ਪਿਆਲਾ’ ਬਣੀ, ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚਲੇ ਚਿੜੀ ਦੇ

ਅਕਸ ਨੂੰ ਘੂਰਦੀ ਹੋਈ, ਉਹ ਇਕੱਲ-ਕੈਦ ’ਚ ਘਿਰ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ’ਚ ਬਲਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਕਵਲਜੀਤ, ਇਮੈਨਿਊਲ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਭੀਰਾਜ, ਨਰੇਸ਼ ਗਿੱਲ, ਬਲਰਾਜ, ਅੰਗਦ ਸਿੰਘ, ਮਾਨਿਕ ਰਾਜਪੂਤ, ਸੰਦੀਪ, ਮੰਨੀ, ਅਰਸ਼ਵੀਰ, ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਬਚਨ ਪਾਲ, ਸਾਰਥਕ, ਹਰਮਨ, ਅਨੁਰਾਗ, ਗੁਰਪ੍ਰੇਮ ਆਦਿ ਨੇ ਦਮਦਾਰ ਅਦਾਕਾਰੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ।

‘ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਗਰਣ’, ਜਲੰਧਰ, ਭਾਰਤ
ਜੁਲਾਈ 2, 2017

ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਉਤਸਵ ਸ਼ੁਰੂ

ਨਾਟਕ ‘ਸਵਾਲ ਦਰ ਸਵਾਲ’ ਤੇ ‘ਭਰਮ-ਜਲ’ ਨੇ ਸਰੋਤੇ ਕੀਲੇ

ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਲਾਂਭਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1 ਜੁਲਾਈ : ਮੰਚ ਰੰਗਮੰਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ‘ਪੰਜ ਰੋਜ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਉਤਸਵ’ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਅੱਜ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਡਾ. ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਦੀਪਤੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ‘ਸਵਾਲ ਦਰ ਸਵਾਲ’ ਅਤੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ‘ਭਰਮ-ਜਲ’ ਨਾਟਕ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨਾਂ ਹੇਠ ਖੇਡੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਹਰਿੰਦਰ ਸੋਹਲ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

‘ਭਰਮ-ਜਲ’ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਔਰਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ 4-5 ਮਰਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਚੁੰਡਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਮੇਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਉਸ ਲਈ ਇਕ ‘ਭਰਮ-ਜਲ’ ਬਣਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਬਲਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਕਵਲਜੀਤ ਇਮੈਨਿਊਲ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਭੀਰਾਜ, ਨਰੇਸ਼ ਗਿੱਲ, ਬਲਰਾਜ, ਅੰਗਦ ਸਿੰਘ, ਮਾਨਿਕ ਰਾਜਪੂਤ, ਸੰਦੀਪ, ਮੰਨੀ, ਅਰਸ਼ਵੀਰ, ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਬਚਨ ਪਾਲ, ਸਾਰਥਕ, ਹਰਮਨ, ਅਨੁਰਾਗ, ਗੁਰਪ੍ਰੇਮ ਨੇ ਅਦਾਕਾਰੀ ਦੀ ਛਾਪ ਛੱਡੀ।

‘ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ’, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਭਾਰਤ
ਜੁਲਾਈ 2, 2017

मर्दों के झुंड में पहचान ढूँढ रही महिला की पीड़ा बयां कर गया 'भ्रम जल'

हालातों से जूझ रही महिला बनी 'खाली प्याला'

अमृतसर, 1, जुलाई (नीर) : मर्दों के झुंड में पहचान ढूँढ रही महिला की मानसिक व व्यवहारिक व्यवस्था को बयां कर गया नाटक 'भ्रम जल'। नाटक में एक ऐसी महिला की कहानी का मंचन किया गया जिसके जीवन में अपने-अपने उद्देश्यों की पूर्ति के लिए आए पांच मर्द उसका कैसे शोषण करते हैं कि उसके सारे भ्रम टूट जाते हैं। जिन सपनों को लेकर वह इन मर्दों के संपर्क में आई थी, उनका मानसिक स्तर उसे शोषण करना था। जब इस महिला को अहसास हुआ कि इन मर्दों की व्यवहारिकता का कोई भी अर्थ उसकी भीतरी औरत के साथ तालमेल नहीं बिठाता तब उसके जीवन में आए उथल-पुथल को एक रास्ता दिखाने वाला कोई नहीं था। उसका जीवन जिंदगी व मुहब्बत के मंझधार में फंस गया। मर्दों का झुंड उसके लिए एक भ्रम जाल बन गया। हालात के थपेड़ों को सहते हुए एक 'खाली प्याला' बनी औरत कैसे दर्पण के सामने खड़ी होकर स्वयं को ही एक प्रश्न पूछती है जैसे एक चिड़िया शीशे पर अपनी चोंच मार कर भ्रम के बीच फंस जाती है। उसी तरह औरत मर्दों के झुंड से निकल कर कैद में घिर जाती है।

नाटक के अंत में एक कविता की पंक्तियां:

चिड़ी वांगरां, शीशे उल्ले, हुण में टुंगे मारां।

अवस कदे महबूब न बणदे, शीशे वी दीवारां।

इस नाटक की शुरुआत में एक छोटी से कहानी का भी प्रयोग किया गया जिस का उद्देश्य नाटक के केन्द्रीय ख्याल के प्रभाव को दर्शकों के साथ परिचय करवाना था। लोकगीत माहिया की धुन पर शुरू हुए इस काव्य नाटक का प्रस्तुतिकरण बहुत ही शानदार था। पंजाब रंगमंच विरसा विहार द्वारा शुरू किए गए पांच दिवसीय पंजाबी रंगमंच उत्सव का आयोजन किया गया। यह नाटक रविंदर रवि द्वारा लिखा गया था। राष्ट्रपति पुरस्कार से सम्मानित केवल धालीवाल ने इस नाटक का निर्देशन

किया। नाटक में कलाकार बलजिंदर सिंह, कंवलजीत एमेनुयल, सुखदेव सिंह, राजविंदर सिंह, नरेश गिल, बलराज, अंगद सिंह, मानिक राजपूत, संदीप, मनी, अर्शवीर, गुरविंदर सिंह, भूपिंदर सिंह, बचन पाल, सार्थक, हरमन, अनुराग व गुरु प्रेम ने दमदार अदाकारी कर उपस्थित दर्शकों का दिल मोह लिया। इस अवसर पर पंजाब की लोक गायिका गुरमीत बावा, जगदीश सचदेवा, विजय शर्मा, रमेश यादव, अरविंदर कौर धालीवाल, डा. श्याम सुंदर दीप्ति, टीएस राजा, जसवंत जस, अरविंदर संधू, गुरतेज मान, दीप मंदीप आदि उपस्थित थे।

'दैनिक सहेरा', अੰमृतसर (भारत)

2 जुलाई, 2017

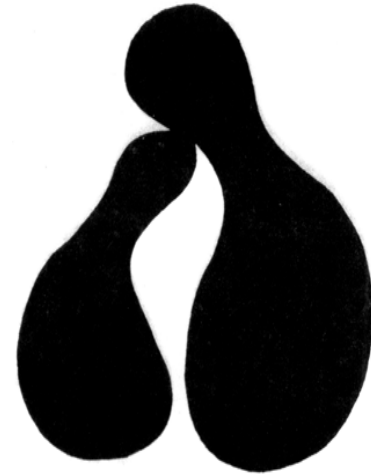
विरसा विहार में नाटक 'भ्रम जल' का मंचन, कलाकारों ने अपने अभिनय का लोहा मनवाया

औरत सृष्टि की रचना करती है। मां, बहन, बेटा, पत्नी, प्रेमिका और ना जाने कौन-कौन से रिश्तों का आधार होती है, औरत। पूरा समाज उसके इर्द-गिर्द घूमता है। वह इस बुने हुए रिश्तों के जाल में हर बार छली जाती है, लेकिन फिर भी वह बेहतर भविष्य की उम्मीद में जिए जाती है। जिस तरीके से दूर से देखने पर, कोई तालाब या पोखर पानी से लबालब भरा नजर आता है लेकिन पास जाने पर वह खाली नजर आता है उसी तरह से है औरत की जिंदगी भी। वह जब इन रिश्तों के तालाब में झांकती है तो उसे ऐसा ही अहसास होता है। इसी ताने-बाने को लेकर बुने नाटक 'भ्रम जल' को विरसा विहार में कलाकारों ने बड़ी खूबसूरती से पेश किया।

'दैनिक भास्कर', पंजाब (भारत)

2 जुलाई, 2017

ਅੰਤਿਕਾ

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਰਚਿਤ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

1. ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਡੂੰਘੇ—ਧਨਪਤ ਰਾਏ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ—1961
2. ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਵਿਚ ਚੋਰ—ਹਿੰਦ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ—1963
3. ਬਿੰਦੂ—ਦੌਲਤ ਰਾਮ ਸਹਿਦੇਵ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ—1965
4. ਮੌਨ ਹਾਦਸੇ—ਰਾਜ ਰੂਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ—1967
5. ਦਿਲ-ਟ੍ਰਾਂਸਪਲਾਂਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ—ਨਿਊ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ—1969
6. ਸ਼ਹਿਰ ਜੰਗਲੀ ਹੈ—ਨਿਊ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ—1970
7. ਮੇਰੇ ਮੌਸਮ ਦੀ ਵਾਰੀ—ਨਿਊ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ—1972
8. ਜਲ ਭਰਮ-ਜਲ—ਕੇ. ਲਾਲ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ—1976
9. ਚਿੱਟੇ ਕਾਲੇ ਧੱਬੇ—ਕੇ. ਲਾਲ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ—1978
10. ਸੀਮਾਂ ਆਕਾਸ਼—ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ—1980
11. ਸ਼ੀਸ਼ੇ 'ਤੇ ਦਸਤਕ—ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ—1983
12. ਆਪਣੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼—ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ—1986
13. ਸੂਰਜ ਤੇਰਾ ਮੇਰਾ—ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—1989
14. ਗੰਢਾਂ—ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ—1993
15. ਸ਼ਬਦੋਂ ਪਾਰ—ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—1999
16. ਪੱਤਰ ਤੇ ਦਰਿਆ—ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2003
17. ਛਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ—ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2007
18. ਬਾਜ਼ ਦੀ ਨਜ਼ਰ—ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2010
19. ਨਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨਸਲ—ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2013
20. ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ—ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2014
21. ਨਿਹੇਂਦ ਦਾ ਗੀਤ—ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2015
22. ਫੇਸਬੁੱਕ ਕਵਿਤਾ—ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2018

ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ (Collected works)

1. ਅਕੱਥ ਕਥਾ (1955 ਤੋਂ 1966, ਭਾਰਤ)
—ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ—1988
ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2005

2. ਵਣ ਵਾਣੀ (1967 ਤੋਂ 1974, ਕੀਨੀਆ)
—ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ—1988
ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2005
3. ਪਿਆਸਾ ਬੱਦਲ (1974 ਤੋਂ 1986 ਕੈਨੇਡਾ)
—ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ—1990
ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2005
4. ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ (1986 ਤੋਂ 2003 ਕੈਨੇਡਾ)
—ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2004
5. ਪਿੰਡ ਬ੍ਰਹਮੰਡ (2003 ਤੋਂ 2014 ਕੈਨੇਡਾ)
—ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2015

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ

Restless Soul—Indo-Canadian Publishers,
Surrey, B.C. Canada-1978
Second Edition—National Book Shop, Delhi-2008

ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ

1. ਸੂਰਜ ਕਾ ਤਕੀਆ—ਪ੍ਰਤੀਕ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਲੁਧਿਆਣਾ—1998
ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ—ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2009

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ

1. ਗੰਢਾਂ (ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ)
—ਅਦਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਸਕਾਫਤ, ਬਿਲਾਲ ਗੰਜ, ਲਾਹੌਰ—1999
2. ਸ਼ਬਦੋਂ ਪਾਰ (ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ)
—ਅਦਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਸਕਾਫਤ, ਬਿਲਾਲ ਗੰਜ, ਲਾਹੌਰ—1999
3. ਹੀਰਿਆਂ ਦਾ ਚੋਗ—ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ—1974-1989—(ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ)
—ਅਦਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਸਕਾਫਤ, ਬਿਲਾਲ ਗੰਜ, ਲਾਹੌਰ—2002
4. ਪੱਤਰ ਤੇ ਦਰਿਆ (ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ)
—ਅਦਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਸਕਾਫਤ, ਬਿਲਾਲ ਗੰਜ, ਲਾਹੌਰ—2005
5. ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ (ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ)
—ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਗੁਲਸ਼ਨ-ਏ-ਅਦਬ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ-2016

6. ਨਿਹੇਂਦ ਦਾ ਗੀਤ (ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ)
—ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਗੁਲਸ਼ਨ-ਏ-ਅਦਬ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ-2016
7. ਨਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨਸਲ (ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ)
—ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਗੁਲਸ਼ਨ-ਏ-ਅਦਬ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ-2017

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਰਚਿਤ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

1. “ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ”—ਮੁਹਿੰਦਰ ਪਾਲ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ—1974
2. “ਦਰ ਦੀਵਾਰਾਂ”—ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ—1981
3. “ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ”—ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ—1983
4. “ਚੌਕ ਨਾਟਕ”—ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ—1984
(ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ)—ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ—2002
5. “ਰੂਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ”—ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ—1984
(ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ)—ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ—2002
6. “ਸਿਫਰ ਨਾਟਕ”—ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ—1987
(ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ)—ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ—2002
7. “ਤਿੰਨ ਨਾਟਕ”—ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—1990
(ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ)—ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ—2002
8. “ਮਨ ਦੇ ਹਾਣੀ”—ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2005
9. “ਮਥੋਟੇ ਤੇ ਹਾਦਸੇ”—ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2009
10. “ਚੱਕਵਯੂਹ ਤੇ ਪਿਰਾਮਿਡ”—ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2010
11. “ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ”—ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2015
12. “ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ”—ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2016
13. “ਪਰਤੱਖ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ” (ਦੋ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ : “ਭਰਮ-ਜਲ” ਅਤੇ “ਸਿਆਸੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ”)—ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2017

ਥੀਮਕੀ ਤਿੱਕੜੀ (Thematic Trilogy)

1. “ਸੂਰਜ ਨਾਟਕ” (ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ, ਦਰ ਦੀਵਾਰਾਂ ਤੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ)—ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ—1985
(ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ)—ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ—2002
ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ : ਦੋ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ—ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2014

ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ

1. “ਮੰਚ ਨਾਟਕ” (1974-90)—ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ—1993
2. “ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ-1” : ਸੈਂਚੀ ਪਹਿਲੀ (1974-1983)—ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2007
3. “ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ-2” : ਸੈਂਚੀ ਦੂਜੀ (1984-1987)—ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2007
4. “ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ-3” : ਸੈਂਚੀ ਤੀਜੀ (1990-2005)—ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2007
5. “ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ-4” : ਸੈਂਚੀ ਚੌਥੀ (2008-2010)—ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2013

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ :

1. “ਮੰਚ ਨਾਟਕ” (1974-1990)—ਅਦਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਸ਼ਕਾਫਤ, ਲਾਹੌਰ, 2001

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ

1. “ਮਨ ਦੇ ਹਾਣੀ”—ਅਦਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਸ਼ਕਾਫਤ, ਲਾਹੌਰ, 2005

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਰਚਿਤ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ	ਪੰਨੇ
1. ਚਰਾਵੀ	ਦੌਲਤ ਰਾਮ ਸਹਿਦੇਵ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ—1963	115
2. ਜੁਰਮ ਦੇ ਪਾਤਰ	ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ—ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010 ਨਿਊ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ ਪੰਜ ਰੁਪਏ—1968	155
3. ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜੰਗਲ	ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ—ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010 ਰਾਜ ਰੂਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ ਪੰਜ ਰੁਪਏ—1969	120
4. ਕੋਨ ਪ੍ਰਤੀਕੋਨ	ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ—ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010 ਹਜ਼ੂਰੀਆ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ 5.75 ਰੁਪਏ—1971	83
5. ਮੈਲੀ ਪੁਸਤਕ	ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ—ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010 ਮੁਹਿੰਦਰਪਾਲ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ, ਜਲੰਧਰ ਅੱਠ ਰੁਪਏ—1973	96
6. ਜਿੱਥੇ ਦੀਵਾਰਾਂ ਨਹੀਂ	ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ—ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010 ਕੇ. ਲਾਲ. ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ ਵੀਹ ਰੁਪਏ—1978	139
7. ਕੰਪਿਊਟਰ ਕਲਚਰ	ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ—ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010 ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ-6 ਪੈਂਤੀ ਰੁਪਏ—1985	128
8. ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਟਾਪੂ	ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ—ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010 ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ-6 ਸੱਠ ਰੁਪਏ—1992	120
9. ਗੋਰੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ	ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ—ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010 ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ-6 225 ਰੁਪਏ—2010	160

ਸਮੁੱਚੇ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ

1. ਅਘਰਵਾਸੀ (1955-1983)	ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ-6 ਅੱਸੀ ਰੁਪਏ—1984	436
2. ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ (1955-2005)	ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ-6 495 ਰੁਪਏ—2006	648
3. ਮੇਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ (1955-2010)	ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ-6	2017

ਚੋਣਵੇਂ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ

1. ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ (1955-1989)	ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ-6 140 ਰੁਪਏ—1989	322
2. ਖੰਭਾਂ ਵਾਲੇ ਪਿੰਜਰੇ (1955-2000)	ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ 325 ਰੁਪਏ—2001	376
3. ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ (ਇਸਤਰੀ-ਮਰਦ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਾਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ)	ਕੁਕਨੁਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ 75 ਤੇ 40 ਰੁਪਏ—2002	111
4. ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ-2 (ਬ੍ਰਹਮੰਡਕ ਚੇਤਨਾ)	ਕੁਕਨੁਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ-2008	

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ (ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ)

1. ਖੰਭਾਂ ਵਾਲੇ ਪਿੰਜਰੇ	ਇਦਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਸਕਾਫਤ, ਲਾਹੌਰ 450 ਰੁਪਏ—2000	432
2. ਵਗਦੇ ਦਰਿਆ (1967-2010)	ਗੁਲਸ਼ਨ-ਏ-ਅਦਬ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ, 2018	

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਗਹਿਨ ਅਧਿਅਨ

1. *ਯੂਕਲਿਪਟਸ ਤੇ ਹੈਮਿੰਗਵੇ—ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ ਲੇਖਕ : ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੌਰ—35 ਰੁਪਏ—1989	112
2. **ਕਥਾ ਸਨਮੁਖ—ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਸੰਪਾ: ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ—140 ਰੁਪਏ—2001	168
3. ***ਕਥਾ ਸਨਮੁਖ-2—ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ ਸੰਪਾ: ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ—350 ਰੁਪਏ—2012	204

* “ਅਨੁਰਾ ਯੂਕਲਿਪਟਸ ਤੇ ਅੱਗ” ਅਤੇ “ਇਕ ਹੋਰ ਹੈਮਿੰਗਵੇ” ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਹਿਨ ਅਧਿਅਨ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

** “ਅਨੁਰਾ ਯੂਕਲਿਪਟਸ ਤੇ ਅੱਗ” ਅਤੇ “ਇਕ ਹੋਰ ਹੈਮਿੰਗਵੇ” ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੇ ਗਹਿਨ ਅਧਿਅਨ ਅਤੇ “ਹਮ ਛਿਣ” ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦਾ ਗਹਿਨ-ਅਧਿਅਨ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

*** “ਕਥਾ ਸਨਮੁਖ-2” ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਗਹਿਨ ਅਧਿਅਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ :

1. ਅਨੁਰਾ ਯੂਕਲਿਪਟਸ ਤੇ ਅੱਗ -ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਤੇ ਡਾ. ਵਨੀਤਾ
2. ਇਕ ਹੋਰ ਹੈਮਿੰਗਵੇ - ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੌਰ
3. ਹਮ ਛਿਣ -ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ
4. ਸ਼ਾਦੀ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਸੜਕ -ਡਾ. ਅਕਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬਾਹਲ
5. ਕੰਪਿਊਟਰ ਕਲਚਰ -ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ (ਕੈਨੇਡਾ)

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਰਚਿਤ ਫੁਟਕਲ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ

1. ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ (ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ)	ਧਨਪਤ ਰਾਏ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ	1979 2006

ਵਾਰਤਕ : ਸਾਹਿਤਿਕ ਸ਼ੈ-ਜੀਵਨੀ

1. ਮੇਰੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸ਼ੈ-ਜੀਵਨੀ ਪੰਜਾਬ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ	1994
2. ਐਟਸੈਟਰਾ-2 (ਰਚਨ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ)	ਤਰਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 2008
3. ਐਟਸੈਟਰਾ-3 (ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ) ਤਰਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ	2008
4. ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ, ਮੇਰਾ ਸਾਹਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ (ਸਾਹਿਤਿਕ ਸ਼ੈ-ਜੀਵਨੀ)	2010
5. ਐਟਸੈਟਰਾ-4 (ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਤੇ ਫੁਟਕਲ ਲਿਖਤਾਂ)	ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ 2012

ਸਾਹਿਤ ਸਮੀਖਿਆ ਤੇ ਸੰਕਲਨ

1. ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ-ਦਰਪਨ (ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ)	ਹਜ਼ੂਰੀਆ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ	1964 2007
2. ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਲੋਕ (ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ)	ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ ਤਰਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ	1990 2008
3. ਐਟਸੈਟਰਾ-1 (ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ)	ਤਰਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ	2008
4. ਮੇਰਾ ਥੀਏਟਰ ਤੇ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ	ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ	2012
5. ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਰੰਗਮੰਚ : ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪਰਿਪੇਖ	ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ	2018

ਸੰਪਾਦਨ (ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ)

1. ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ	ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	1981
2. ਕਵਿਤਾ ਸਨਮੁਖ	ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	1994

(ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ)	ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ	2007
3. ਕਥਾ ਸਨਮੁਖ	ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ	2001
4. ਕਥਾ ਸਨਮੁਖ-2	ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ	2012
5. ਪਰਵਾਸੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਤਾਰਾ	ਸਿੰਘ ਹੋਅਰ (ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ) ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ	1992
6. Wind Song (Poetry)	ਇੰਡੋ-ਕਨੇਡੀਅਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਸਰੀ, ਬੀ.ਸੀ., ਕੈਨੇਡਾ	1978
7. Wind Song-2 (Poetry)	ਇੰਡੋ-ਕਨੇਡੀਅਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਸਰੀ, ਬੀ.ਸੀ., ਕੈਨੇਡਾ	1984

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ-ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ

1. The Rebel Sound	Dave Book Centre, Nairobi, Kenya	1968
2. The Voices of Dissent	Seema Parkashan, Jalandhar India	1972
3. Indian Poetry Today (Volume One)	Indian Council for Cultural Relations, New Delhi	1974
4. Green Snow	Vesta Publications, Cornwall, Ontario, Canada	1976
5. Hundred Indian Poets	Oxford + IBH Publishing Company, India.	1977

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 7 ਵੀਡੀਓ-ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, 7 ਵੀਡੀਓ-ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ, ਵੇਖਣ/ਸੁਣ ਲਈ, ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵੈਬਸਾਈਟ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ, **Autobiography** ਭਾਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ :
www.ravinder-ravi.com

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਯੂਕਲਿਪਟਸ ਤੇ ਹੈਮਿੰਗਵੇ: (ਦੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਤ-ਅਧਿਅਨ)
ਲੇਖਿਕਾ : ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੌਰ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—1989
2. ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਲੋਕ
ਸੰਪਾਦਕ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—1990
ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ : ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ—2008
3. ਕਵਿਤਾ ਸਨਮੁਖ : 25 ਕ੍ਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਤ-ਅਧਿਅਨ
ਸੰਪਾਦਕ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ—1994
ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2008
4. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ
ਲੇਖਕ : ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ—1999
5. ਕਥਾ ਸਨਮੁਖ : ਤਿੰਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਤ-ਅਧਿਅਨ
ਸੰਪਾਦਕ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ—2001
6. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ
ਲੇਖਿਕਾ : ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਮੱਲੀ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ—2002
7. ਨਾਟਕਕਾਰ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ
ਸੰਪਾਦਕ : ਡਾ. ਗੁਰੂਮੇਲ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2003
8. ਕਥਾਕਾਰ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ
ਸੰਪਾਦਕ : ਡਾ. ਗੁਰੂਮੇਲ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2004

9. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ-ਕਲਾ
ਲੇਖਿਕਾ : ਦਲਜਿੰਦਰ ਕੌਰ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2006
10. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਨਾਟ-ਚਿੰਤਨ
ਲੇਖਕ : ਡਾ. ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੱਸਲ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2007
11. ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ
ਸੰਪਾਦਕ : ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2008
12. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ : ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ
ਲੇਖਕ : ਡਾ. ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ—2009
13. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ
ਲੇਖਕ : ਮੁਨੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2011
14. ਮੇਰਾ ਥੀਏਟਰ ਤੇ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ
ਸੰਪਾਦਕ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2012
15. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ : ਪਾਠ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਅਧਿਐਨ
ਲੇਖਿਕਾ : ਮਨਮੀਤ ਕੌਰ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2012
16. ਕਥਾ ਸਨਮੁਖ-2 ਪੰਜ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਤ-ਅਧਿਐਨ
ਸੰਪਾਦਕ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2012
17. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ “ਥੀਮ ਵਿਗਿਆਨਕ” ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ
ਲੇਖਿਕਾ : ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬੇਦੀ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2014

18. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤ-ਸੰਸਾਰ : ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਸੁਹਜ-ਸੰਚਾਰ
ਲੇਖਿਕਾ : ਡਾ. ਕਿਰਨਦੀਪ ਕੌਰ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2014
19. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿ : ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ-ਪਰਵਾਸੀ ਸੰਦਰਭ
ਲੇਖਿਕਾ : ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2015
20. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ
ਲੇਖਕ : ਡਾ. ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2017
21. ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕੀ ਰੰਗਮੰਚ : ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪਰਿਪੇਖ
ਲੇਖਕ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ—2018

ਨੋਟ : 62 ਪੁਸਤਕਾਂ—ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀਆਂ ਜਾਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਪਿਛਲੇ 31 ਸਾਲਾਂ (1987-2018) ਵਿਚ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਪੱਧਰ ਦਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ

ਪੂਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ

1. ਖੋਜਾਰਥੀ : ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਮੱਲੂ
ਨਿਗਰਾਨ : ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ
ਵਿਸ਼ਾ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ
ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ 2002 ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ
2. ਖੋਜਾਰਥੀ : ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ
ਨਿਗਰਾਨ : ਡਾ. ਸ. ਪ. ਸਿੰਘ
ਵਿਸ਼ਾ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਅਨ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ
ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ, 2005 ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ
3. ਖੋਜਾਰਥੀ : ਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬੇਦੀ
ਨਿਗਰਾਨ : ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ
ਵਿਸ਼ਾ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਥੀਮ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ : ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ
ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ, 2008-2009 ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ
4. ਖੋਜਾਰਥੀ : ਕਿਰਨਦੀਪ ਕੌਰ
ਨਿਗਰਾਨ : ਡਾ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ
ਵਿਸ਼ਾ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ : ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਸੁਹਜ-ਸੰਚਾਰ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ : ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਰਤ
ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ, 2013 ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ
5. ਖੋਜਾਰਥੀ : ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ
ਨਿਗਰਾਨ : ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ
ਵਿਸ਼ਾ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ : ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਭਾਰਤ
ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ, 2016 ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ

6. ਖੋਜਾਰਥੀ : ਮੁਕੇਸ਼ ਲਤਾ
 ਨਿਗਰਾਨ : ਡਾ. ਹਰਦਿਲਜੀਤ ਗੋਸਲ
 ਵਿਸ਼ਾ : ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀਆਂ
 ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ
 ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ : ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਭਾਰਤ
 —ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ 2017 ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ

1. ਖੋਜਾਰਥੀ : ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੰਬੋਜ
 ਨਿਗਰਾਨ : ਡਾ. ਕਿਰਨਦੀਪ ਸਿੰਘ
 ਵਿਸ਼ਾ : ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ
 ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ
 ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ : ਲਵਲੀ ਪਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ,
 ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ
2. ਖੋਜਾਰਥੀ : ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ
 ਨਿਗਰਾਨ : ਡਾ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ
 ਵਿਸ਼ਾ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦ
 ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ : ਲਵਲੀ ਪਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ,
 ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ
3. ਖੋਜਾਰਥੀ : ਕਰਮਜੀਤ ਕੌਰ
 ਨਿਗਰਾਨ : ਡਾ. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ
 ਵਿਸ਼ਾ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚਕੀ ਅਧਿਐਨ
 ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ : ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਰਤ
4. ਖੋਜਾਰਥੀ : ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
 ਨਿਗਰਾਨ : ਡਾ. ਸਤਿਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੱਸਲ
 ਵਿਸ਼ਾ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ-
 ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ
 ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ : ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਰਤ

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਐਮ. ਫਿਲ. ਪੱਧਰ ਦਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ

ਪੂਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ

1. ਖੋਜਾਰਥੀ : ਅਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
 ਨਿਗਰਾਨ : ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ
 ਵਿਸ਼ਾ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ
 ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ
 —ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ 1985-86 ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ।
2. ਖੋਜਾਰਥੀ : ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ
 ਨਿਗਰਾਨ : ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧੀਰ
 ਵਿਸ਼ਾ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ
 ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ : ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਰਤ
 —ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ 1987-88 ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ।
3. ਖੋਜਾਰਥੀ : ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ
 ਨਿਗਰਾਨ : ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ
 ਵਿਸ਼ਾ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ “ਪਿਆਸਾ ਬੱਦਲ” ਦਾ ਕਾਵਿ-ਅਧਿਐਨ
 ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ : ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ
 —ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ 1991-92 ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ।
4. ਖੋਜਾਰਥੀ : ਦਲਜਿੰਦਰ ਕੌਰ
 ਨਿਗਰਾਨ : ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧੀਰ
 ਵਿਸ਼ਾ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ-ਕਲਾ
 ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ : ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਰਤ
 —ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ 2003-2004 ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ।
5. ਖੋਜਾਰਥੀ : ਮੁਨੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ
 ਨਿਗਰਾਨ : ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸ਼ੀ
 ਵਿਸ਼ਾ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ “ਸੂਰਜ ਨਾਟਕ” ਦਾ
 ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ
 ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ : ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ
 —ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ 2006 ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ।

6. ਖੋਜਾਰਥੀ : ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ
 ਨਿਗਰਾਨ : ਡਾ. ਰਘਬੀਰ ਕੌਰ
 ਵਿਸ਼ਾ : ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ
 ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ “ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ ” ਤੇ
 “ਸਿਫਰ ਨਾਟਕ” ਦਾ ਅਧਿਐਨ
 ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ
 —ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ 2007-2008 ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ।
7. ਖੋਜਾਰਥੀ : ਮਨਮੀਤ ਕੌਰ
 ਨਿਗਰਾਨ : ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ
 ਵਿਸ਼ਾ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਸਫਰਨਾਮਾ,
 “ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ : ਪਾਠ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਅਧਿਐਨ”
 ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ : ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ
 —ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ 2009-10 ਸੈਸ਼ਨ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ।
8. ਖੋਜਾਰਥੀ : ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ
 ਨਿਗਰਾਨ : ਡਾ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ
 ਵਿਸ਼ਾ : ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਉ
 (ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ)
 ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ : ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ, ਪੰਜਾਬ
 —ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ 2015 ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ।
9. ਖੋਜਾਰਥੀ : ਮੁਕੇਸ਼ ਲਤਾ
 ਨਿਗਰਾਨ : ਡਾ. ਹਰਦਿਲਜੀਤ ਗੋਸਲ
 ਵਿਸ਼ਾ : ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀਆਂ
 ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ
 ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ : ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਭਾਰਤ
 —ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ 2017 ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ।

ਐਮ. ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਭਾਗ ਦੂਜਾ ਦੇ ਚੌਥੇ ਪਰਚੇ ਲਈ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ

1. ਖੋਜਾਰਥੀ : ਪਰਮਦੀਪ ਭੁੱਲਰ
 ਨਿਗਰਾਨ : ਪ੍ਰੋ. ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ
 ਵਿਸ਼ਾ : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ :
 “ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ”—ਇਕ ਅਧਿਐਨ
 ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ
 —ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ 1974-75 ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਪੁਰਸਕਾਰ	ਵਲੋਂ (ਇਦਾਰਾ)	ਸਾਲ
1. ਸਾਲ 1965 ਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕ “ਬਿੰਦੂ” ਪੁਰਸਕਾਰ	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਮੀਖਿਆ ਬੋਰਡ, ਜਲੰਧਰ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ	1965
2. ਸਾਲ 1965 ਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕ “ਬਿੰਦੂ” ਪੁਰਸਕਾਰ	ਪੰਜਾਬੀ ਦਰਬਾਰ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ	1965
3. ਪਿਛਲੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਰਬੋਤਮ ਨਾਟ-ਪੁਸਤਕ “ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ” ਪੁਰਸਕਾਰ	ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਰੀ ਫੋਰਮ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਭਾਰਤ	1975
4. ਸਾਲ 1974 ਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਪੁਸਤਕ “ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ” ਪੁਰਸਕਾਰ	ਪੰਜਾਬੀ ਦਰਬਾਰ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ	1976
5. ਸਾਲ 1979 ਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਗੱਦ-ਪੁਸਤਕ “ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼” ਪੁਰਸਕਾਰ	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਮੀਖਿਆ ਬੋਰਡ, ਜਲੰਧਰ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ	1979
6. ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪੁਰਸਕਾਰ (ਬਦੇਸ਼ੀ)	ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ	1980
7. ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪੁਰਸਕਾਰ	ਪੰਜਾਬ ਆਰਟਸ ਕੌਂਸਲ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਭਾਰਤ	1980
8. ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ‘ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ’ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਵਾਸਤੇ	ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ	1983
9. ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਪੁਰਸਕਾਰ	ਪੰਜ ਦਰਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਟਰਾਂਟੋ, ਕੈਨੇਡਾ	1989
10. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਪੁਰਸਕਾਰ	ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਭਾਰਤ	1992
11. ਸਾਈਂ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਪੁਰਸਕਾਰ	ਏਸ਼ੀਅਨ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ, ਡੈਨਮਾਰਕ	1993
12. ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪੁਰਸਕਾਰ	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ, ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ, ਅਮਰੀਕਾ	1994

13. ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਪੁਰਸਕਾਰ	ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਾਰ ਕੇਂਦਰ (ਰਜਿ.), ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ	1994
14. ਪੋਇਟ ਆਫ ਦ ਯੀਅਰ ਅਵਾਰਡ Poet of the Year Award	Alumni of The World University, Cornwall, Canada	1996
15. Man of the Peace Award	ਅਦੀਬ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ, (ਸਾਹਿਤ ਕਲਚਰਲ ਅਕਾਦਮੀ), ਲੁਧਿਆਣਾ, ਭਾਰਤ	1997
16. ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਹਿਸਦੀ (Millenium) ਪੁਰਸਕਾਰ	ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਰਤ	2000
17. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪੁਰਸਕਾਰ	ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਰਤ	2001
18. ਸਮੁੱਚੀ ਸਾਹਿਤ-ਸੇਵਾ ਪੁਰਸਕਾਰ	ਇੰਡੋ-ਕਨੇਡੀਅਨ ਕਲਚਰਲ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ, ਸਰੀ, ਬੀ.ਸੀ. ਕੈਨੇਡਾ	2005
19. ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪੁਰਸਕਾਰ Life-Time Achievement Award	ਇਦਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਸਕਾਫਤ, ਲਾਹੌਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ	2006
20. ਤਮਗਾ-ਏ-ਹੁਸਨ-ਏ-ਕਾਰਕਰਦਗੀ Pride of Performance Award	World Institute of Punjabi Literature and Heritage, Lahore, Pakistan	2006
21. ਸੋਨ ਤਮਗਾ (Gold Medal) ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਵਾਸਤੇ	ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਆਫ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਐਂਡ ਆਰਟਿਸਟਸ, ਲਾਹੌਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ	2006
22. ਸੌ ਸਾਲਾ ਵਰ੍ਹੇ ਗੰਢ ਦਿਵਸ ਯਾਦਗਾਰੀ “ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪੁਰਸਕਾਰ”	ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਵੈਨਕੂਵਰ, ਬੀ.ਸੀ., ਕੈਨੇਡਾ	2006
23. ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ	ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਲਿਸਟਰ, ਇੰਗਲੈਂਡ	2007
24. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਅਵਾਰਡ ਆਫ ਡਿਸਟਿੰਕਸ਼ਨ	ਸਿਪਸਾ-ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਟਰਾਂਟੋ, ਕੈਨੇਡਾ	2007

25. ਸਰਬ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪੁਰਸਕਾਰ	ਪਰਵਾਸੀ ਮੀਡੀਆ ਗਰੁੱਪ, ਟਰਾਂਟੋ, ਕੈਨੇਡਾ	2008
26. Honorary Life Time Membership Award	ਨਿਸਗਾ ਟੀਚਰਜ਼ ਯੂਨੀਅਨ, ਨਿਊ ਆਏਐਂਸ਼, ਬੀ.ਸੀ., ਕੈਨੇਡਾ	2010
27. ਨਾਟ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ	ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ ਅਕਾਦਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਭਾਰਤ	2011
28. ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪੁਰਸਕਾਰ	ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ, ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ, ਸਰੀ, ਬੀ.ਸੀ., ਕੈਨੇਡਾ	2011
29. ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪੁਰਸਕਾਰ	(UBC) ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ, ਵੈਨਕੂਵਰ, ਕੈਨੇਡਾ	2011
30. ਇਕਬਾਲ ਅਰਪਨ ਯਾਦਗਾਰੀ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪੁਰਸਕਾਰ	ਅਰਪਨ ਲਿਖਾਰੀ ਸਭਾ, ਕੈਲਗਰੀ, ਅਲਬਰਟਾ, ਕੈਨੇਡਾ	2012
31. ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪੁਰਸਕਾਰ	ਪੰਜਾਬੀ ਆਰਸੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕਲੱਬ, (ਕੈਨੇਡਾ)	2013
32. ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਅਵਾਰਡ ਆਫ ਡਿਸਟਿੰਕਸ਼ਨ	ਸਿਪਸਾ-ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਟਰਾਂਟੋ, ਕੈਨੇਡਾ	2015
33. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਅਵਾਰਡ ਆਫ ਡਿਸਟਿੰਕਸ਼ਨ (ਫਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਰਟ ਸਟੋਰੀਜ਼) ਪੁਸਤਕ : “ਮੇਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ” ਲਈ	ਸਿਪਸਾ-ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਟਰਾਂਟੋ, ਕੈਨੇਡਾ	2017

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਨਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਸੰਸਥਾ	ਸਾਲ
1. ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀ ਸਭਾ, ਨੈਰੋਬੀ, ਕੀਨੀਆਂ	1974
2. ਮਾਸਕ 'ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ', ਜਲੰਧਰ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ	1976
3. ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀ ਸਭਾ (ਰਜਿ.), ਜਗਤਪੁਰ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ	1981
4. ਮਾਸਕ 'ਅਕਸ' ਮੰਚ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ	1993 ਤੇ 2001
5. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਭਾਰਤ	1993
6. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ	1993
7. ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਲਿਟਰੇਰੀ ਐਂਡ ਕਲਚਰਲ ਫੋਰਮ, ਲਿਸਟਰ, ਇੰਗਲੈਂਡ (U.K.)	1995
8. ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ, ਗਲਾਸਗੋ, ਸਕਾਟਲੈਂਡ (U.K.)	2000
9. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ	2001
10. ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ (ਰਜਿ.), ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ	2001
11. ਸਿਰਜਣਾ ਸੰਗਮ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ	2001
12. ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ	2001
13. ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਰੀ ਫੋਰਮ, ਪਟਿਆਲਾ ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ	2001
14. ਰਚਨਾ ਵਿਚਾਰ ਮੰਚ, ਨਾਭਾ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ	2001
15. ਲਾਇਲਪੁਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਜਲੰਧਰ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ	2002
16. ਨਿਸਗਾ ਸਕੂਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਨਿਊ ਆਏਐਂਸ਼, ਬੀ.ਸੀ. ਕੈਨੇਡਾ	2003
17. ਨਿਸਗਾ ਟੀਚਰਜ਼ ਯੂਨੀਅਨ, ਨਿਊ ਆਏਐਂਸ਼, ਬੀ.ਸੀ. ਕੈਨੇਡਾ	2004
18. ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ, ਅਮਰੀਕਾ	2004
19. ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੰਸਥਾ, ਲਾਹੌਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ	2006
20. ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਰਤ	2006
21. ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ (ਰਜਿ.), ਜਲੰਧਰ, ਭਾਰਤ	2006
22. ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀ ਸਭਾ, ਜਗਤਪੁਰ (ਰਜਿ.), ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ, ਭਾਰਤ	2006
23. ਅਦਾਰਾ ਵੀਯਨਜ਼ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ, ਟੀ.ਵੀ., ਬਰੈਂਪਟਨ, ਕੈਨੇਡਾ	2007
24. ਰਚਨਾ ਵਿਚਾਰ ਮੰਚ, ਪੰਜਾਬ (ਰਜਿ.), ਨਾਭਾ	2008

25. ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ (ਰਜਿ.), ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ	2008
26. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ	2008
27. UBC ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ਼ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ, ਏਸ਼ੀਅਨ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵੈਨਕੂਵਰ, ਬੀ.ਸੀ., ਕੈਨੇਡਾ	2010
28. ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਸੰਗਤ, ਸਰੀ, ਬੀ.ਸੀ., ਕੈਨੇਡਾ	2013
29. ਸੁੱਖੀ ਬਾਠ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਸਰੀ, ਬੀ.ਸੀ., ਕੈਨੇਡਾ	2014

ਇਆਪਾ (I.A.P.A.A.) ਤੇ ਇਸ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪੁਰਸਕਾਰ

ਇਆਪਾ (ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਆਥਰਜ਼ ਐਂਡ ਆਰਟਿਸਟਸ) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਮੈਂ, ਡਾ. ਗੁਰੂਮੇਲ, ਸੂਰਗੀ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੋਅਰ (ਸੰਪਾਦਕ: ਇੰਡੋ-ਕਨੇਡੀਅਨ ਟਾਇਮਜ਼), ਗੁਰਚਰਨ ਰਾਮਪੁਰੀ, ਦਰਸ਼ਨ ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਭੂਪਿੰਦਰ ਧਾਲੀਵਾਲ ਆਦਿ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ, 3 ਜੁਲਾਈ, 1978 ਨੂੰ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਵਲੋਂ 1981 ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਹੇਠਾਂ 'ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ' ਨਾਮ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ 12 ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ 100 ਕੁ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਲੋਕ ਮੰਚ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਜੋਗਿੰਦਰ ਬਾਹਰਲਾ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਵਲੋਂ 1979 ਵਿਚ ਸਨਮਾਨਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1980 ਵਿਚ 500 ਡਾਲਰ ਦੇ ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਤੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਸੈਮੇਰੀਅਲ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ/ਪੱਤਰਕਾਰ/ਕਲਾਕਾਰ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਇਹ ਪੁਰਸਕਾਰ ਹੁਣ ਤਕ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਲੇਖਕਾਂ, ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ :

1. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ	ਭਾਰਤ	1980
2. ਫਖਰ ਜਮਾਨ	ਪਾਕਿਸਤਾਨ	1981
3. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ	ਭਾਰਤ	1982
4. ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ	ਡੈਨਮਾਰਕ	1982
5. ਅਜੀਤ ਕੌਰ	ਭਾਰਤ	1983
6. ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਪੁਰੇਵਾਲ	ਇੰਗਲੈਂਡ	1983
7. ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ	ਭਾਰਤ	1984
8. ਡਾ. ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ	ਭਾਰਤ	1985
9. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ	ਭਾਰਤ	1986
10. ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ	ਭਾਰਤ	1986
11. ਅਫਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ	ਪਾਕਿਸਤਾਨ	1986
12. ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ	ਕੀਨੀਆ	1986

13. ਡਾ. ਗੁਰੂਮੇਲ	ਅਮਰੀਕਾ	1986
14. ਦੇਵ	ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ	1986
15. ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਗਿੱਲ	ਇੰਗਲੈਂਡ	1986
16. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ	ਭਾਰਤ	1987
17. ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ	ਭਾਰਤ	1988
18. ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ	ਭਾਰਤ	1989
19. ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਚਿਤਰਕਾਰ)	ਕੈਨੇਡਾ	1989
20. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ	ਭਾਰਤ	1990
21. ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ	ਭਾਰਤ	1990
22. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ	ਭਾਰਤ	1990
23. ਡਾ. ਤੇਜਵੰਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ	ਭਾਰਤ	1991
24. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਅਕਸ)	ਭਾਰਤ	1992
25. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੋਅਰ	ਕੈਨੇਡਾ	1992
26. ਡਾ. ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸਿਰਜਣਾ)	ਭਾਰਤ	1993
27. ਡਾ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ	ਭਾਰਤ	1994
28. ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ	ਕੈਨੇਡਾ	1994
29. ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੁਆਰ	ਭਾਰਤ	1995
30. ਡਾ. ਮਨਜੀਤਪਾਲ ਕੌਰ	ਭਾਰਤ	1996
31. ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ	ਭਾਰਤ	1997
32. ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ	ਭਾਰਤ	1997
33. ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਕੇ	ਭਾਰਤ	1998
34. ਇਲਿਆਸ ਘੁੰਮਣ	ਪਾਕਿਸਤਾਨ	1998
35. ਅਮਰ ਜਯੋਤੀ	ਨੀਦਰਲੈਂਡਜ਼	1998
36. ਡਾ. ਅਖਤਰ ਹੁਸੈਨ ਅਖਤਰ	ਪਾਕਿਸਤਾਨ	1999
37. ਜਸਬੀਰ ਭੁੱਲਰ	ਭਾਰਤ	2000
38. ਅਜੀਤ ਰਾਹੀ	ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ	2000
39. ਬਲਿਹਾਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ	ਇੰਗਲੈਂਡ	2000

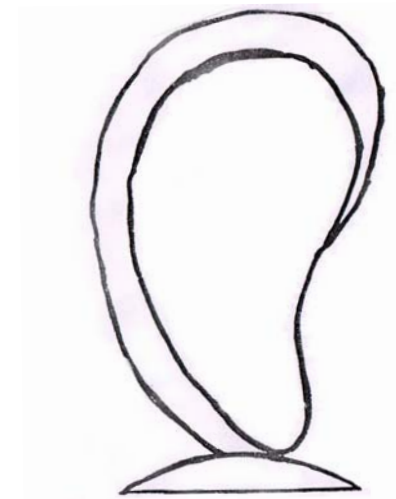
40.	ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹਲਵਾਰਵੀ	ਭਾਰਤ	2000
41.	ਅਵਤਾਰ ਜੋੜਾ	ਭਾਰਤ	2001
42.	ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ	ਭਾਰਤ	2002
43.	ਪ੍ਰੋ. ਰਾਸ਼ਦ ਹਸਨ ਰਾਣਾ	ਪਾਕਿਸਤਾਨ	2005
44.	ਪ੍ਰੋ. ਆਸ਼ਿਕ ਰਹੀਲ	ਪਾਕਿਸਤਾਨ	2006
45.	ਡਾ. ਵਨੀਤਾ	ਭਾਰਤ	2007
46.	ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ	ਭਾਰਤ	2008
47.	ਪ੍ਰਮਿੰਦਰਜੀਤ	ਭਾਰਤ	2009
48.	ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ	ਭਾਰਤ	2010
49.	ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ	ਕੈਨੇਡਾ	2010
50.	ਗੁਰਦਿਆਲ ਕੰਵਲ	ਕੈਨੇਡਾ	2010
51.	ਚਰਨ ਸਿੰਘ	ਕੈਨੇਡਾ	2011
52.	ਡਾ. ਨਿਗਹਤ ਖੁਰਸ਼ੀਦ	ਪਾਕਿਸਤਾਨ	2012
53.	ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ	ਭਾਰਤ	2013
54.	ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ	ਭਾਰਤ	2017
	ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ		

ਇਆਪਾ ਦੀ ਸ਼ਾਖ: 'ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਾਰ ਮੰਚ, ਕੈਨੇਡਾ' ਵਲੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ/ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ 'ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪੁਰਸਕਾਰ' ਨਾਲ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੁਰਸਕਾਰ ਵਿਚ ਸਨਮਾਨ-ਚਿੰਨ੍ਹ, ਪੱਤਰ ਤੇ 500 ਡਾਲਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

1.	ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ	ਭਾਰਤ	1983
2.	ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ	ਭਾਰਤ	1984
3.	ਡਾ. ਮ. ਸ. ਰੰਧਾਵਾ	ਭਾਰਤ	1985
4.	ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫੀਰ	ਭਾਰਤ	1986-87
5.	ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ (ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਵਿਸ਼ਵ ਰੰਗਕਰਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ)	ਭਾਰਤ	2014

-ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ
ਜੁਲਾਈ 31, 2017

ਪੁਸਤਕ ਦਰਸ਼ਨ

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ *‘‘ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ’’ : ਸਮਰੱਥਾਵਾਨ ਕਲਮ

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਤ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ‘‘ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ’’ 2016 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਛੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਓਰਾ ਅਤੇ ‘‘ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ’’ ਬਾਰੇ ਆਰੰਭਕ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਬਿਓਰੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ, ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਗਤਾ, ਨੌਕਰੀਆਂ, ਸਾਹਿਤਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ।

‘‘ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ : ਆਰੰਭਕ ਸ਼ਬਦ’’ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਨਿਹੋਂਦ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਲਈ, ਆਧੁਨਿਕ ਮਸ਼ੀਨੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਸੋਚ ’ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੀਰਣਤਾ, ਸਮਾਜਕ ਵੰਡੀਆਂ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣੀ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ।

‘‘ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ : ਮੂਲ ਪਾਠ’’ ਵਿੱਚ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਬੇਬੁਨਿਆਦ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਤਹਿਤ ਲੜਾਈ, ਪਾਣੀ ’ਚ ਮਧਾਣੀ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਬੰਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

‘‘ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼-ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਪਾਤਰ’’ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮਿਕ ਸਟੇਟ ਆਫ ਈਰਾਕ ਅਤੇ ਸੀਰੀਆ ਦੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ’ਤੇ ਛੇੜੀ ਗਈ ਜਨੂੰਨੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਸਨਸਨੀਖੇਜ਼ ਮਾਹੌਲ ਕਾਇਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਵਿਅੰਗਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਿਓਂਤਕਾਰੀ ਬਹੁਤ ਅਰਥ-ਪੂਰਨ ਹੈ। ਦੋ ਪਾਤਰ ਲੋਕ-ਮਨ ਵਿੱਚ ਘਿਰੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਕ ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚੀ ਜਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਐਸ. (ISIS) ਦੇ ਮਾਰੂ ਨਾਅਰਿਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ

ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਸਾਫ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਗਲੇ ਕਲਪਿਤ ਜਹਾਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੂਰਾਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਨੂੰ ਭਰਦੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੱਥੀਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਮਰਵਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਨਾਟ-ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ, ਤਬਾਹ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਬਾਰੇ ਢੁੱਕਵੇਂ ਕਾਵਿਕ ਬੋਲ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :

ਬੋਲਾ ਰਾਜਾ, ਅੰਨ੍ਹੀਂ ਰਾਣੀ
ਪਰਜਾ ਗੁੰਗਿਆਂ ਦੀ ਹੈ ਢਾਣੀ
ਤਸਕਰਾਂ, ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਪੌਂ ਬਾਰਾਂ
ਮੁਨਸਫ ਦੀ ਵੀ ਅੱਖ ਹੈ ਕਾਣੀ

... ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧੂੰਆਂ ਫੜਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਖੂਬਸੂਰਤ ਚਿਹਨ ਹੈ। ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ, ਸਮਰੱਥ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ :

ਸੋਚ ਦੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦਰ ਵਿੱਚੋਂ
ਖੁਦ ਵੀ ਜਾਗ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਜਗਾ
ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ, ਕਲਮ ਵੀ ਆਪਣੀ
ਕਰਮ ਬਣਾ, ਕਾਰਜ ਬਣ ਜਾ

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮਿਕ ਸਟੇਟ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਨਰਕ ਵਰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਰਦ ਬਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਅਸੀਂ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਨਾ ਹੋਏ
ਵਿਚਰੇ ਨਿਹੋਂਦ ਬਣ ਕੇ
ਨਾ ਜੀਵੇ, ਨਾ ਮੋਏ
... ਤੇ ਸੁਖਦ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨਾਲ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

“ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ” ਵਿੱਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੰਚਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਅੰਤਿਕਾ’ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਧਾ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪ ਚੁੱਕੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨਮਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀਆਂ ਛਪ ਚੁੱਕੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਇਨਾਮਾਂ ਸਨਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ, ਉਸ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦਾ ਖੂਬਸੂਰਤ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਨਣ ਹੈ।

‘ਪੁਸਤਕ ਦਰਸ਼ਨ’ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਬਾਰੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਵਲੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਪੜ੍ਹਤਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਪਾਠਕ ਇਸ ਸਮਰੱਥਾਵਾਨ ਕਲਮ ਨੂੰ ਨਤਮਸਤਕ ਹੈ।

ਹਰਜੀਤ ਕੌਰ (ਡਾ.)

‘ਏਕਮ’, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ - ਜਨਵਰੀ-ਮਾਰਚ, 2017

* “ਹੋਂਦ ਨਿਹੋਂਦ” ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, 2 ਜੁਲਾਈ, 2016 ਨੂੰ ਨਾਮਵਰ ਰੰਗਕਰਮੀਂ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ, ‘ਮੰਚ ਰੰਗਮੰਚ’ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ, ਵਿਰਸਾ ਵਿਹਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਰਤ ਵਿਖੇ ਮੰਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ “ਭਰਮ-ਜਲ” : ਇਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ

ਰੀਵੀਊਕਾਰ : ਹਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਜੀ ਨੂੰ, ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ, ਪਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਫੇਸਬੁੱਕ 'ਤੇ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਤਾਂ ਰਵੀ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੂੰ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਵੀਨ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਵੇਂ ਬਿੰਬ ਤੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਲੱਗੀ।

ਕੈਨੇਡਾ, ਸਰੀ, ਬੀ.ਸੀ. ਵਿੱਚ 9 ਅਪ੍ਰੈਲ, 2017 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਭਵਨ ਵਿਖੇ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ‘ਮੋਹ-ਮੁਹੱਬਤ’ ਦੇ ਲੋਕ ਅਰਪਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਖਿਆਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ, ਕਵਿਤਾ, ਵਾਰਤਕ ਸਭ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਸਰੋਤੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਦੂਜਾ ਖਿਆਲ ਤੁਹਾਡੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿੱਚ ਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਇਹ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ, ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਫਿਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪਾਜ਼ਿਟਿਵ ਰਵੱਈਆ, ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਣਾ, ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਛੋਟਿਆਂ ਦੀ ਹੌਸਲਾ ਅਫ਼ਜ਼ਾਈ ਕਰਨੀ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਵੀ ਨਿਮਰ ਰਹਿਣਾ, ਮਿੱਤਰਤਾ ਭਰਿਆ ਰਵੱਈਆ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ 15 ਅਪ੍ਰੈਲ, 2017 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਭਵਨ ਵਿਖੇ ਹੀ ਕੇਂਦਰੀ ਲਿਖਾਰੀ ਸਭਾ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਹਿ-ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਵ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪੁਸਤਕ “ਪਰਤੱਖ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ” ਜੋ ਕਿ ਦੋ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ‘ਭਰਮ-ਜਲ’ ਅਤੇ ‘ਸਿਆਸੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ’ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਪਲ ਸੀ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਰਾਹੀਂ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਸਤਾਖਰ ਸਹਿਤ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਦਿੱਤੀ।

“ਪਰਤੱਖ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ” ਜਦ ਪੜ੍ਹਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਹਤ ਤੇ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਬਖਸ਼ੇ ਤਾਂਕਿ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰੇ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵੰਡਦੇ ਰਹਿਣ।

“ਪਰਤੱਖ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ” ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ ‘ਭਰਮ-ਜਲ’ ਹੈ। ਇਹ ਰਵੀ ਜੀ ਦਾ ਪੰਦਰਵਾਂ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਭਰਮ-ਜਲ ਇਕ ਐਸੀ ਔਰਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਲੈ ਕੇ, ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਮਰਦ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਢੂੰਡਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅਰਥ ਉਸ ਅੰਦਰਲੀ ਔਰਤ ਦੇ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੁਹੱਬਤ, ਉਸ ਲਈ ਇਕ ਭਰਮ-ਜਲ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ।”

“ਭਰਮ-ਜਲ” ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਥੀਮ, ਪਲਾਟ, ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ, ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਣ, ਸਮਾਂ, ਸਥਾਨ, ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ, ਸੰਗੀਤਕ ਧੁਨੀਆਂ, ਕਾਵਿਕ ਸੰਵਾਦ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਸੋਚ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਭਰਮ-ਜਲ ਵਿੱਚ ਛੇ ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਪਾਤਰ ਕੁਲ ਪੰਜ ਹਨ। ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਚਾਰ ਮਰਦ ਹਨ, ਜੋ ਨਾਇਕਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸਰੀਰਕ ਸਾਂਝ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਨਾਟਕ “ਭਰਮ-ਜਲ” ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਰਵੀ ਜੀ ਦੀ ਸੂਝ ਬੂਝ ਦਾ ਪਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ-ਨਾਇਕਾ ਜੋ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਪਿਆਸ ਵਿੱਚ ਭਰਮ-ਜਲ ਵਿੱਚ ਫਸਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਪਾਤਰ ਤਨਜੀਤ, ਸੁਰਬੀਰ, ਰੁਸ਼ਨਿੰਦਰ ਨੂਰ, ਸਵੈ-ਸ਼ਰਨ ਕੁੰਦਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ।

ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ 1 :- ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਜੀ ਨੇ ਥੀਮ ਗੀਤ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤਕ

ਧੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕੋਰਸ ਨਾਲ ਸਿਰਜ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ/ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਥੀਮ ਗੀਤ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਆਰੰਭਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਰਮ-ਜਲਾਂ ਦੀ ਭਟਕਣ ਬਣ ਗਈ,
ਜੀਕੂੰ ਸਾਡਾ ਸ਼ਰਾਪ !
ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਈਏ,
ਢੂੰਡੀਏ ਆਪਣਾ ਆਪ !

... ..

ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਦਾਇਰਾ ਵਾਹ ਕੇ !
ਕੈਦ ਹੋ ਗਏ ਸਾਰੇ !
ਕਿੱਥੇ ਤੁਰ ਗਏ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਾਡੇ,
ਸੂਰਜ, ਚੰਦ, ਸਿਤਾਰੇ ???

ਰਵੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਥੀਮ ਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕਾਂ/ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਸੁਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ 2 :- ਇਸ ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਦੋ ਹੀ ਪਾਤਰ ਲਏ ਹਨ। ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਅਤੇ ਤਨਜੀਤ। ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਆਰੰਭ ਲੋਕ ਗੀਤ ਮਾਹੀਆ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਧੁਨ ਤੇ ਟੱਪੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਾਹੀਆ ਦੀ ਧੁਨ ਪਾਠਕਾਂ/ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਵੈਸੇ ਹੀ ਕੀਲ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਟੱਪਾ

ਅਸੀਂ ਖੁਦ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਗਏ ਆਂ
ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾ ਸਮਝ ਪਏ
ਖੜ੍ਹੇ ਸਮਿਆਂ 'ਚ ਰੁਕ ਗਏ ਆਂ

ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਕੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਤਸੁਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਰਵੀ ਜੀ ਨੇ ਮੰਚ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ, ਤਨਜੀਤ ਦਾ ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਸੰਵਾਦ, ਪਾਠਕਾਂ/ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਤਨਜੀਤ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਸਾਹਮਣੇ, ਆਪਣੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਨਾ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰਦੀ ਤਾਂ ਤਨਜੀਤ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ

ਵਰਤਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿਕ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਮਿਹਣਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਰਵੀ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਇਕ ਵਾਰੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਮਰਦ ਉਸ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਭਰਮ-ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦੀ ਸ਼ੈ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਤਨਜੀਤ ਵਿੱਚ ਭਰਾ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੇਖਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :-

ਤਨਜੀਤ

ਦਿਲ ਦਾ ਚੈਨਲ ਬਦਲ
ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਰਮ ਬਣਾ;
ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾ-

ਤਨ ਤੇ ਮਨ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ,
ਧਰਤੀ ਤੇ ਅਸਮਾਨ ਮਿਲਾ !

ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ, ਤਨਜੀਤ ਨੂੰ ਭੈਣ ਵਰਗਾ ਪਿਆਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਖੜੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਗਨ ਮਨਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਵੀ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਕਾਂ/ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭਰਮ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ 3, ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਵੀ ਜੀ ਨੇ ਸਥਾਨ ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰਾ ਮਰਦ ਸੂਰਬੀਰ ਦੁਮੇਲ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਾਦੀ ਸ਼ੁਦਾ ਔਰਤ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਹਨ। ਉਹ ਔਰਤ ਸੂਰਬੀਰ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਵਿੱਚ ਪਾਗਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਕੋਲੋਂ ਤਲਾਕ ਲੈਣ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਵੀ ਸੂਰਬੀਰ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਭਰਮ-ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਬੀਰ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਹਾਣੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਵੀ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਕਾਵਿਕ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ

ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਜਿੰਨਾਂ ਕੁ ਤੈਨੂੰ ਜਾਣਿਆਂ-
ਮਨ ਨੇ ਜਿੰਨਾਂ ਕੁ ਪਹਿਚਾਣਿਆਂ-
ਜਾਪਦਾ ਹੈ
ਤੇਰੀ ਮੇਰੀ ਵੇਵਲੈਂਗਥ ਇੱਕੋ ਹੀ ਹੈ !

ਮਨ ਦੇ ਹਾਣ !
ਤਨ ਦੇ ਹਾਣ !

ਇਹ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਦਾ ਭਰਮ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਥੀ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਹ ਸੂਰਬੀਰ ਦੀ ਕਾਮੁਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਭਾਂਪ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ :-

ਇਹ ਕੀ ?
ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ; ਇਹ !!

ਸੂਰਬੀਰ ਦੁਮੇਲ

ਪਿਆਰ, ਕਾਮ ਨੇ
ਇੱਕ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ
ਮਿਲਕੇ ਹੀ ਇਹ ਪੂਰਨ ਬਣਦੇ-

ਇਹ ਸਾਰੇ ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿਕ ਸੰਵਾਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੂਰਬੀਰ ਦੁਮੇਲ ਦੀ ਨੀਯਤ ਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਪਰਖਣ ਦੀ ਸੂਝ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬਾਖੂਬੀ ਨਾਲ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਸੂਰਬੀਰ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਮਿਹਣਾਂ ਮਾਰਦੀ ਹੈ। ਸੂਰਬੀਰ ਵੱਲੋਂ ਕਾਵਿ ਸਤਰਾਂ ਅਖਵਾਈਆਂ ਹਨ :-

ਨਹੀਂ; ਨਹੀਂ,
ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ...
ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੇ ਕੰਵਾਰੇਪਨ ਦਾ,
ਸਬੂਤ ਚਾਹੀਦਾ।
ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ।

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਨਾਟਕ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦਾ ਹੈ, ਮਰਦ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਬਾਰੇ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਮਰਦ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਗੋਂ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਮਨ ਦਾ ਹਾਣੀ ਢੂੰਡ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਥੇ ਰਵੀ ਜੀ ਮਰਦ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਸੂਰਬੀਰ ਵੱਲੋਂ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰੀ ਪਹਿਨ ਕੇ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਆਪਣੇ ਭਰਮ ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬੜੀ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਆਖਦੀ ਹੈ :-

ਤੈਨੂੰ ਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਲਪਿਆ ਸੀ
ਤੂੰ ਮਰਦ-ਵੇਸਵਾ ਨਿਕਲਿਆ !!!

ਇਸ ਉੱਤੇ ਸੂਰਬੀਰ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਨੂੰ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕੱਢਦਾ ਤੇ ਕਹਿ ਕੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ?
ਮਾਈ ਫੁੱਟ !!!

ਪਿਛੋਕੜ ਤੋਂ ਟੱਪੇ ਦੇ ਬੋਲ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਵੀ ਭਰਮ-ਜਾਲ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :-

ਕਾਂਡ ਮੁੱਕਿਆ ਕਹਾਣੀ ਦਾ
ਤਨ ਮਨ ਉਲਝ ਗਏ
ਦੂਜੇ ਜ਼ੋਰ ਜਵਾਨੀ ਦਾ

ਇਸ ਪੂਰੇ ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪਾਠਕਾਂ/ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ 'ਤੇ ਗਹਿਰੀ ਛਾਪ ਛੱਡਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ 4 -ਇਸ ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਸਥਾਨ ਬਦਲਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਮਰਦ ਵੀ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਸਥਾਨ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆਂ, ਅਮਰੀਕਾ—ਪੰਜ ਤਾਰਾ ਹੋਟਲ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਤੀਸਰਾ ਮਰਦ ਰੁਸ਼ਨਿੰਦਰ ਨੂਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਭਰਮ-ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਆਨੰਦ ਉਸ ਨੂੰ ਭਰਮ-ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਧੱਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਆਨੰਦਿਤ ਬੇਫਿਕਰੀ ਰੁਸ਼ਨਿੰਦਰ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਤੇਰੇ ਸਪਰਸ਼ 'ਚੋਂ ਹੀ ਮੈਂ
ਦਸਵੇਂ ਦੁਆਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ !
ਸਿਖਰ-ਸੰਤੋਖ ਦਾ,
ਇਕ ਜੀਉਂਦਾ-ਜਾਗਦਾ
ਗੀਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ !

ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਸਮੋਏ ਹੋਏ ਰਵੀ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਦੀਪਕ' ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਕੇ ਗਾਂਦੇ ਹਨ :-

ਇਸ ਦੀਪਕ ਦੀ ਬਾਤ
ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਹੈ
ਅੱਜ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ
ਸੂਰਜ ਦੀ ਤੇਹ ਲੱਗੀ ਹੈ !

ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਜੀ ਨੇ ਜਿਸਮਾਂ ਦੀ ਖੋਹ, ਜਿਸਮ ਦੀ ਸੀਮਤ ਤੇਹ, ਜਿਸਮਾਂ ਦਾ ਮਹਾਂ ਸੰਭੋਗ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਬੋਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਧੁਨੀਆਂ ਪਾਠਕਾਂ/ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਕਰਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਜਦ ਰੁਸ਼ਨਿੰਦਰ ਨੂਰ, ਮਖ਼ਮੂਰ ਹੋਈ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਾਵਿ-ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸਦਾ ਹੈ :-

ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਕ ਅਘਰਵਾਸੀ ਹਾਂ,
ਚੁਕ ਕੇ ਬੁਚਕੀ ਜਦੋਂ ਤੁਰਾਂਗਾ,
ਖੁੱਲ੍ਹਣਗੇ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰ !!!

ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ :

ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸੜਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ !
ਕੀ ਮੈਂ ਸੜਕ ਹਾਂ ?

ਇੱਥੇ ਰਵੀ ਜੀ ਨੇ ਫਿਰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਰੁਸ਼ਨਿੰਦਰ ਦੀ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਫਿਰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ, ਪਿਛੋਕੜ ਤੋਂ ਕਾਵਿ-ਸਤਰਾਂ ਸੁਣਾ ਕੇ ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਕ/ਪਾਠਕ ਵੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਰੁਸ਼ਨਿੰਦਰ ਆਜ਼ਾਦ ਪੰਛੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਘਰ ਵਸਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ :-

ਪਰ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ ?
ਇਕ ਵੀਰ ਬਣਿਆ,
ਦੂਜਾ ਤਨ ਦੀ ਤੇਹ !!

—
ਤੂੰ ਤਨ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ,
ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਪੁਚਾ ਕੇ !
ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਤ੍ਰੇਹ ਲਾ ਕੇ
ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੋਂ ਵਿੱਚ ਮੰਤਧਾਰ !!!

ਪਰ ਰੁਸ਼ਨਿੰਦਰ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਸਮਾਨੀ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਲਾਹ ਦੇਂਦਾ ਹੈ :-

ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ,
ਫਿਰ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ !
ਹਰ ਦਰ ਬਣੇਗਾ, ਤੇਰਾ ਘਰ !!!

ਉਹ ਮਰਦ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿਛੋਕੜ ਤੋਂ ਬੋਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਧੁਨੀਆਂ ਗੂੰਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਰਸ਼ਕ ਸੰਗੀਤਮਈ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ 5 : ਇਸ ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਜੀ ਨੇ ਸਾਊਥਹਾਲ, ਲੰਡਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਚੁਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਰਦ - ਸਵੈ ਸ਼ਰਨ ਕੁੰਦਨ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਕੇ ਲੰਡਨ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਕਮਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਰਵੀ ਜੀ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸੁਭਾ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮਾਹੀਆ ਲੋਕ ਗੀਤ ਦੀ ਧੁਨ ਤੇ ਟੱਪੇ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਟੱਪਾ

ਬਣੇ ਆਪਣੇ ਬੇਗਾਨੇ ਨੇ
ਪਤੀ ਵੀ ਬਲਾਤਕਾਰੀ
ਸਭ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਹਾਨੇ ਨੇ

ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਾਲ ਅਜੋਕੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪੱਖ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਤਨ ਮਨ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਪਿਆਸ ਲਈ ਸਵੈ-ਸ਼ਰਨ ਕੁੰਦਨ ਦੇ ਝਾਂਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤਕ ਲੇਖ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਬਜ਼ ਬਾਗ ਵੀ ਦਿਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ-ਸ਼ਰਨ ਕੁੰਦਨ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਦੀ ਭੂਤ ਕਾਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹਵਾਸ ਪੂਰੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਭਰਮ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਸਾਫ ਸੁਥਰੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਪਰ ਜਦ ਉਸ ਦੀ ਨੀਯਤ ਜਾਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਫ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :-

ਤੂੰ ਵੀ ਇਕ ਝੂਠ ਸੈਂ;
ਮੈਂ ਵੀ ਇਕ ਝੂਠ ਸਾਂ !
ਜੂਠੇ ਸਾਂ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ-
ਜੂਠ ਸਾਂ।

ਰਵੀ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੀ ਦਾਸੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਵੀ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ ਉਸ ਦੇ ਤਨ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੇ ਸਵੈ-ਸ਼ਰਨ ਕੁੰਦਨ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਉੱਜੜੀ ਹੋਈ ਰਿਆਸਤ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਈ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਮਿਹਣਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੇਬਸੀ ਦਸਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਤਦ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਸਵੈ-ਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਬਲਾਤਕਾਰੀ ਆਖਦੀ ਹੈ। ਬਾਰ ਬਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਮਿਹਣਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਮਰਦਾਂ ਬਾਰੇ ਮਿਹਣੇ ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਉਸ ਦੀ ਨੀਯਤ ਸਮਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ :-

ਮੇਰੇ ਮਨ, ਮੇਰੇ ਤਨ ਦੀ
ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੇਵਲੈਂਗਥ ਦੇ
ਇਹ ਮੇਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ !

ਖੂਬ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਵੈ-ਸ਼ਰਨ ਕੁੰਦਨ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਕੁੱਟਦਾ ਤੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਫੇਡ ਆਊਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਨੂੰ ਇਕ ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਫਲੈਟ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੇਲੀ ਦੇ ਫੋਨ 'ਤੇ ਸਵੈ-ਸ਼ਰਨ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਵੀ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਅਖਵਾਈ ਹੈ :

‘ਉਸ ਦਾ ਮਰ ਜਾਣਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਸੀ !!!’

... ..
ਇਕੱਲ ਮੇਰੀ ਹੈ
ਉਦਾਸੀ ਮੇਰੀ ਹੈ ...

ਇੱਥੇ ਉਹ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਇਕੱਲ ਭੋਗਦੀ ਹੈ।

ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ 6 : ਇਹ ‘ਭਰਮ-ਜਲ’ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਆਰੰਭ ਇਕ ਟੱਪੇ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਟੱਪਾ

ਰੰਗ ਫਿੱਟ ਗਏ ਬਹਾਰਾਂ ਦੇ
ਖੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਡਾਰ ਬਣ ਗਈ
ਕੋਰੇ ਵਰਕੇ ਯਾਰਾਂ ਦੇ

ਇਸ ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਸਥਾਨ ਐਡਨਬਰਾ, ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਿੰਦਰ ਕਾਫੀ ਉਮਰ ਦੀ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਖੁੰਡੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਖਾਲੀ ਬੋਤਲ ਤੇ ਖਾਲੀ ਪਿਆਲੀ ਉਸ ਦੀ ਖਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿਖਾਏ ਹਨ। ਬਾਹਰ ਦਾ ਮੌਸਮ ਭਾਵੇਂ ਬਰਫ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੱਖਣਾ ਹੈ, ਖਾਲੀ ਹੈ। ਰਵੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਸਤਰਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ/ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਭਾਵੁਕ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ :-

ਆਵਣ ਵਾਲੇ ਆ ਕੇ ਟੁਰ ਗਏ
ਪੈੜ ਨਾ ਛੱਡਣ 'ਵਾਵਾਂ।
ਯਾਦਾਂ ਵਾਂਗ ਅਨੁੱਚੀ, ਪਿੱਛੋਂ,
ਚੁੱਪ ਦਾ ਸ਼ੋਰ ਦੁਖਾਵਾਂ।

ਇਸ ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ‘ਭਰਮ-ਜਲ’ ਦਾ ਸਿਖਰ ਤੇ ਅੰਤ ਹੈ। ਰਵੀ ਜੀ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਖੁੰਡੀ ਪਕੜਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਦਸਤੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਅਕਸ ਵੇਖਦਿਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦਾ ਪਛਤਾਵਾ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ :-

ਭਰਮ-ਜਲਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭਟਕੀ,
ਥਲ ਮੈਂ ਨਿੱਤ ਹੰਢਾਇਆ !
ਚੌਂਹ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਰਿਸ਼ਤੇ,
ਤਨ ਮਨ ਅਜੇ ਤਿਹਾਇਆ !

ਤੇ ਫਿਰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਬੋਲ ਜੋ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਾਰ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਉੱਤਰ ਵੀ, ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅਖਵਾਏ ਹਨ :-

ਚਿੜੀ ਵਾਂਗਰਾਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਉੱਤੇ
ਹੁਣ ਮੈਂ ਠੂੰਗੇ ਮਾਰਾਂ।
ਅਕਸ ਕਦੇ ਮਹਿਬੂਬ ਨਾ ਬਣਦੇ
ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵੀ ਦੀਵਾਰਾਂ।

ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਹ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਭਰਮ-ਜਲ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਦੀ ਰਹੀ, ਕੁਝ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਮੁਹੱਬਤ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਰਹੀ ਇਕ ਖ਼ਾਲੀ ਪਿਆਲੀ, ਇਕ ਖ਼ਾਲੀ ਬੋਤਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਆਪਣੀ ਇਕੱਲ-ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਘਿਰੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚ

ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚਿੜੀ ਵਾਂਗ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਜੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ ਸਟੇਜ 'ਤੇ, ਇਕ ਚੰਗੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠਾਂ ਖੇਡਣ ਨਾਲ, ਅਜੋਕੀ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਭਰਮ-ਜਲ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਵਾਸਤੇ ਕਾਫੀ ਮਦਦਗਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਹਿਦਿਲੋਂ ਇਸ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਕਾਮਯਾਬੀ ਲਈ ਸ਼ੁਭਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੇਂਦੀ ਹਾਂ।

(25.4.2017 ਨੂੰ ਫੇਸਬੁੱਕ ਉੱਤੇ ਪੋਸਟਡ)

